

УДК 883.207(07)
ББК 81.2Бел-923
Б43

Рэкамендавана Вучоным саветам
філалагічнага факультэта
15 чэрвеня 2006 г., пратакол № 8

Рэцэнзенты:

кандыдат філалагічных навук, дацэнт *У. І. Куліковіч*;
кандыдат філалагічных навук, дацэнт *В. П. Трайкойская*

Пад рэдакцыяй С. М. Якубы

Белакурская, Ж. Я.

Б43 Сучасная беларуская мова : вучэб.-метад. комплекс для студэнтаў I—II курсаў па спец. 1-21 05 02 «Руская філалогія» / Ж. Я. Белакурская, А. А. Радзевіч ; пад рэд. С. М. Якубы. — Мінск : БДУ, 2008. — 223 с.
ISBN 978-985-485-842-5.

У вучэбна-метадычным комплексе змешчаны планы лекцый, практычныя заданні па фанетыцы, фаналогіі, арфаэпіі, графіцы, арфаграфіі, лексікалогіі, фразеалогіі, марфалогіі і сінтаксісе сучаснай беларускай мовы. Пададзены варыянты кантралюемай самастойнай работы студэнтаў, а таксама даведчны матэрыял да іх.

Для студэнтаў I—II курсаў дзённага аддзялення спецыяльнасці 1-21 05 02 «Руская філалогія».

УДК 883.207(07)
ББК 81.2Бел-923

ISBN 978-985-485-842-5

© Белакурская Ж. Я.,
Радзевіч А. А., 2008
© БДУ, 2008

ПРАДМОВА

Курс сучаснай беларускай мовы прадугледжвае як тэарэтычную, так і практычную падрыхтоўку спецыялістаў-філолагаў. Студэнты павінны паглыбіць веды, навучыцца самастойна аналізаваць і тлумачыць моўныя факты. Для гэтай мэты і прызначаны вучэбна-метадычны комплекс (ВМК).

Яго матэрыялы структураваны ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай для вышэйшых навучальных устаноў па сучаснай беларускай мове. ВМК змяшчае тэматыку тэарэтычнага і практычнага курсаў (паводле семестравага планавання); пытанні да залікаў у першым і другім семестры, экзамену, які павінен быць у трэцім семестры; матэрыялы да кантралюемай самастойнай работы студэнтаў (КСРС).

Выбар тэарэтычных тэм для асвятлення ў «Курсе лекцый» абумоўлены колькасцю гадзін, вызначаных у вучэбнай праграме, ступенню складанасці моўнай з’явы, актуальнасцю навучання ва ўмовах білінгвізму. Пададзены план лекцый, спіс ключавых слоў, а таксама необходимая літаратура.

Практычны блок заданняў («Практыкум») распрацаваны з улікам пасеместравага падзелу на тэмы і ўключае пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі, заданні для выпрацоўкі практычных уменняў і навыкаў, замацавання найбольш складаных моўных з’яў і працэсаў.

У сувязі з надзённасцю і плануемай рэформай беларускага правапісу асабліва ўвага нададзена пытанням арфаграфіі — адной з самых актуальных праблем беларускага мовазнаўства. Адпаведныя тэставыя заданні

ВМК будуць садзейнічаць глыбокаму і трываламу засваенню норм беларускага правапісу.

У матэрыялы да кантралюемай самастойнай работы студэнтаў уваходзіць змест лекцый, неабходных пры падрыхтоўцы да выканання кантрольных практычных заданняў тэставага характару (яны пададзены ў некалькіх варыянтах). Практыкаванні і заданні, змешчаныя ў дапаможніку, студэнты могуць выкарыстаць для самастойнай пазааўдыторнай работы. Зарыентавацца ў выбары неабходных тэарэтычных і практычных звестак дапаможа спіс літаратуры.

Нягледзячы на тое, што вучэбна-метадычны комплекс не ахоплівае цалкам курс сучаснай беларускай мовы, праца з ім паглыбіць і сістэматызуе веды студэнтаў, павысіць іх лінгвістычную культуру, будзе садзейнічаць развіццю навыкаў свабоднага і актыўнага валодання беларускай мовай.

СЕМЕСТР I

КУРС ЛЕКЦЫЙ (22 гадзіны)

№ п/п	Тэма лекцыі	Форма кантролю
1	Беларуская мова як найважнейшы элемент нацыянальнай культуры	Праверка канспектаў
2	Генетычная і тыпалагічная характарыстыка беларускай мовы	Праверка плана-канспекта
3	Фанетыка як навука аб гукавым ладзе мовы	Прамежкавы залік па тэме «Фанетыка»
4	Прынцыпы класіфікацыі гукаў. Галосныя і зычныя гукі	
5	Змены гукаў у моўнай плыні	
6	Фаналагічная сістэма беларускай мовы. Сістэма галосных фанем у беларускай мове	
7	Сістэма зычных фанем у беларускай мове	
8	Арфаэпія	Практычныя заняткі
9	Лексікалогія	
10	Семантычная структура многазначнага слова. Сістэмныя адносіны ў лексіцы	Аналіз тэкставага матэрыялу на практычных занятках
11	Фразеалогія	Праца з фразеалагічнымі слоўнікамі на практычных занятках

Лекцыя 1. БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК НАЙВАЖНЕЙШЫ ЭЛЕМЕНТ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ КУЛЬТУРЫ

План лекцыі

1. Роля роднай мовы ў станаўленні асобы і ў працэсе развіцця цывілізацыі.
2. Сацыяльна-функцыянальная дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы.
3. Беларуская літаратурная мова і яе прыметы.

Ключавыя словы

- ✓ Беларуская нацыянальная мова,
- ✓ дзяржаўная мова,
- ✓ кадыфікаванасць,
- ✓ культура,
- ✓ літаратурная мова,
- ✓ маўленчы этыкет,
- ✓ мова нацыі,
- ✓ мова этнасу,
- ✓ нацыянальна-культурны кампанент значэння моўных адзінак,
- ✓ поліфункцыянальнасць,
- ✓ родная мова,
- ✓ сацыядыялекты,
- ✓ тэрытарыяльныя дыялекты,
- ✓ унармаванасць.

Літаратура

- Анічэнка, У. В.* Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 37—67.
- Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 84—86 ; 147—156 ; 383—384.
- Крывіцкі, А. А.* Сучасная беларуская літаратурная мова і народныя гаворкі / А. А. Крывіцкі. Мінск, 1961. 40 с.
- Шакун, Л. М.* Карані роднай мовы / Л. М. Шакун. Мінск, 2001. 206 с.
- IV Летні семінар беларускай мовы, літаратуры і культуры : лекцыі. Мінск, 1999. С. 2—20.

Лекцыя 2. ГЕНЕТЫЧНАЯ І ТЫПАЛАГІЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

План лекцыі

1. Канцэпцыі паходжання беларускай мовы.
2. Асноўныя этапы станаўлення і развіцця беларускай літаратурнай мовы.

3. Сучасная беларуская літаратурная мова як прадмет вывучэння ў сярэдняй і вышэйшай школе.

Ключавыя словы

- ✓ Агульнаславянская мова,
- ✓ беларуская літаратурная мова,
- ✓ метадалагічная база сучаснай беларускай літаратурнай мовы,
- ✓ мова мастацкай літаратуры,
- ✓ навукова-тэарэтычныя кірункі сучаснай беларускай літаратурнай мовы,
- ✓ новабеларуская мова,
- ✓ старабеларуская мова,
- ✓ старажытнаруская мова.

Літаратура

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 37—67.

Крывіцкі, А. А. Наша родная мова / А. А. Крывіцкі. Мінск, 1973. 191 с.

IV Летні семінар беларускай мовы, літаратуры і культуры : лекцыі. Мінск, 1999. С. 2—20.

Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова : лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 51—78.

Шакун, Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. Мінск, 1984. 310 с.

Лекцыя 3. ФАНЕТЫКА ЯК НАВУКА АБ ГУКАВЫМ ЛАДЗЕ МОВЫ

План лекцыі

1. Прадмет і задачы фанетыкі.
2. Асноўныя фанетычныя адзінкі мовы.
3. Аспекты вывучэння гукаў.
4. Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай мовай.

Ключавыя словы

- ✓ Акустычны аспект вывучэння гукаў,
- ✓ акцэнталагічныя дублеты,
- ✓ артыкуляцыйны аспект вывучэння гукаў,
- ✓ перцептыўны аспект вывучэння гукаў,
- ✓ сегментныя адзінкі (гук, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт, сінтагма, фраза, фонаабзац, тэкст),

✓ суперсегментныя фанетычныя адзінкі (націск, інтанацыя),

✓ фанетыка,
✓ функцыянальны аспект вывучэння гукаў.

Літаратура

Крывіцкі, А. А. Фанетыка беларускай мовы : вучэб. дапам. для філфакаў ВНУ / А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны. Мінск, 1984. С. 5—16.

Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Я. М. Камароўскі, В. П. Красней, У. М. Лазоўскі. Мінск, 1995. С. 13—17.

Сямешка, Л. І. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. Мінск, 1999. С. 77—82.

Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / І. Р. Бурлыка [і інш.] ; пад рэд. А. І. Падлужнага. Мінск, 1989. С. 3—27.

Лекцыя 4. ПРЫНЦЫПЫ КЛАСІФІКАЦЫІ ГУКАЎ. ГАЛОСНЫЯ І ЗЫЧНЫЯ ГУКІ

План лекцыі

1. Паняцце аб артыкуляцыйнай і акустычнай класіфікацыі гукаў.
2. Артыкуляцыйная класіфікацыя зычных гукаў.
3. Артыкуляцыйная класіфікацыя галосных гукаў.
4. Адметнасць артыкуляцыйнай базы беларускай мовы.

Ключавыя словы

✓ Акустычная класіфікацыя гукаў,
✓ артыкуляцыйная класіфікацыя гукаў,
✓ галосныя верхняга, сярэдняга, ніжняга пад'ёму,
✓ галосныя пярэдняга, сярэдняга, ніжняга рада,

✓ гукі: глухія, губныя, звонкія, змешаныя (выбухныя), змычна-шчылінныя (афрыкаты), санорныя, шумныя, шчылінныя (фрыкатыўныя), змычна-праходныя, мяккія, цвёрдыя, язычныя,
✓ лабіялізаваныя галосныя,
✓ нелабіялізаваныя галосныя.

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 45—48.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. для студэнтаў-заочнікаў / Л. І. Бурак. Мінск, 1985. С. 57—60.

Крывіцкі, А. А. Фанетыка беларускай мовы : вучэб. дапам. для філфакаў ВДУ / А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны. Мінск, 1984. С. 57—60.

Падлужны, А. І. Гукі беларускай мовы / А. І. Падлужны, В. М. Чэкман. Мінск, 1973. 264 с.

Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / М. Ц. Кавалёва [і інш.]. Мінск, 1993. С. 149—156.

Лекцыя 5. ЗМЭНЫ ГУКАЎ У МОЎНАЙ ПЛЫНІ

План лекцыі

1. Паняцце асноўных фанетычных працэсаў і фанетычных адносін.
2. Пазіцыйныя чаргаванні галосных і зычных гукаў.
3. Гістарычныя чаргаванні галосных і зычных гукаў.

Ключавыя словы

✓ Асіміляцыя,	✓ пазіцыйныя чаргаванні,
✓ акамадацыя,	✓ пратэзы,
✓ гістарычныя чаргаванні,	✓ рэдукцыя,
✓ дысіміляцыя,	✓ сцяжэнне,
✓ дырэзы,	✓ эпентэзы.
✓ падаўжэнне,	

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 7—13 ; 31—37.

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 587—589.

Крывіцкі, А. А. Фанетыка беларускай мовы : вучэб. дапам. для філфакаў ВДУ / А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны. Мінск, 1984. С. 100—108.

Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Я. М. Камароўскі, В. П. Красней, У. М. Лазоўскі. Мінск, 1995. С. 44—51 ; 51—61.

Сцяцко, П. У. Уводзіны ў мовазнаўства : дапаможнік / П. У. Сцяцко. Гродна, 2001. С. 44—52.

Сямешка, Л. І. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. Мінск, 1999. С. 112—127.

Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / І. Р. Бурлыка [і інш.] ; пад рэд. А. І. Падлужнага. Мінск, 1989. С. 63—94.

Лекцыя 6. ФАНАЛАГІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ. СІСТЭМА ГАЛОСНЫХ ФАНЕМ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

План лекцыі

1. Фаналагічны аспект фанетыкі.
2. Адметнасць фаналагічнай сістэмы беларускай мовы. Фаналагічная сістэма агульнаўжывальных, запазычаных і рэд-каўжывальных слоў.
3. Сістэма галосных фанем у беларускай мове.
4. Гукавыя рэалізацыі галосных фанем у моцных і слабых пазіцыях. Фаналагічная сутнасць акання.

Ключавыя словы

✓ Аканне,	✓ перцэптыўна моцная пазіцыя,
✓ асноўны алафон фанемы,	✓ перцэптыўна слабая пазіцыя,
✓ варыянт фанемы,	✓ сігніфікатыўна моцная пазіцыя,
✓ варыяцыя фанемы,	✓ сігніфікатыўна слабая пазіцыя,
✓ гіперфанема,	✓ фаналогія.

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Вірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 11—30.

Крывіцкі, А. А. Фанетыка беларускай мовы : вучэб. дапам. для філфакаў ВНУ / А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны. Мінск, 1984. С. 100—119.

Падлужны, А. І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы / А. І. Падлужны. Мінск, 1969. 144 с.

Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Я. М. Камароўскі, В. П. Красней, У. М. Лазоўскі. Мінск, 1995. С. 85—87 ; 97—101.

Сямешка, Л. І. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. Мінск, 1999. С. 122—127.

Фанетыка слова ў беларускай мове. Мінск, 1983. 200 с.

Лекцыя 7. СІСТЭМА ЗЫЧНЫХ ФАНЕМ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

План лекцыі

1. Значэнне карэляцыі ў кансанантызме.
2. Сістэма зычных фанем у беларускай мове.

3. Карэляцыі фанем па глухасці—звонкасці.
4. Карэляцыя цвёрдых мяккіх фанем. Зацвярдзелыя зычныя.
5. Карэляцыя шыпячых—свісцячых.
6. Карэляцыя выбухных—афрыкат.
7. Фаналагічны статус падоўжаных зычных.
8. Фаналагічны статус прыстаўных зычных.

Ключавыя словы

✓ Афрыкаты,	✓ карэляцыя,
✓ выбухныя фанемы,	✓ няпарныя фанемы па глухасці/звонкасці,
✓ глухія фанемы,	✓ свісцячыя фанемы,
✓ звонкія фанемы,	✓ шыпячыя фанемы.

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 11—30.

Крывіцкі, А. А. Фанетыка беларускай мовы : вучэб. дапам. для філфакаў ВДУ / А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны. Мінск, 1984. С. 120—134.

Падлужны, А. І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы / А. І. Падлужны. Мінск, 1969. 144 с.

Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Я. М. Камароўскі, В. П. Красней, У. М. Лазоўскі. Мінск, 1995. С. 87—97.

Сямешка, Л. І. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. Мінск, 1999. С. 112—127.

Фанетыка слова ў беларускай мове. Мінск, 1983. 200 с.

Лекцыя 8. АРФАЭПІЯ

План лекцыі

1. Прадмет і задачы арфаэпіі.
2. Гісторыя фарміравання арфаэпічных норм беларускай мовы.
3. Асноўныя нормы сучаснага беларускага вымаўлення.

Ключавыя словы

✓ Арфаэпія,	✓ арфаэпічная норма,
✓ арфаэпічная варыянтнасць,	✓ культура маўлення.

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 51—53.

Выгонная, Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / Л. Ц. Выгонная. Мінск, 1991. С. 187—214.

Сямешка, Л. І. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. Мінск, 1999. С. 148—156.

Фанетыка слова ў беларускай мове. Мінск, 1983. 200 с.

Янкоўскі, Ф. М. Беларускае літаратурнае вымаўленне / Ф. М. Янкоўскі. Мінск, 1976. 96 с.

Лекцыя 9. ЛЕКСІКАЛОГІЯ

План лекцыі

1. Прадмет і задачы лексікалогіі.
2. Слова як асноўная адзінка мовы.
3. Лексічнае і граматычнае значэнні слова.
4. Тыпы лексічных значэнняў.
5. Нацыянальная спецыфіка структуры значэнняў лексічных адзінак.

Ключавыя словы

✓ Апісальная і гістарычная лексікалогія,	✓ нематываванае і матываванае значэнне,
✓ граматычнае значэнне,	✓ практычная і прыватная лексікалогія,
✓ лексема,	✓ прамое і пераноснае значэнне слова,
✓ лексічнае значэнне,	✓ словаформа.
✓ моўная карціна свету,	
✓ народная этымалогія,	

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 297—298 ; 500—511.

Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баянкова. Мінск, 1994. С. 5—12 ; 12—23 ; 35—39.

Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова : спрэчныя пытанні : дапаможнік / І. Я. Лепешаў. Гродна, 2001. С. 5—6 ; 6—27.

Сцяцко, П. У. Уводзіны ў мовазнаўства : дапаможнік / П. У. Сцяцко. Гродна, 2001. С. 77—81 ; 81—86.

Лекцыя 10. СЕМАНТЫЧНАЯ СТРУКТУРА МНАГАЗНАЧНАГА СЛОВА. СІСТЭМНЫЯ АДНОСІНЫ Ў ЛЕКСІЦЫ

План лекцыі

1. Сутнасць полісеміі.
2. Метафарычныя, метанімічныя і сінекдахічныя сувязі значэнняў мнагазначнага слова.
3. Тыпы слоўных апазіцый. Апазіцыі фармальнай тоеснасці. Апазіцыі семантычнай тоеснасці. Апазіцыі семантычнай процілегласці.

Ключавыя словы

✓ Амонімы,	✓ паронімы,
✓ антонімы,	✓ полісемія,
✓ метанімія,	✓ сінекдаха,
✓ метафара,	✓ сінонімы,
✓ монасемія,	✓ сінтагматыка.
✓ парадыгматыка,	

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 30—31 ; 35—36 ; 424—425 ; 482—483.

Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баянкова. Мінск, 1994. С. 30—35 ; 200—288.

Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова : спрэчныя пытанні : дапаможнік / І. Я. Лепешаў. Гродна, 2001. С. 27—29 ; 29—43.

Сцяцко, П. У. Уводзіны ў мовазнаўства : дапаможнік / П. У. Сцяцко. Гродна, 2001. С. 86—90 ; 90—96.

Лекцыя 11. ФРАЗЕАЛОГІЯ

План лекцыі

1. Фразеалогія як лінгвістычная дысцыпліна. Прадмет і задачы фразеалогіі.
2. Фразеалагізм як адзінка мовы. Фразеалагізм і слова. Фразеалагізм і словазлучэнне. Вызначэнне аб'ёму фразеалогіі.

3. Класіфікацыя фразеалагізмаў (паводле суадносін з часцінамі мовы, структурнай прыналежнасці, семантычнай злітнасці кампанентаў, паходжання).
4. Стылістычная класіфікацыя фразеалагізмаў.
5. Парадыгматычныя адносіны ў фразеалогіі.

Ключавыя словы

✓ Адвербіяльныя фразеалагізмы,	✓ спрадвечна беларускія фразеалагічныя адзінкі,
✓ ад'ектыўныя фразеалагізмы,	✓ субстантыўныя фразеалагізмы,
✓ вербальныя фразеалагізмы,	✓ фразеалагічная адзінка,
✓ запазычаныя фразеалагізмы,	✓ фразеалагічныя адзінствы,
✓ кніжныя фразеалагізмы,	✓ фразеалагічныя зрашчэнні,
✓ прастаноўныя фразеалагізмы,	✓ фразеалагічныя спалучэнні.
✓ размоўныя фразеалагізмы,	

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 589—593.

Лепешай, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова : спрэчныя пытанні : дапаможнік / І. Я. Лепешаў. Гродна, 2001. С. 72—145.

Лепешай, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. Мінск, 1998. С. 3—45 ; 198—246.

Сцяцко, П. У. Уводзіны ў мовазнаўства : дапаможнік / П. У. Сцяцко. Гродна, 2001. С. 100—103.

ТЭМАТЫКА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ (20 гадзін)

№ п/п	Тэма заняткаў	Колькасць гадзін
1	<i>Дыктоўка</i>	2
2	<i>Фанетыка як навука аб гукавым складзе мовы. Асноўныя фанетычныя адзінкі. Транскрыпцыя і яе віды. Сістэма транскрыпцыйных знакаў у беларускай мове. Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай</i>	2
3	<i>Змены гукаў у моўнай плыні. Сінтагматыка і парадыгматыка на фанетычным узроўні. Асноўныя фанетычныя працэсы: асіміляцыя, дысіміляцыя, сцяжэнне, падаўжэнне, пратэза, эпентэза, дыярэза, акамадацыя, рэдукцыя</i>	2

№ п/п	Тэма заняткаў	Колькасць гадзін
4	<i>Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні гукаў.</i> Пазіцыйныя чаргаванні гукаў як вынік фанетычных працэсаў. Гістарычныя чаргаванні галосных і зычных гукаў	2
5	<i>Арфаэпія як рэалізацыя фанетычнай сістэмы.</i> Асноўныя нормы беларускага вымаўлення (вымаўленне націскных і ненаціскных галосных, зычных у моцных і слабых пазіцыях). 3 гісторыі беларускай арфаэпіі. Вымаўленне галосных і зычных гукаў у беларускай мове ў параўнанні з рускай	2
6	<i>Арфаграфія, яе прызначэнне і задачы.</i> Сувязь беларускай арфаграфіі з фанетыкай. Асноўныя прынцыпы беларускай арфаграфіі. Правапіс зычных і галосных у беларускай мове. Гісторыя беларускай арфаграфіі. Тэндэнцыі развіцця арфаграфічнай нормы на сучасным этапе	2
7	<i>Лексікалогія.</i> Шляхі фарміравання і развіцця лексічнага складу беларускай мовы. Слова як асноўная адзінка мовы. Семантычная структура мнагазначнага слова. Метафарычныя, метанімічныя, сінекахальныя сувязі значэнняў мнагазначнага слова	2
8	<i>Сістэмныя адносіны ў лексіцы.</i> Тыпы слоўных апазіцый. Амонімы. Сінонімы. Антонімы. Міжмоўныя паронімы ў беларускай і рускай мовах	2
9	<i>Фразеалогія.</i> Значэнне, будова і склад фразеалагізмаў. Размежаванне слова і фразеалагізма. Семантыка-граматычныя асаблівасці фразеалагізмаў. Класіфікацыя фразеалагічных зваротаў з пункту погляду семантычнай злітнасці	2
10	<i>Класіфікацыя фразеалагічных адзінак паводле паходжання.</i> Уласнабеларускія і запазычаныя фразеалагізмы. Фразеалагічныя калькі. Фразеалогія беларускай мовы як адлюстраванне нацыянальнага менталітэту беларускага народа	2

ПРАКТЫКУМ

Занятак 1. ДЫКТОЎКА

Мэта: праверыць практычнае валоданне арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормаў беларускай літаратурнай мовы, выявіць лінгвістычную і маўленчую кампетэнцыю студэнтаў.

Заданні

1. Аформіць тэкст у адпаведнасці з нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

2. Вызначыць стыль і тып тэксту.

Я пачаў гэтую кнігу два гады назад. За спіною былі два-на...цаць год жыцц...я ёю думак аб ёй (не)напісанай. Былі ўспаміны людзей кнігі зачытан...ыя і кнігі да якіх (на)працягу амаль стаго...дзя (не)дакраналася (ні)чыя рука акрамя маёй.

Я трымаў у руках халодную сталь інсурген...кіх кордаў і канфірмацыі ра...стрэлаў якія здавалася сачыліся крывёй...

Чаму магла навучыць кніга якой было сто год і адзіны экз...мпляр якой так і астаўся з (не)разрэза...ымі старонкамі? (Не)ведаю. Але гэта была нібы замурава...ная частка пам...ці цэлай эпохі. І мне здавалася што на кожнай вокла...цы варта толькі ўгледзецца напісана (X,x)то згубіў сваю памяць згубіў усё...

(Не)чапаны аркуш паперы ляжаў на сталі. За вокнамі вялізнага пакоя стаяў цёплы і цёмны вечар канца сакавіка. Поз...ні вечар быў у садзе за двум... ..окнамі поз...ні вечар быў і на ціхай вуліцы за іншымі ...окнамі.

І раптам за ...окнамі з'явіліся агні ...пачатку адзін потым два потым маленькае як стажары сузор'е потым два сузор'і тры пяць дзесяць.

Яны рухаліся вуліцай (з)далёк і (паўз)мяне. Я (не)ведаў што гэта такое я проста бачыў што гэта (ў)начы людзі нясуць агонь. Так як вын...с яго каліс...ці на сходы чалавек у белай саро...цы з мужным і горкім тварам.

Людзі ішлі ішлі прыкрываючы далон...мі цёплыя аген...чыкі свечак якія мог згасіць нават слабы подых ночы. І кожны аген...чык быў слабы але разам яны стваралі зар...ва якое пераможна плыло (ў)ноч.

(Паводле У. Караткевіча)

Занятак 2. ФАНЕТЫКА ЯК НАВУКА АБ ГУКАВЫМ ЛАДЗЕ МОВЫ

Мэта: замацаваць асноўныя паняцці фанетыкі. Паглыбіць разуменне суадносін паміж гукамі і літарамі, гукамі і фанемамі. Усвядоміць асноўныя класіфікацыйныя прыметы галосных і зычных гукаў.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што вывучае фанетыка? У чым заключаецца практычнае значэнне вывучэння фанетыкі?

2. Што такое гукі мовы, у чым выяўляецца іх матэрыялізуемая роля?

3. Якія функцыі выконваюць гукі ў мове? У чым падабенства і адрозненне гука і фанемы, гука і літары?

4. Якія існуюць прынцыпы класіфікацыі гукаў? Назавіце галосныя гукі і зрабіце іх класіфікацыю паводле месца і спосабу ўтварэння, лабіялізаванасці/нелабіялізаванасці.

5. Назавіце зычныя гукі і дайце іх класіфікацыю па ўдзелу голасу і шуму, па месцы і спосабу ўтварэння, цвёрдасці і мяккасці.

6. Якімі фанетычнымі асаблівасцямі вызначаецца беларуская мова ў параўнанні з рускай у сферы вакалізму і кансанантызму?

7. На якія фанетычныя адзінкі падзяляецца фраза? Чым адрозніваецца транслітарацыя ад фанетычнай транскрыпцыі? Якія графічныя сродкі транскрыпцыі выкарыстоўваюцца ў беларускай мове?

Заданні

1. Даць поўную характарыстыку гукаў [в], [ф], [і], [р], [ч], [дж], [ц], [у], [б'], [м], [у], [а].

2. Падрэсліць словы, у якіх колькасць гукаў і літар не супадае.

Успаміны, пакой, вотчына, бездань, надвор'е, Біблія, ярына, маёр, вітаешся, здароўе, суддзя, гарадскі.

3. Вызначыць словы паводле ахарактарызаваных гукаў.

Слова складаецца з шасці гукаў:

1) зычны — санорны, шчылінны, губна-зубны, звонкі, мяккі;
2) галосны — пярэдняга рада, сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваны, націскны;

3) зычны — шумны, выбухны, пярэдняязычны, глухі, цвёрды;

4) зычны — санорны, вібрант, звонкі, цвёрды;

5) галосны — сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму, нелабіялізаваны;

6) зычны — шумны, шчылінны, пярэдняязычны, звонкі, мяккі.

Слова складаецца з трох гукаў:

1) зычны — санорны, змычна-праходны, зубны, бакавы, цвёрды;

2) галосны — задняга рада, сярэдняга пад’ёму, лабіялізаваны;
3) зычны — шумны, шчылінны, пярэднеязычны, глухі, мяккі.
Слова складаецца з шасці гукаў:

1) зычны — шумны, звонкі, пярэднеязычны, шчылінны, мяккі;
2) галосны — нелабіялізаваны, ніжняга пад’ёму, сярэдняга
рада;

3) зычны — шумны, звонкі, пярэднеязычны, шчылінны, мяккі;
4) галосны — лабіялізаваны, верхняга пад’ёму, задняга рада;
5) зычны — санорны, пярэднеязычны, змычна-праходны,
мяккі;

6) галосны — нелабіялізаваны, ніжняга пад’ёму, сярэдняга
рада.

Слова складаецца з шасці гукаў:

1) зычны — санорны, губна-зубны, шчылінны, цвёрды;
2) галосны — лабіялізаваны, сярэдняга пад’ёму, задняга рада;
3) зычны — шумны, звонкі, пярэднеязычны, шчылінны, мяккі;
4) галосны — нелабіялізаваны, сярэдняга пад’ёму, пярэдняга
рада;

5) зычны — санорны, пярэднеязычны, дрыжачы, зацвярдзелы;
6) галосны — нелабіялізаваны, ніжняга пад’ёму, сярэдняга
рада.

4. Затранскрыбіруйце тэкст. Адзначце фанетычныя асаблівасці беларускай мовы, якія адрозніваюць яе ад рускай.

З вялікай радасцю бяру на далонь трошкі пшаніцы. І мне здаецца, што ў кожным зярнятку, якое пераліваецца цёмным старым золатам, б’ецца жывое сэрца. Пакладзі яго ў цёплую вільготную зямлю, і пачне дыхаць яно, праклюнецца танюсенькім зялёным парасткам, пацягнецца ўгору да яркага сонейка...

Непаўторная і прыгожая кожная пара хлебнай нівы. І асенняя рунь, пасярэбраная першым замаразкам. І дні красавіцкай сяўбы, калі палі яшчэ чорныя, напоўненыя трактарным гулам. І на схіле лета, калі над паспяваючымі хлябамі ўспыхваюць бязгучныя зарніцы. У гэты час зерне, налітае густым клейкім малачком, пахне хлебам...

(Ю. Грыбай)

З а н я т а к 3. ЗМЭНЫ ГУКАЎ У МОЎНАЙ ПЛЫНІ

Мэта: усвядоміць сутнасць характару гукавых змен у беларускай мове. Замацаваць разуменне сінтагматычных і парадыгматычных адносін у фанетыцы.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Як выяўляецца ўзаемаўплыў і ўзаемаабумоўленасць гукаў мовы ў працэсе маўлення?
2. Якія віды гукавых змен адрозніваюцца ў мове?
3. У чым заключаецца сутнасць акамадацыі? Прывядзіце прыклады акамадацыі.
4. Што разумеюць пад колькаснай і якаснай рэдукцыяй?
5. Што разумеюць пад камбінаторнымі зменамі гукаў? Якія віды гэтых змен адзначаюцца ў мове?
6. Што такое асіміляцыя? Якія віды асіміляцыі адрозніваюцца паводле напрамку, месца, выніку і характару ўзаемадзеяння гукаў? Ці перадаецца асіміляцыя на пісьме?
7. Што такое дысіміляцыя? Якія віды дысіміляцыі адрозніваюцца паводле напрамку, месца, характару і выніку ўзаемадзеяння гукаў? Ці перадаецца дысіміляцыя на пісьме?
8. Што разумеюць пад дыэрэзай? Ці заўсёды дыэрэза працягваецца на пісьме?
9. Што ўяўляюць сабой эпентэзы і пратэзы? Ці заўсёды адпавядаюць гэтыя з'явы літаратурным нормам ужывання адпаведных слоў?
10. Што разумеюць пад сцяжэннем гукаў на стыку марфем? Як перадаюцца спалучэнні гэтых гукаў на пісьме?

З а д а н н і

1. Аформіць тэкст у адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі беларускай літаратурнай мовы.

2. Вызначыць выпадкі рэалізацыі сінтагматычных і парадыгматычных адносін на фанетычным узроўні.

Дзве старонкі два...цаць ці д...весце... А можа тыс...чы тысяч?..

Усё адно нават іх будзе мала каб годна ўславіць цябе родная беларуская мова. Таму што міл...ёны тваіх людзей самім існаваннем з самага пачатку дзён кожным трапным словам кожнай любоўнай ці гнеўнай думкай кожным зні...чальным зд...еклівым іранічным або наадварот добрым лірычным сказам славяць цябе. І славіць будуць пакуль (не) скончыцца жыццё лю...кое і думка лю...кая на Зямлі.

Мова Скарыны і Буднага мова Багдановіча і Купалы Багушэвіча і Каласа мова соцен... гені...ў што яшчэ прыйдуць. Мова

інт...лігентаў беларускіх імя якім — легі...н. Мова настаўнікаў і паэтаў вучоных і кампазітараў але перш за ўсё мова дзес...ці міл...ёнаў людзей па ўсім свеце — ад (У, у)ругвая да (Д, д)алёкага (У, у)сходу і галоўнае на нашай беларускай зямлі.

Мова першай ма...чынай калыханкі і апошняга «бывай» мова старадаўніх архіваў і новых школ на Палес...і мова пажаўцельных статутаў і мова каханья. Мова плятагонаў с...лян акадэмікаў і шахцёраў на саляных капальнях. Мова якая можа ўсё можа сказаць словы (не) выказан...ай пяшчоты і можа ўдарыць так што не ўстанеш. Гнуткі спявучы (адвечна) новы інструмент без якога нельга ўявіць сабе сваё жыцц...ё як без хлеба без якога радасць не ў радасць каханне не ў каханне б...седа не ў б...седу сяброўства не ў сяброўства і н...навісьць не ў н...навісьць.

Няма цябе і вась няма суцяшэн...ай (у, ў) горы. Няма цябе і вась нямы язык і нельга сказаць слоў радасці. А калі ўбіць сабе ў галаву цалкам дурную думку што ў не...кім далёкім будучым цябе не будзе то... нашто нам тады такая будучыня?

Таму што ўсе мы ад настаўніка да паэта любім цябе таму што ты самы важлівы наш здабытак і мы ў меру сіл нашых (не) дазваляем і (не) будзем дазваляць каб (не) хта выказваў да цябе пагарду.

(У. Караткевіч)

3. Затранскрыбіруйце словы і вызначце, якія фанетычныя змены абумовілі іх гукавы склад.

Тадэвуш	—	[];	аржаны	—	[];
агенцтва	—	[];	палескі	—	[];
бліснуць	—	[];	хараство	—	[];
брацкі	—	[];	парыжскі	—	[];
веснік	—	[];	краіна	—	[];
праязны	—	[];	ажыятаж	—	[];
глынуць	—	[];	вокны	—	[];
існаваць	—	[];	заводскі	—	[];
міласэрны	—	[];			

З а н я т а к 4. ПАЗІЦЫЙНЫЯ І ГІСТАРЫЧНЫЯ ЧАРГАВАННІ ГУКАЎ

Мэта: навучыцца дыферэнцыраваць пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні гукаў.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. У чым сутнасць пазіцыйных чаргаванняў гукаў? Чаму пазіцыйны тып чаргавання ўключаецца ў паняцце «гукавы закон»? Прывядзіце прыклады пазіцыйных чаргаванняў галосных і зычных гукаў.

2. Чым абумоўлена наяўнасць гістарычных чаргаванняў у сучаснай беларускай мове? Прывядзіце прыклады гістарычных чаргаванняў галосных і зычных гукаў.

3. Чаму чаргаванне [ро]:[ло] з [ры]:[лы] адносяць то да пазіцыйных, то да гістарычных чаргаванняў?

4. Які тып чаргаванняў назіраецца ў формах аднаго і таго ж слова, у розных словах?

Заданні

1. Размяжуйце гістарычны і пазіцыйны тыпы чаргаванняў зычных. Выпісаць гукі, якія чаргуюцца.

Лугі — луг (): ...; казаць — казка (): ...; касіць — касьба (): ...; вясна — вясне (): ...; гарады — горад (): ...; клубок — клубкі (): ...; барада — у барадзе (): ...; дзяліць — дзяліцьба (): ...; касіць — кашу (): ...; лётаць — лётчых (): ...; любіць — люблю (): ...; да прыезду — прыезджы ():

2. Размяжуйце гістарычны і пазіцыйны тыпы чаргаванняў галосных. Выпішыце гукі, якія чаргуюцца.

Шэрсць — шарсціць — шарсцяны (): ...; норма — нармальны — унармаваць (): ...; плаваць — плывец (): ...; жоўты — жаўцізна (): ...; вяселле — вясёлы (): ...; несці — нёс (): ...; рачны — зарэчны (): ...; везці — воз (): ...; вітаць — ветлівы (): ...; кацёл — катла (): ...; бровы — брыво (): ...; блеск — блішчасты (): ...; глотка — глытаць (): ...; кроў — крыві (): ...; вітаць — ветлівы (): ...; кацёл — катла (): ...; арэшак — арэшка ():

3. Растлумачце, якія з чаргаванняў [в — ў], [в' — ў], [у — ў], [л — ў] адносяцца да гістарычных, а якія — да пазіцыйных.

Лютаўскі (), пеўні (), раўніны (), адплывалі ў мора (), шчупакоў (), васількі на ўзмежку (), дубоў (), напаўняць (), воўк (), плаўны (), быў (), жоўты (), слаўлю ().

З а н я т а к 5. АРФАЭПІЯ ЯК СІСТЭМА ПРАВІЛ РЭАЛІЗАЦЫІ ФАНЕТЫЧНАЙ СІСТЭМЫ

Мэта: раскрыць змест і значэнне арфаэпіі, яе практычную ролю, замацаваць правілы вымаўлення галосных і зычных гукаў і іх спалучэнняў у розных фанетычных пазіцыях.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Да якога часу адносіцца фарміраванне беларускай літаратурнай арфаэпіі і на якой моўнай базе яна сфарміравалася?

2. Як вымаўляюцца націскныя і ненаціскныя галосныя, спалучэнні галосных? Якія правілы вымаўлення галосных у запазычаных словах?

3. Якія асноўныя правілы вымаўлення зычных гукаў?

4. Як вымаўляюцца губныя перад *j* (ётам) і ў канцы слова, свісцячыя — перад заднеязычнымі? Як вымаўляюцца заднеязычны *г* і афрыкаты *дж*, *джж*?

5. Як вымаўляюцца спалучэнні дзвюх аднолькавых зычных на стыку марфем і ў каранёвай марфеме пры іх падваенні?

6. Якія бываюць памылкі ў вымаўленні галосных і зычных гукаў? Чым яны выкліканы? Прывядзіце адпаведныя прыклады.

З а д а н н і

1. Пазначце ў дужках, як вымаўляюцца выдзеленыя галосныя ў прыведзеных словах і спалучэннях слоў.

Краіна	[];	імя	[];
не быў	[];	без вопыту	[];
замочак	[];	усур'ёз	[];
салаўіны	[];	семнаццаць	[];
Ігар	[];	легенда	[];
летуценне	[];	Іван і Сцяпан	[];
пацвердзіць	[];	смах і грэх	[];
заіканне	[];	дарога на Івацэвічы	[];
медінстытут	[];		

2. Пазначце ў дужках, як вымаўляюцца выдзеленыя зычныя і спалучэнні зычных.

Бясшумна	[];	скінуць	[];
здзівіцца	[];	прозвішча	[];
смешна	[];	прыгледзься	[];

канечне	[];	дажджлівы	[];
лётчык	[];	дранцвець	[];
лягчэйшы	[];	дасведчанасць	[];
на дошцы	[];	адчыніць	[];
парыжскі	[];	сталічны	[];
асвятляльны	[];	Мацвей	[];
ручнік	[];	сфінкс	[];

3. Які гук — [γ], [x], [г] — вымаўляецца ў наступных словах?

Гвалтоўны	[];	Ганна	[];
грэчка	[];	гергетаць	[];
гарсэт	[];	цыгара	[];
газета	[];	герой	[];
дыялог	[];	гешэфт	[];
ідэолаг	[];	гільдыя	[];
гузік	[];	гіпотэза	[];
сегмент	[];	мазгі	[];
гонта	[];		

4. Якімі прычынамі абумоўлены адхіленні ад літаратурнага вымаўлення? Уплыў гаворак (1), уплыў рускай мовы (2), уплыў арфаграфіі (3).

[д'эт'і]	— ();	[фас'ц'івал']	— ();
[адкул']	— ();	[пасол'а]	— ();
[мы]са	— ();	[л'отчык]	— ();
[гылыва]	— ();	[футбол]	— ();
[лафка]	— ();	[с нам'і]	— ();
[калужск'і]	— ();	[пытајэц']	— ();

5. Перакладзіце на беларускую мову.

Черпак — ...; лавр — ...; щека — ...; насыпь — ...; щавель — ...; здоровье — ...; редис — ...; вождение — ...; интервью — ...; демон — ...; верфь — ...; авантюра — ...; блондин — ...; желание — ...; восемь — ...; тишью — ...; клюв — ...; кисточка (для рисования) —

Занятак 6. АРФАГРАФІЯ, ЯЕ ПРЫЗНАЧЭННЕ І ЗАДАЧЫ

Мэта: усвядоміць ролю і значэнне арфаграфіі як сістэмы правіл аб адзіных літаратурных напісаннях розных слоў і іх марфалагічных частак.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што з'яўляецца прадметам і задачай вывучэння арфаграфіі? У чым выяўляюцца яе сувязі з фанетыкай, арфаэпіяй, графікай, лексікай, марфалогіяй, словаўтварэннем? Якое грамадскае значэнне мае арфаграфія?

2. Як складваліся арфаграфічныя нормы беларускай мовы? У чым сутнасць правіл, выкладзеных у «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча 1918 года?

3. З якой мэтай была праведзена рэформа арфаграфіі 1933 года?

4. Якія змены і ўдакладненні былі ўнесены ў беларускі правапіс Пастановай СМ БССР ад 11 мая 1957 года?

5. На якіх прынцыпах грунтуецца сучасная беларуская арфаграфія? Праілюструйце выпадкі выкарыстання ў мове фанетычнага і фанематычнага прынцыпаў, традыцыйных і дэферэнцыяльных напісанняў.

6. Якімі правіламі рэгулююцца напісанні галосных і іх спалучэнняў ва ўласнабеларускіх і запазычаных словах?

7. Якімі правіламі вызначаецца напісанне зычных і іх спалучэнняў ва ўласнабеларускіх і запазычаных словах?

8. У чым спецыфіка напісання складанаскарочаных слоў і напісанняў слоў разам, асобна, праз злучок?

9. У чым асаблівасць напісання **ь** ці **'** (апострафа) у беларускай мове?

10. Якія асноўныя правілы напісання слоў з вялікай літары?

11. Ці ведаеце вы пра змены, якія маюць быць у сучасным правапісе?

Заданні

1. Які існуе прынцып — фанетычны (1) ці фанематычны (2), дыферэнцыраваны (3) ці традыцыйны (4) пры напісанні наступных слоў?

Княства (), вуліца (), вязны (), перон (), дзевяты (), Баран (), вакзал (), Пінчук (), асветлены (), вучышся (), лодка (), дзядзька (), просьба (), разносчык (), старасветчына (), мяккі (), колас — Колас (), Савет Міру ().

2. Ахарактарызуйце правілы напісання галосных гукаў і іх спалучэнняў.

Цытадэль, прагрэс, жэтон, жэмчуг, агарадзіць, восем, восемсот, васьмістам, Адэса, капрычыю, эфіоп, крышыць, скрыгатаць, блыха, ацаніць, кватараваць, дэфіцыт, кратэр, кафэ, сурвэтка, лесніковы, медзвездзяня, васемнаццаць, упяцярых, мякаць, завязь, ява.

3. Перакладзіце словы на беларускую мову.

Командир — ...; метель — ...; блондин — ...; аплодисменты — ...; аплодировать — ...; фонетика — ...; декан — ...; дверь — ...; индеец — ...; тираж — ...; этюд — ...; мультик — ...; карантин — ...; тюльпан — ...; эпизодик — ...; фантастика —

4. Абгрунтуйце правілы напісання мяккага знака (1) і апострафа (2) у наступных словах.

Міл...ён (), аб...інець (), куп...істы (), ранц...е (), кан...як (), мадз...яр (), канферанс...е (), кан...ён (), шампін...ён (), Рэйк...явік (), Лавуаз...е (), В...етнам (), верф...ю (), пер...е (), парц...ера (), міл...ярдэр (), трох...ярусны ().

5. Закрэсліце непатрэбную літару.

(Р, р)ычард (І, і)львінае (С, с)эрца, (А, а)мпер, (Р, р)усалка, (А, а)хілесавя пята, (С, с)увораўская тактыка, (С, с)імяон (П, п)олацкі, (М, м)ецэнат, (П, п)аўночны (П, п)олюс, (Дз, дз)ень (Д, д)онара, (С, с)усветная вайна, (А, а)нтычны свет, (О, о)рдэн «(М, м)ацярынская (С, с)лава», (П, п)алац (С, с)порту, (В, в)іцебшчына.

6. Устаўце патрэбную літару. Раствлумачце правілы напісання складаных слоў.

Св...еасаблівы, м...вазнаўства, д...браякасны, ст...годдзе, р...знакаляровы, п...ліглот, ст...метроўка, в...гнеўстойлівы, шт...гадовы, др...бналісты, сал...марэзка, земл...коп, земл...чарпалка, б...яздольны, т...нкашэрсны.

7. Злітна (1), праз дэфіс (2), асобна (3). Пастаўце адпаведную лічбу і абгрунтуйце свой выбар.

Буда()кашалёўскі, аэра()клуб, джаз()аркестр, 800()тысячны, хлор()вінілавы, зюйд()ост, мала()прыкметны, на()ляту, высока()пастаўлены, на()памяць, контр()адмірал, Бонч()Бруевіч, Нова()Барысаў, зем()снарад, ра-мэн()раланаўскі.

З а н я т а к 7. ЛЕКСІКАЛОГІЯ. ШЛЯХІ ФАРМІРАВАННЯ І РАЗВІЦЦА ЛЕКСІЧНАГА СКЛАДУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Мэта: асэнсаваць шляхі фарміравання лексікі беларускай мовы. Паглыбіць разуменне значэння слова як шматграннага паняцця, у якім адлюстроўваецца тая ці іншая з’ява навакольнай рэчаіснасці. Навучыцца размяжоўваць метафарычныя, метанімічныя і сінекдахальныя сувязі значэнняў мнагазначнага слова.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што з’яўляецца прадметам вывучэння лексікалогіі? З якіх частак складаецца лексікалогія? У чым праяўляюцца сувязі лексікалогіі з фанетыкай, граматыкай, словаўтварэннем?

2. Што такое слова? Ці ўсякая фанетычна і граматычна аформленая гукавая адзінка мовы з’яўляецца словам? У якіх адносінах знаходзяцца семантыка слова і яго гукавая абалонка?

3. Якія словы называюцца адназначнымі і мнагазначнымі. Чым адрозніваецца значэнне слова ад выкарыстання яго ў пэўным значэнні?

4. Што разумеецца пад прамым і пераносным значэннямі слова?

5. На падставе падабенства якіх прымет можа адбывацца перанос назвы аднаго прадмета на другі? Якія лексіка-граматычныя разрады слоў могуць набываць метафарычныя значэнні?

6. На чым асноўваецца метанімія як від пераноснага ўжывання слова?

З а д а н н і

1. Складзіце сказы з ужываннем пададзеных слоў у пераносным значэнні.

Акно, арэна, дарога, ключ, рубеж, фронт, школа, вяршыня, аўдыторыя, клімат, падмурак, кузня.

2. Вызначце тып лексічнага значэння слова — прамое (1) ці пераноснае (2).

Лісце гарэла (), гарэць ад тэмпературы (), гарэла нянавісьць (), гарачае малако (), гарачае жніво (), гарачы да працы (), гарачая бітва (), люты час (), люты голад (), люты вораг (), лютая смерць ().

3. Выявіце тыпы пераносных значэнняў — метафара (1), метанімія (2), сінекдаха (3). Вызначце характар пераносаў.

Падэшва гары (), кубак малака (), развязка твора (), ахова не разгубілася (), заваяваць бронзу (), далёка час той

зрэбны (), спінка крэсла (), не дайшоў немец да Масквы (), новыя Калумбы (), не маю ні капейкі (), стаіць восень (), у полі сеялася заўтра (), завод гадзінніка (), быць начальствам — не для мяне (), загаіла раны вясна (), на пероне — жакеткі, клумкі (), наведальнік выстаўку акварэляў (), у сям’і пяць ратоў (), хвалі лоб азёрны не маршчыняць (), у абходзе пасадзілі новыя дрэўцы (), кужаль на сарочку (), мець прыгожы бас (), вецер блудзіць (), у статку сто галоў ().

Занятак 8. СІСТЭМНЫЯ АДНОСІНЫ Ў ЛЕКСІЦЫ

Мэта: усвядоміць сутнасць сістэмных адносін у лексіцы як апазіцый фармальнай тоеснасці, семантычнай тоеснасці, семантычнай процілегласці, фармальна-семантычных апазіцый.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Які ўнутрымоўны фактар абумоўлівае ўзнікненне ў мове амонімаў?

2. Чым абумоўлена складанасць размежавання амонімаў і мнагазначных слоў?

3. На якія віды падзяляюцца амонімы ў залежнасці ад іх фанетыка-марфалагічнага складу, акцэнтацыйна-арфаграфічных асаблівасцей і значэння?

4. Якія існуюць элементы адрознення сінонімаў пры іх нямінатывунай агульнасці? Раскрыйце паняцце сінанімічнага рада і дамінанты.

5. У якіх часцінах мовы можа праяўляцца сінанімія? Што разумеецца пад ідэаграфічнымі, стылістычнымі, семантыка-стылістычнымі, агульнамоўнымі, індывідуальна-аўтарскімі сінонімамі? Для якіх сінонімаў характэрна больш шырокая спалучальнасць — стылістычна афарбаваных ці нейтральных?

6. Якія ўмовы неабходны для ўзнікнення антонімаў? Чаму антанімічны рад заўсёды замкнуты?

7. Якія лексіка-граматычныя разрады слоў могуць выступаць у якасці антонімаў і ці могуць быць антанімічнымі словы, што належаць да розных часцін мовы? Якія стылістычныя фігуры заснаваны на прынцыпах антаніміі паняццяў і з’яў?

8. Як вызначаюцца паронімы? Чым адрозніваюцца паронімы ад амонімаў? Ці існуе сэнсавая суадноснасць паняццяў у аманімічных і паранімічных назвах? Што такое паранамазія?

З а д а н н і

1. Да якога віду амонімаў — амалексем (1), амафонаў (2), амаформаў (3) ці амографіаў (4) — адносяцца групы слоў?

Ёд — ёт (), лёд — лёт (), казка — каска (), узорны — у зорны (), народны — на родны (), Украіне — у краіне (), ліпкі (прым.) — ліпкі (наз.) (), сіні (прым.) — сіні (наз. у форме Р.скл.) (), май (дзеясл.) — май (наз.) (), кара — кара (), вара́ны — вара́ны (), я́му — яму́ (), лава (), кадры (), зычны (), грыб — грып (), адкуль — ад куль ().

2. Вызначце крыніцы ўзнікнення сінонімаў у сінанімічных радах.

Баян — вяшчун — пясняр: ...; нашчадак — продак: ...; успомніць — прыгадаць: ...; чай — гарбата: ...; успаміны — мемуары: ...; сківіцы — пашчэнка: ...; нетактоўнасць — нетактычнасць: ...; канчатак — флексія: ...; зорка — звязда: ...; лоб — чало: ...; насенне — насевак: ...; вілы — сахор: ...; лужа — калюга: ...; лівень — залева: ...; пажаніцца — пабрацца:

3. Размяжуйце сінонімы ў залежнасці ад змястоўнай структуры і функцыянальнай прызначанасці слоў: ідэаграфічныя (1), стылістычныя (2), семантыка-стылістычныя (3), абсалютныя (4), аўтарскія (5), кантэкстуальныя (6).

Разгляд — аналіз (), гасцінец — дарога (), прыцягваць — вабіць (), хутка — быстра (), самалёт — аэраплан (), уражанне — эфект (), навучанне — сентэнцыя (), велічыня — маштаб (), лінгвістыка — мовазнаўства (), зразумець — уцяміць (), смярдзец — дрэнна пахнуць (), хадзіць — шлындацца (), смяяцца — залівацца (), слова — лексема (), сухоты — туберкулёз (), рыдлёўка — землякопніца (), вясна — залатая пара (), маршчыны — мерыдыяны (), сонца — жыцця крыніца (), вада — сок крынічны — белая кроў (), уцячы — даць дзёру ().

4. Якімі сродкамі выражаецца антанімія ў наступных словах?

Світанне — змярканне: ...; ураджай — неўраджай: ...; ноч — дзень: ...; ад'язджаць — прыязджаць: ...; дружба — варожасць: ...; прысылаць — адсылаць: ...; салодкі — горкі: ...; расстанне — сустрэча: ...; смелы — труслівы: ...; спераду — ззаду: ...; мілаваць — караць: ...; управа — налева: ...; усход — заход:

5. Вызначце сэнсавыя значэнне паранімічных пар. Адзначце, чым тлумачыцца сэнсавая суадноснасць каранёвых асноў паранімічных назваў у адозненне ад аманімічных?

Рухавы — рухомы, дыктат — дыктант, дыпламат — дыпламант, ромб — румб, афект — эфект, гняздо — гняздоўе, дублет — дублікат, гарбар — грабар, індзеец — індыец, бурны — бурлівы, ганаровы — ганарысты, дробны — дробязны, чалавечы — чалавечны, падарыць — падараваць, фарміраваць — фармаваць, абвязаць — абвязаць.

З а н я т а к 9. ФРАЗЕАЛОГІЯ. ЗНАЧЭННЕ, БУДОВА І СКЛАД ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Мэта: навучыцца адрозніваць фразеалагізм ад слова і свабоднага спалучэння слоў, класіфікаваць фразеалагізмы паводле семантычнай злітнасці іх кампанентаў, па суаднесенасці з часцінамі мовы і стылістычнай афарбоўцы.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што разумеюць пад фразеалогіяй у вузкім і шырокім сэнсе?
2. У якіх адносінах знаходзяцца фразеалагізмы са свабоднымі і несвабоднымі сінтаксічнымі спалучэннямі слоў, выслоўямі і іншымі моўнымі адзінкамі і выразамі?
3. Для абазначэння якіх паняццяў і з'яў рэчаіснасці выкарыстоўваюцца фразеалагізмы? Прывядзіце прыклады беларускіх фразеалагізмаў, у якіх адлюстроўваюцца сацыяльна-бытавыя, грамадскія ці асабістыя ўзаемаадносіны людзей, іх жыццё і побыт.
4. Як падзяляюцца фразеалагічныя адзінкі ў залежнасці ад ступені семантычнай злітнасці іх кампанентаў?
5. Ці суадносіцца сэнс фразеалагічнага зрашчэння са значэннямі асобных слоў, што ўваходзяць у яго склад?
6. На аснове якіх значэнняў — прамых ці пераносных, матываваных ці нематываваных сувязей слоў складаецца сэнс фразеалагічных адзінстваў?
7. Якімі структурна-семантычнымі асаблівасцямі характарызуюцца фразеалагічныя спалучэнні?
8. Са слоў з якім значэннем — свабодным ці звязаным — складаюцца фразеалагічныя выразы?
9. Як дыферэнцыруюцца фразеалагізмы паводле суаднесенасці з тымі ці іншымі часцінамі мовы? Ці можа фразеалагізм суад-

носіцца з некалькімі часцінамі мовы? У ролі якіх членаў сказа моццу выступаць фразеалагізмы?

10. Як адрозніваюцца фразеалагізмы паводле стылістычнай афарбоўкі і сфер моўнага выкарыстання? Ці ўключаюцца розна-стылёвыя фразеалагізмы ў парадыгму сінанімічнага рада?

Заданні

1. Складзіце сказы так, каб прыведзеныя словазлучэнні ў адных выпадках выступалі як свабодныя, а ў другіх — як звязаныя.

Адкрыць вочы, апусціць рукі, віляць хвостом, гайкі заціскаць, даць нырца, стаць на ногі.

2. Вызначце семантычную прыналежнасць наступных фразеалагізмаў.

Даць пытлю — ...; узяць на цугундар — ...; сесці макам — ...; чортам падшыты — ...; падмазаць пяtkі — ...; выносіць смецце з хаты — ...; папускаць лейцы — ...; наклеіваць ярлыкi — ...; крывіць душой — ...; строіць міну — ...; дацца ў знакі — ...; белы свет — ...; трымаць хвост трубой — ...; ні за панюх табакі — ...; пусціць карэнне — ...; іскра божая — ...; на чужым карку ў рай уехаць — ...; шыта белымі ніткамі — ...; звесці рахункі — ...; свае тры грошы ўткнуць — ...; белая варона —

3. Вызначце граматычную будову і значэнне фразеалагізмаў.

Судны дзень — ...; светлае вока — ...; лёгкі на ўспамін — ...; кату па пяту — ...; выматаць кішкі — ...; давацца дзіву — ...; браць голымі рукамі — ...; не браць да галавы — ...; заткнуць за пояс — ...; бегчы на зламанне карку — ...; мераць на адзін капыл — ...; ні рыба ні мяса — ...; не з рукі — ...; за светам — ...; як пугаю па вадзе — ...; рукі кароткія — ...; капцы прыйшлі — ...; няма дурных —

4. Вызначце, да якіх стылістычных разрадаў адносяцца фразеалагізмы: міжстылёвыя (1), размоўна-бытавыя (2), кніжныя (3).

Глядзець другімі вачамі (), вочы пазычыць (), знайсці сваё месца (), брацца за розум (), узяць у галаву (), нага ў нагу (), развесіць вушы (), віляць хвостом (), браць за горла (), уступаць у жыццё (), давесці да ладу (), няма клёпак (), прыйсці на памяць (), перціся на ражон (), браць слова (), адысці на задні план (), без нажа зарэзаць (), даць волю фантазіі ().

З а н я т а к 10. КЛАСІФІКАЦЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ

Мэта: усвядоміць вытокі, крыніцы ўзнікнення і паходжання беларускіх фразеалагізмаў, разнастайнасць генетычных пластоў у фразеалагічным складзе беларускай мовы, нацыянальную адметнасць і вобразнасць беларускіх фразеалагічных адзінак.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якое месца ў фразеалагічным складзе беларускай мовы займае агульнаславянская, агульнаўсходнеславянская і ўласнабеларуская лексіка?

2. Якую ролю ва ўзбагачэнні беларускай фразеалогіі адыгрывае жывая народная мова, вусная народная творчасць, рэлігійныя і міфалагічныя паданні, мастацкая літаратура?

3. Якое месца ў фразеалагічным складзе беларускай мовы займаюць фразеалагічныя запазычванні з іншых моў — стараславянскай, суседніх славянскіх і некаторых заходнееўрапейскіх моў?

4. У чым складанасць перакладу фразеалагізмаў з адной мовы на другую?

З а д а н н і

1. Вызначце паходжанне фразеалагізмаў: уласна беларускі (1) ці запазычаны (гл. лічбы): з царкоўнаславянскай (2), рускай (3), польскай (4), украінскай (5), лацінскай мовы (6), іншых моў (7).

Браць за жывое (), зубы заговорваць (), бібікі біць (), ні рыба ні мяса (), ні кала ні двара (), заблудзіцца ў трох соснах (), слязу пусціць (), тачыць балясы (), даць пракухацца (), манна нябесная (), terra incognita (), гордзіеў вузел (), на лес глядзячы (), у лапці абуць (), даць пудла (), homo sapiens (), кроў з малаком (), finita la commedia ().

2. Успомніце беларускія прыказкі, якія перадаюць змест наступных запазычаных.

1) У сталяра дзверы паломаны (*араб.*). 2) У труса ад цені дрыжаць калені (*малд.*). 3) Без працы пернікаў не купіш (*укр.*). 4) Калі грому многа — дажджу мала (*казах.*). 5) Голаму сарочка сніцца (*афган.*). 6) Ціхая вада берагі рве (*польск.*). 7) З аднаго каменя мур не паставіш (*балг.*).

3. Устаўце патрэбныя па сэнсу словы ў фразеалагізмах.

Следам за... (*дзедам, бацькам, братам*), на... (*сухі, зялёны, мокры*) лес, хоць... (*вады, квасу, малака*) напіцца, хварэць на... (*грып, пана, ляготу*), страляць... (*вачыма, патронамі, поглядам*), з'ехаць з... (*глузду, розуму, панталыку*), таўчы ваду ў... (*рэшаце, ступе, бочцы*).

4. Падбярыце да наступных фразеалагізмаў беларускія адпаведнікі.

Нелёгкая принесла — ...; два сапога пара — ...; как ни в чем не бывало — ...; всяк кулик в своем болоте велик — ...; уши прожужжать — ...; задать стрекоча — ...; белены объелся — ...; плестись в хвосте — ...; или грудь в крестах, или голова в кустах — ...; у черта на куличках — ...; сыграть в ящик — ...; из уст в уста — ...; после дождичка в четверг — ...; гляди в оба — ...; хоть бы хны —

5. Дапішыце да фразеалагізмаў прыфразеалагічныя словы.

... дзе ракі зімуюць; ... у чорным целе; ... да апошняй кроплі крыві; ... як мыш на крупы; ... пакуль рак свісне; ... паміж молатам і кавадлам; ... на шырокую нагу; ... на злом галавы; ... паклаўшы руку на сэрца; ... чорным па белым; ... на шапачны разбор; ... на ўсю іванаўскую; ... сорак бочак арыштантаў.

МАТЭРЫЯЛЫ ДА КАНТРАЛЮЕМАЙ САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ СТУДЭНТАЎ

1. БЕЛАРУСКАЯ АРФАГРАФІЯ

1. Арфаграфія (ад грэч. *orthos* — правільны і *graphō* — пішу) — раздзел мовазнаўства, які ўсталёўвае правілы перадачы вуснай мовы на пісьме. Менавіта арфаграфія вызначае тое адзінае «аблічча» слова, у якім яно бытуе ў пісьмовай літаратурнай мове. Тэрмін «арфаграфія» азначае і саму сукупнасць агульнапрызнаных, абавязковых для ўсіх носьбітаў мовы правілаў, што рэгулююць напісанне слоў. Беларуская арфаграфія, як любая іншая нацыянальная арфаграфія, — гэта не проста набор правілаў, а цэласная, заканамерная сістэма, у аснове якой ляжаць аб'ектыўныя адносіны паміж вуснай і пісьмовай мовай. У арфаграфіі вылучаецца некалькі адносна самастойных частак, ці раздзелаў: 1) літарнае абазначэнне гука-

вога складу слоў; 2) напісанне слоў разам, асобна, праз злучок; 3) ужыванне вялікай літары; 4) правілы пераносу слоў з аднаго радка на другі; 5) графічнае скарачэнне слоў.

Кожны раздзел арфаграфіі грунтуецца на пэўных прынцыпах. Прынцып арфаграфіі — гэта вызначальная, асноўная ідэя, заканамернасць, на якой будуецца і аб'ядноўваюцца ў групы канкрэтныя правілы напісання. Прынцыпамі арфаграфіі вызначаецца выбар аднаго напісання там, дзе магчымы два ці больш розныя напісанні.

У адрозненне ад графікі, якая вызначае адпаведнасць паміж гукамі і літарамі ў моцных пазіцыях (дзе забяспечваецца гуку поўнае, выразнае гучанне), арфаграфія тычыцца слабых пазіцый (дзе гукі змяняюць свае акустычныя ўласцівасці: вымаўляюцца аслаблена ці наогул змяняюць сваё гучанне). У такіх пазіцыях на слых нельга вызначыць, што пісаць, таму ўзнікае патрэба кіравацца пэўнымі правіламі пры выбары літары для перадачы гучання. Такое месца ў слове, дзе трэба выбраць адно з магчымых напісанняў, прынята называць арфаграмай. Інакш, арфаграма — гэта правільнае (адпаведнае правіламі ці традыцыі) напісанне, якое выбіраецца з шэрагу магчымых. Арфаграмай можа быць не толькі літара, але і злітнасць напісання слова, характар скарачэння, пераносу слова і інш. Напісанні, якія не патрабуюць прымянення арфаграфічных правілаў, г. зн. адпавядаюць правіламі графікі, абапіраюцца на слых, называюцца апорнымі напісаннямі.

Да апорных напісанняў адносяцца:

1) абазначэнне націскных галосных: *дўмка, сонца, хата, сід*;

2) абазначэнне зычных перад галоснымі і санорнымі: *раса, рваць, глобус, вечар, вясна*;

3) абазначэнне гучання [j] (ёт) перад галоснымі (літарамі *e, ё, ю, я*), на канцы слоў і перад зычнымі (літарай *й*): *ехаць, яблык, май, майскі*;

4) абазначэнне спрадвечнай, этымалагічнай мяккасці мяккім знакам (апорныя напісанні мяккага знака): а) на канцы слоў пасля зычных *з, с, дз, ц, л, н*: *мазь, увесь, моладзь, радасць, соль, восень*; б) перад цвёрдымі зычнымі: *барацьба, пісьмо, цьма, дзядзька, вазьму*;

5) абазначэнне мяккага [л'] перад любымі зычнымі: *лялька, большы, гульня, пальцы, нельга* і інш.

Апорныя напісанні важна ведаць таму, што на іх аснове ствараюцца арфаграфічныя напісанні і з іх дапамогай правяраецца большасць арфаграм.

2. Фанетычны прынцып выкарыстоўваецца ў беларускай арфаграфіі найперш пры перадачы на пісьме ненаціскных галосных. Ненаціскныя галосныя вымаўляюцца ў беларускай мове даволі выразна, і іх напісанне ў ненаціскных складах адпавядае вымаўленню. Фанетычнаму прынцыпу падпарадкоўваецца і напісанне некаторых спалучэнняў зычных. Часам фанетычны прынцып ускладняецца традыцыйным ці фанематычным.

На фанетычным прынцыпе грукуюцца наступныя правілы:

Аканне. Перапіс на месцы гукаў [о], [э] пасля цвёрдых зычных у ненаціскных складах літары **а:** *вóды — вадá, мóва — маўлённе, сэрца — сардэ́чны, ма́йстар, сакрэт, рамо́нт* (параўн.: у рускай мове пры акаючым вымаўленні ў ненаціскных складах пішацца **о:** *вода, дорога, голова*).

Але: 1) на пісьме ненаціскны [о] традыцыйна захоўваецца на канцы іншамоўных слоў пасля галоснай: *трыю, Токію, Ватэрлоо* (але: *радыё*); 2) ненаціскны [э] перадаецца на пісьме ў значнай частцы слоў іншамоўнага паходжання: *дэпутат, рэзальцыя, ветэран, шэдэўр, рэвалюцыя*; 3) у асобных словах іншамоўнага паходжання на месцы этымалагічнага [э] вымаўляецца і пішацца **ы:** *інжынер, канцэлярыя, арышт, брызент, цырымонія, дрызіна* і інш.

Яканне. Перапіс на месцы [э], [о] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам літары **я:** *зэ́лень — зялёны, снег — сняжо́к, вёсны — вясна́, вёсела — вясёлы, Аляксéй, Аляксáндр, Нясві́ж, лясны́*.

Традыцыйна літара **е** пішацца: 1) у словах *дзе́вяты, дзесяты, семна́ццаць, васемна́ццаць* і вытворных ад іх; 2) словах неславянскага паходжання: *калекты́ў, сезон, медаль, герой, Херсон, Германія, Генадзь*. Аднак рад запазычаных слоў вымаўляецца і пішацца ў адпаведнасці з правіламі якання: *яфрэ́йтэр, сяржант, дзяжурны, каляндар*.

У астатніх ненаціскных (перад- і паслянаціскных) складах гук [э] перадаецца літарай **е:** *ве́цер — вятры — ве́цярок, вёсны — вясна — веснавы*.

Літара **я** ў першым складзе можа быць толькі тады, калі гук [а] ёсць у аднакаранёвых словах пад націскам (г. зн. калі гук [а] этымалагічны): *цяжка́вата — ця́жка, лямантава́ць — лямант, дзевя́ць — дзевяты*.

Аднак існуе значная колькасць слоў, у якіх устанавіць пры дапамозе націску [а] нельга: *ме́сяц, памя́ць, тыся́ча, по́яс* і інш.

Гэта традыцыйнае напісанне (на месцы [а] тут быў насавы галосны). Правапіс такіх слоў трэба запомніць.

Правапіс *ы, і* пасля прыставак у большасці выпадкаў грунтуецца на фанетычным прынцыпе. Так, пасля прыставак, якія заканчваюцца на зычны гук, на месцы пачатковага каранёвага [і] вымаўляецца і пішацца *ы*: *падысці, безыменны, разыграць, безыдэйны*.

Адступленнем ад фанетычнага прынцыпу з’яўляецца напісанне літары *і* (хоць вымаўляецца [ы]) пасля прыставак *між-, звыш-, пан-, суб-, контр-, дэз-, транс-*, а таксама ў некаторых складаных словах: *міжінстытуцкі, звышімклівы, дэзінфармацыя, педінстытут, палітінфармацыя*.

Пасля прыставак, якія заканчваюцца на галосны гук, на месцы [і] вымаўляецца і пішацца *й*: *зайсці, зайграць, пераймаць, прайгравальнік*. Галосны [і] перадаецца на пісьме, калі ўтварае склад: *заінець, заіскрыцца, праіснаваць*.

Правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах. Большасць запазычаных слоў са спалучэннямі галосных пішацца згодна з правіламі беларускай арфаграфіі (падпарадкоўваецца правілам акання і якання, паміж галоснымі ўзнікае ўстаўны [j]). У некаторых выпадках іншамоўныя спалучэнні захоўваюцца нязменна. Напісанне спалучэнняў залежыць як ад месца націску, так і ад таго, дзе яны знаходзяцца — у пачатку слова, сярэдзіне ці на канцы, пасля цвёрдага ці мяккага зычнага.

Спалучэнне [іо] у сярэдзіне слова і пад націскам абазначаецца на пісьме літарамі *іё (ыё)* (гучыць [іjo]), не пад націскам — *ія (ыя)* (гучыць [іja]): *біёлаг — біялогія, чэмпіён — чэмпіят, патрыёт — патрыятызм* (параўн. рус., дзе [j] не вымаўляецца: *биолог — биология, чемпион — чемпионат*). У пачатку слова пад націскам вымаўляецца і пішацца *іо*, не пад націскам — *іа*: *іон, іанізацыя, іарданец*. У канцы слова незалежна ад націску пішацца *іо (ыо)*: *трыо, Токіо, але Эфіопія*.

Спалучэнне [іа] перадаецца літарамі *ія (ыя)*: *піяніна, дыяметр, геніяльны* (параўн. рус.: *пианино, диаметр, гениальный*).

Спалучэнне [эо] пад націскам абазначаецца літарамі *ео (эо)*, не пад націскам — *еа (эа)*: *археалаг — археалагічны, фразеалаг — фразеалагічны*.

Спалучэнне [эа] таксама перадаецца літарамі *еа (эа)*: *рэабілітацыя, Неапаль*, але: *акіян* — з [j] — (рус. *океан*).

Спалучэнне [іэ] абазначаецца літарамі *іе (ые)*: *кліент, абітурыент*.

Спалучэнне [j] з адным галосным — [jo] — перадаецца згодна з вымаўленнем: пад націскам літарай *ё*, не пад націскам — *я*: *ёд, ёт* (гук), *ётавы, маянэз* (рус. *йод, йот, майонез*). У пачатку ўласных імён [jo] пад націскам перадаецца літарамі *йо*, не пад націскам абазначаецца літарамі *яа*: *Нью-Йорк, Яаганес, Яашкар-Ала*.

Спалучэнне [jэ] абазначаецца літарай *е*: *фае, канвеер, Мее* (рус. *фойе, Мейе*); у пачатку іншамоўных уласных назваў яно захоўваецца: *Йемен, Йелаўстон*.

Правапіс галосных у складаных словах таксама залежыць ад націску. У складаных словах, якія маюць дзве асновы, у першай аснове на месцы [о] пішацца *а*, калі націск падае на першы склад другой асновы: *мнагазначны, даўгавечны, разнастайны, чарнавокі, наваселле, Наваполацк*. Калі ж у другой аснове націск падае не на першы, а на другі ці іншыя склады, тады ў першай аснове ўзнікае пабочны націск, пад якім згодна з вымаўленнем пішучца літары *о(ё)*: *доўгачаканы, чорнавалосы, вогнетрывалы, рознабаковы, жывёлагадоўля, Новасібірск, новабудоўля*.

Але часта пабочны націск узнікае і тады, калі ў другой частцы асноўны націск падае на першы склад. У такіх выпадках у першай частцы пішацца літара *о*: *мовазнаўства, фондасховішча, малочнакіслы, збожжаздача*.

Пабочны націск узнікае таксама ў словах, другая частка якіх пачынаецца з *ў* ([у] нескладовага): *збожжайборачны, вогнейстойлівы*.

Словы з першай часткай **мота-, фота-, радыё-, што-, сто-, дзевяноста-, свое-** пішучца з *о, е, ё*: *фотакроніка, фотакартка* (але *фатаграфія*), *мотакрос, мотаспорт* (але *матацыкл*), *штогод, штомесячны, стогадовы, дзевяностатысячны, своеасаблівы*.

У словах з першай часткай **кіна-** заўсёды пішацца *а*: *кінастудыя, кінахроніка, кінапанарама*.

У частцы **полі-** пішацца *а*, калі ў складаным слове адзін націск, *о* — калі складанае слова мае пабочны націск: *палімер, паліклініка, політэхнічны, полісемія*.

Складаныя словы з першай часткай **поў- (паў-)** маюць адзін націск. *Поў-* пішацца пад націскам: *поўнач, поўдзень*; *паў-* — не пад націскам: *паўмесяца, паўкіламетра, паўсшытка, паўвядра*. З уласнымі назоўнікамі частка *паў-* пішацца праз злучок: *паў-Мінска*.

Галосны [э] у першай частцы складаных слоў перадаецца літарай *э*: *шэравокі, рэдкалесе, шэцьсот*; але: *шасцігодка, шасцідзёнка* і вытворныя ад іх.

Правапіс злучальных галосных *а, о* (пасля цвёрдых зычных), *е, я* (пасля мяккіх зычных) таксама залежыць ад націску: *о* пішацца пад націскам: *высакародны, паўнапраўны, чарнабароды*; *я* пішацца ў словах з націскам на першым складзе другой асновы: *сінявокі, земляробства*; *е* — у словах з націскам на другім і іншых складах другой асновы: *жыццесцвярджальны, землепрацоўчы*.

Правапіс прыстаўных галосных і зычных адпавядае літаратурнаму вымаўленню.

Прыстаўная *і* пішацца перад збегам зычных, які пачынаецца з *м, л, р*, пры гэтым перад *м* — заўсёды (*імгла, імгненна*), а перад *л, р*: а) калі папярэднія слова заканчваецца на зычны (*над ілбом, з іржышча, пад ільдом*); б) пасля знака прыпынку.

Прыстаўная *і* не пішацца, калі папярэднія слова заканчваецца на галосны і ў сярэдзіне слова: *на льдзіне, заржавець, памчаца, заржаць*.

Прыстаўная *а* пішацца толькі ў словах *аржаны, амшара* (паралельна з *іржаны, імшара*).

Прыстаўныя зычныя пішуцца перад пачатковымі галоснымі.

Прыстаўная *г* пішацца ў займенніках і прыслоўях: *гэты, гэтакі, гэтулькі*, а таксама ў некаторых выклічніках: *гэй!, гоп!, га!*

Прыстаўная зычная *в* пішацца:

1) перад каранёвым націскным [у] ў пачатку і сярэдзіне слова, а таксама не пад націскам у вытворных ад іх словах: *вучань, навуча, навучыць, вузел, вузлаваты, чарнавусы*;

2) перад націскным [о] ў пачатку слоў і пасля прыставак: *возера, восень, водгук, воблака, ніводзін, увогуле* (але: *наогул*); калі пачатковы [о] змяняецца на [а], то прыстаўная *в* не пішацца: *возера — азёрны, восень — асенні, вокны — акно*;

3) у словах *вока, востры, навокал* і вытворных ад іх незалежна ад націску: *вастрыць, вачэй, вочы, наваколле, ваколца*;

4) перад [о] і [у] ў сярэдзіне некаторых слоў: *павук, павуцінне, Ларывон, Лявон, Навум, Тадэвуш*.

Прыстаўная *в* не пішацца:

а) перад пачатковымі [о], [у] ў словах іншамоўнага паходжання і ўласных назвах: *опіум, ордэн, опера, урна, універсам, Орша, Украіна, Уругвай, Ульяна, Омск*;

б) перад [у] прыставачным і перад [у], які развіўся з [в]: *урджай, участак, учора, унук, улада*.

Праваяіс ў (нескладовага) мае асновай адметнае беларускае вымаўленне.

Пішацца ў (нескладовае) на месцы *у* (складовага) і *в*:

1) пасля галосных у пачатку, сярэдзіне і на канцы слова: *на ўсходзе, настаўнік, пайсці ў лес, вострай*;

2) пасля злучка ці двукосся, калі папярэднія слова заканчваецца на галосны, а таксама пасля галоснага абрэвіятуры, якая пішацца з вялікай літары: *жанчына-ўрач, усё-ўсё, газета «Ніва» ўдзельнічала ў конкурсе, БДУ ў гэтым годзе аб'яўляе набор на новую спецыяльнасць*;

3) у некаторых словах іншамоўнага паходжання пасля галоснага перад зычным: *лаўрэат, пайза, аўдыторыя, браўнінг*; але: *прэзідыум, страус, кансіліум, радыус*.

Незалежна ад вымаўлення (згодна з традыцыяй) у пачатку ўласных назваў пішацца *у* (складовае): *да Уладзіміра, на Украіне, ва Уладзівастоку*.

На фанетычным прынцыпе заснавана таксама напісанне некаторых спалучэнняў зычных у **корані і на стыку кораня і суфікса**:

а) праваяіс спалучэнняў *сл, зн, сн, рн, нц, рц* на месцы этымалагічных [стл], [здн], [стн], [рдн], [лнц], [рдц]: *шчаслівы, позна, радасны, міласэрны, сонца, сэра*;

б) напісанне літары *ц* на месцы спалучэнняў каранёвых [т], [ц], [к], [ч] і суфіксальнага [с] (-ск-): *салдацкі, студэнцкі, кравецкі, пухавіцкі, мастацкі*;

в) напісанне літары *с* на месцы спалучэнняў каранёвых [ж], [ш], [г], [х] і суфіксальнага [с] (-ств-): у словах тыпу *прыгостава, характва, мноства, птаства*, а таксама літары *с* на месцы спалучэння каранёвага [с] і суфіксальнага [с] (-ск-): *беларускі, палескі, матроскі*;

г) напісанне *чч* на месцы спалучэнняў [цк], [к] і [ч]: *Полаччына, Случчына, Нямецчына*, але: *Навагрудчына*.

Фанетычнаму прынцыпу падпарадкоўваецца **праваяіс прыставка на з** (*раз-, уз-, без-, цераз-*): у адпаведнасці з літаратурнай нормай перад звонкімі зычнымі вымаўляем і пішам *з*: *збег, разбіць, узбярэжжа, бездакорны*; перад глухімі *с* — *сказаць, рассыпаць, украіна, бясконцы, цераспалосіца*. (Фанетычны прынцып праводзіцца тут, аднак, не зусім паслядоўна: перад шыпячымі ў словах тыпу *бяшумны, расчысціць, зжаць* вымаўляюцца гукі [ш], [ж], г. зн. фанетычны прынцып тут ускладняецца фанематычным).

У словах *расада, расаднік, расол, расольнік* традыцыйна пішацца адна літара *с*.

Правапіс д — дз, т — ц (дзеканне і цеканне) у словах славянскага паходжання адносіцца да ліку апорных напісанняў, таму не выклікае цяжкасцей: *вада — вадзе, лета — леце, людзі, дзеці*.

Але ў словах іншамоўнага паходжання дзеканне і цеканне перадаюцца згодна з вымаўленчымі нормамі і традыцыяй. У большасці запазычаных слоў [д] і [т] перад галоснымі пярэдняга рада перадаюцца літарамі *д, т*: *дырэктар, апладысменты, дэкан, тэатр, матэматыка* (параўн. рус.: *директор, декан, театр, математика*).

Перад суфіксамі *-ін, -ір, -ік, -ёр, -еец, -ейск* [д] і [т] змякчаюцца і перадаюцца на пісьме літарамі *дз, ц*: *бландзін, апладзіраваць, білецік, акцёр, гвардзеец, індзейскі*.

Ва ўласных назвах іншамоўнага паходжання *д, т* або *дз, ц* пішучца ў залежнасці ад іх вымаўлення: *Атэла, Дэфо, Одэр, Антарктыда*, але: *Дзікенс, Вівальдзі, Цюмень, Гаіці, Цюрых*.

Правапіс падоўжаных зычных. Падоўжанае вымаўленне зычных [дз’], [ц’], [з’], [с’], [л’], [н’], [ж], [ч], [ш] паміж галоснымі перадаецца падвоеным напісаннем адпаведных літар (падоўжанае вымаўленне [дз’] абазначаецца спалучэннем *ддз*): *галлэ, суддзя, жыццё, палоззе, калоссе, пытанне, збожжа, сучча, зацішша*.

Не падаўжаюцца ў вымаўленні і не падвойваюцца на пісьме зычныя ў словах *лью, разалью, Ілья, Ульяна, Касьян*; у словах іншамоўнага паходжання: *каса, тона, група, Ала*, але: *ванна, манна, донна, Мекка, Жанна, дурра, мецца, бонна*.

3. На фанематычным прынцыпе ў беларускай мове грунтуецца пераважна правапіс зычных. Згодна з гэтым прынцыпам на пісьме ў межах марфем адлюстроўваюцца фанемы — гукі моцных пазіцый, г. зн. пазіцыйныя чаргаванні зычных як вынік змен на пісьме не перадаюцца (у межах адной і той жа марфемы гук слабай пазіцыі абазначаецца той жа літарай, што і гук моцнай пазіцыі), чым дасягаецца графічная аднастайнасць марфем. Асноўны спосаб праверкі напісання — падбор такога становішча, якое для гука, што трэба абазначыць на пісьме, будзе моцным (апорнае напісанне).

На фанематычным прынцыпе заснаваны наступныя правілы.

Правапіс звонкіх/глухіх. Асімілятыўнае аглушэнне і азванчэнне зычных на пісьме не перадаецца. Незалежна ад вымаўлення нязменна пішучца, г. зн. так, як яны абазначаюцца ў моцнай пазіцыі, — перад галоснымі і санорнымі (апорныя напісанні), наступныя зычныя:

а) звонкія зычныя (каранёвыя) на канцы слова і ў сярэдзіне перад глухімі: *сад, моладзь, казка, сцэжка, лыжка*;

- б) прыстаўкі і прыназоўнікі на *-б, -д*: *абсыпаць, абпаліць, адказ, падказаць, перадсвяточны; аб сыне, над сталом, ад парога;*
 в) прыназоўнікі на *-з*: *з саду, цераз плот, праз хвіліну;*
 г) глухія перад звонкімі: *лічба, малацьба, просьба.*

Правапіс цвёрдых/мяккіх зычных. Асімілятыўная (пазіцыйная) мяккасць зычных, якая ўзнікае пад уплывам суседняга зычнага, на пісьме не перадаецца, г. зн. мяккі знак не пішацца пасля зычных, мяккасць якіх страчваецца ў моцнай пазіцыі (моцная пазіцыя — апорныя напісанні для цвёрдых/мяккіх: канец слова і перад цвёрдым зычным). Пішам *збіраць, спіць, мосцік*, бо ў моцнай пазіцыі — *збор, спаць, мост*. (Аднак гэтае правіла не заўсёды можна выкарыстаць: у некаторых выпадках нельга падабраць аднакаранёвае слова, дзе б гэтыя зычныя былі ў моцнай пазіцыі: *снег, святло, смех* і інш.).

Не перадаецца асімілятыўная мяккасць на пісьме пры фанетычным падаўжэнні зычных: *багацце, жаданне, насенне, калоссе*.

Спрадвечная, ці этымалагічная (не пазіцыйная) мяккасць зычных абазначаецца на пісьме мяккім знакам, які сведчыць пра наяўнасць самастойнай мяккай фанемы: *рысь, пяць, вуаль*. Гэта т. зв. апорныя напісанні (сфера графікі). Калі падобныя словы напісаць без мяккага знака, атрымаецца зусім іншае слова (параўн.: *рыс, пят, вугал*).

Як знак мяккасці мяккі знак ужываецца з зычнымі *дз, ц, з, с, л, н*, калі яны знаходзяцца на канцы слова або перад іншымі зычнымі (астатнія зычныя ў гэтых пазіцыях бываюць толькі цвёрдымі: *сем, дроб, мыш, звер*):

1) на канцы слова ў назоўніках: *медзь, соль, вугаль, камень* і інш.; неазначальнай форме і загадным ладзе дзеяслова: *даць, чытаць, хадзіць; глянь*, (і ў вытворных ад іх у сярэдзіне слова: *гляньце, гляньма*), *сядзь* (*сядзьце, сядзьма*); лічэбніках: *пяць, дзесяць* (*пяцьдзсят, пяцьсот*); займенніках і часціцах: *хтось, калісь* (*хтосьці, калісьці*), *хто-небудзь, увесь*;

2) у сярэдзіне слова перад зычнымі *б, м, к*: *разьба, хадзьба, пісьмо, ведзьма, вазьму, бацька* і інш., а таксама ў вытворных ад гэтых слоў, калі мяккі зычны аказваецца перад наступным мяккім (г. зн. у слабай пазіцыі — сфера арфаграфіі): *вазьмі, пісьменнік, касьбе*. Асновай для праверкі служыць становішча перад цвёрдымі зычнымі: *вазьмі* (*вазьму*), *пісьменнік* (*пісьмо*), *касьбе* (*касьба*). Перад цвёрдым зычным мяккасць не знікае, і гэту этымалагічную мяккасць трэба абазначаць мяккім знакам;

3) пасля *л* перад любымі зычнымі, за выключэннем *л*: *пальцы, колькі, пільшчык*, але: *ралля, гуллівы*;

4) у словах іншамоўнага паходжання перад ётавымі галоснымі: *паштальён, мадзьяр, марсельеза, ранце, каньяк* і інш. Традыцыйна мяккі знак у такіх выпадках называюць раздзяляльным, хоць гэта зусім не дакладна, бо ён хутчэй не раздзяляе, а перадае мяккасць зычнага перад *j* (ётам). Выключэнне: пасля *з* перад ётам пішацца апостраф: *з'езд, з'ехаць, з'еў* і інш. Пасля іншых (цвёрдых) зычных перад ётавымі галоснымі пішацца апостраф: *аб'ём, п'еса, бар'ер*. Пасля *ў* (нескладовага) апостраф не пішацца: *здароўе, шчаўе, салаўі*;

5) ва ўласных імёнах (імёнах па бацьку, прозвішчах, назвах), утвораных ад імёнаў на *-ій* перад суфіксальнымі *-еў(-ев)*: *Савельеў, Васільеў, Арсеньеў*;

6) у вытворных ад назоўніка на *-нь* мяккі знак пішацца перад суфіксам *-чык*: *каменьчык, агеньчык, праменьчык*, у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў на *-нь* і ад слова *восень* перад суфіксам *-ск*: *студзеньскі, восеньскі*, але: *конскі, любанскі, казанскі*; у суфіксах *-еньк-, -аньк-, -эньк-*: *прыгожанькі, вясёленькі, даражэнькі*.

Правапіс свісцячых/шыпячых зычных. Асіміляцыя свісцячых перад шыпячымі і шыпячых перад свісцячымі на пісьме ў большасці выпадкаў не перадаецца. Таму пішуцца нязменна:

а) спалучэнні зычных *зи, жзд, си, сч* (у вымаўленні доўгія [ж], [ш] ([ждж], [шч])) у корані і на стыку прыстаўкі і кораня: *зжаць, выязджаць, сшытак, бяшумны, расчасаць, счарсцвець*, але: *шчасце, пшчота, ршчына, ушчуваць, нішчымны* і вытворныя ад іх. (Ва ўласных імёнах магчымы *сч* і *шч*: *Счасны і Шчасны*);

б) спалучэнне *сч, зч* (у вымаўленні [шч], [жч]) на стыку кораня і суфікса: *падпісчык, грузчык*;

в) спалучэнне *шс, жс* (у вымаўленні [с':]) у дзеясловах: *мышыся, адважся, збіраешся*;

г) спалучэнне каранёвых *ж, ч, ш* з суфіксальнай *ц* (у вымаўленні [сц], [ц:]): *у дзежцы, на рэчцы, на дошцы*.

Правапіс выбухных/афрыкат. Выбухныя (змычныя) *д, т* у спалучэнні з афрыкатамі *ц, ч* (у вымаўленні [ц:], [ч:]) пішуцца нязменна: *у лодцы, на кладцы, у вопратцы; лётчык, пераплетчык, дакладчык*.

Паводле фанематычнага прынцыпу пішуцца ў геаграфічных назвах (вытворных ад іх) **каранёвыя зычныя *з, ж, ш, г, х* перад суфіксальнай *с***: *каўказскі, волжскі, чэшскі, нявіжскі, выбаргскі, казахскі*.

Захоўваецца таксама каранёвая зычная *д* перад суфіксальнай *с* у прыметніках і назоўніках: *заводскі, канадскі, гарадскі, грамадства, паражоства*.

На фанематычным прынцыпе грунтуецца **напісанне *е* ў прыназоўніку без і часціцы *не*: без радасці, без дажджу, без дзяцей, не быў, не сумаваў, не слухай** (у вымаўленні — [н'а] *быў*, [б'аз] *радасці* і [н'э] *сумаваў*, [б'эз] *дажджу*).

4. Вялікая (прапісная) літара ўжываецца ў дзвюх функцыях: а) для вылучэння пэўных частак тэксту — сказаў, вершаваных радкоў; б) для вылучэння ў тэксце ўласных імёнаў ці, інакш, для размежавання ўласных і агульных імёнаў: *раман* і *Раман*, *цётка* і *Цётка*. Асноўны прынцып гэтага раздзела арфаграфіі можа быць вызначаны як лексіка-граматычны. Сутнасць яго ў тым, што ўласныя назоўнікі пішуцца з вялікай літары, агульныя — з малой. Арфаграфічныя цяжкасці ўзнікаюць часам з-за невыразнасці мяжы паміж уласнымі і агульнымі назоўнікамі: *гарадок* і *Гарадок* (назва мястэчка).

Вялікая літара можа выкарыстоўвацца як стылістычны сродак падкрэслівання асаблівых адносін да чаго-небудзь, як сродак вылучэння слоў з пэўнай сімволікай: *Радзіма, Бацькаўшчына, Чалавек, Айчына, Свабода*.

З вялікай літары пішуцца:

1) прозвішчы, імёны, імёны па бацьку, псеўданімы, мянушкі, клічкі жывёл: *Максім Багдановіч, Кандрат Кандратавіч Атраховіч (Кандрат Крапіва), Жучка*;

2) геаграфічныя і астранамічныя назвы: *Беларусь, Еўропа, Юпітэр, Зямля, Сонца*;

3) назвы дзяржаў, адміністрацыйна-тэрытарыяльныя назвы, назвы вуліц, плошчаў: *Рэспубліка Беларусь, Віцебская вобласць, Сібір, плошча Незалежнасці, вуліца Юбілейная*;

4) назвы гістарычных падзей, святаў, эпох (з вялікай літары пішацца першае або два першыя словы): *Адраджэнне, Новы год, Вялікая Айчынная вайна, Парыжская камуна*;

5) назвы найвышэйшых дзяржаўных устаноў: *Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь, Савет Міністраў* (з вялікай літары пішуцца ўсе словы), назвы міністэрстваў, дзяржаўных устаноў (з вялікай літары пішацца першае слова): *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Міністэрства народнай адукацыі, Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны*;

6) назвы вышэйшых дзяржаўных пасадаў і ганаровых званняў: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Генеральны пракурор, Герой Пра-*

цы. Назвы пасадаў, тытулаў пішуща з малой літары: *міністр адукацыі, заслужаны дзеяч навукі*;

7) поўныя назвы ордэнаў і медалёў (словы ордэн, медаль пішуща з малой літары): *ордэн «Знак Пашаны», медаль «За адвагу»*;

8) першае слова ў назвах газет, часопісаў, літаратурных твораў: *«Літаратура і мастацтва», «Народная газета», «Новая зямля»*;

9) прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад уласных імёнаў людзей пры дапамозе суфіксаў *-оў/-ов-*; *-аў/-ав-*; *-еў/-ев-*; *-ёў/-ёв-*; *-ін/-ын-*: *Караткевічаў раман, Зосіна паліто, Купалавы творы, Юлін шытак*, а таксама прыметнікі, утвораныя ад прозвішчаў пры дапамозе суфіксаў *-ск-*, *-аўск-*, *-еўск-*, калі прыметнікі ўваходзяць у склад назваў, адпаведных назвам са словамі імя, памяці: *Коласайская стыпендыя, Купалаўскія чытанні*. У астатніх выпадках падобныя прыметнікі пішуща з малой літары: *коласайскі стыль, мележайская мова*.

2. ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ СЛОЎНІКАВАГА СКЛАДУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ, ХАРАКТАРУ ФУНКЦЫЯНІРАВАННЯ І НАЯЎНАСЦІ/АДСУТНАСЦІ ГІСТАРЫЧНАЙ ПЕРСПЕКТЫВЫ

1. Гісторыя фарміравання беларускай лексікі і шляхі яе развіцця самымі цесным чынам звязаны з гісторыяй беларускага народа — яго паходжаннем, сацыяльна-эканамічным, грамадска-палітычным і культурным жыццём, узаемаадносінамі з іншымі народамі. Кожны з гэтых фактараў пакінуў свой след у лексіцы беларускай мовы, шляхах яе фарміравання, сярод якіх можна выдзеліць два асноўныя: прамы і шлях запазычання. Для першага характэрна развіццё і ўдасканаленне спрадвечнага лексічнага пласта, для другога — папаўненне лексічнай сістэмы словамі з іншых моў. Адпаведна ў лексіцы беларускай мовы вылучаюцца словы спрадвечныя і іншамоўныя.

Асноўным пластом лексічнай сістэмы беларускай мовы на ўсіх этапах яе гістарычнага развіцця з'яўлялася і з'яўляецца спрадвечная лексіка, якая вызначае яе самабытнасць, абумоўлівае асаблівасці сістэмнай арганізацыі мовы. На генетычнай аснове ў складзе спрадвечнай лексікі вылучаюцца чатыры пласты слоў: індаеўрапейскія, агульнаславянскія (праславянскія), усходнеславянскія і ўласнабеларускія.

Індаеўрапейскімі называюцца такія словы, якія ўзніклі ў індаеўрапейскай прамове ў перыяд індаеўрапейскай этнічнай агуль-

насці. Калі ў IV тысячагоддзі да н. э. індаеўрапейская этнічная агульнасць распалася і перастала існаваць індаеўрапейская прамова, то тыя індаеўрапейскія словы, што абазначалі жыццёва важныя канкрэтныя прадметы і з'явы жывой і нежывой прыроды, прыметы, дзеянні, а таксама адзінкавыя абстрактныя паняцці, узялі ў спадчыну мовы індаеўрапейскай сям'і, у тым ліку і агульнаславянская. З агульнаславянскай мовы індаеўрапейскія словы перайшлі ў старажытнарускую мову, а пасля яе распаду — у асобныя ўсходнеславянскія мовы, г. зн. беларускую, рускую і ўкраінскую, і дайшлі да нашага часу. Індаеўрапейскімі паводле паходжання з'яўляюцца назвы:

1) роднасці і сваяцтва: *брат, дзед, зяць, мама, маці, сын, сястра*;

2) органаў і частак цела чалавека і жывёлы: *бровы, века, вуха, грудзі, грыва, зуб*;

3) жывёл, птушак, насякомых і іншых жывых істот: *алень, воўк, вуж, дрозд, карова*;

4) раслін, іх частак і пладоў: *бяроза, вярба, гарох, дуб, жолад, клён*;

5) населеных пунктаў, жылых і гаспадарчых пабудоў, іх частак: *вароты, горад, дзверы, дом*;

6) паняццяў зямной паверхні і яе нетраў: *балота, вада, вугаль, гара, камень, мора, скала*;

7) атмасферных з'яў: *вецер, град, дым, раса, снег*;

8) прылад і прадметаў працы: *вось, жорны, саха*;

9) часавых паняццяў (поры года, месяцы, дні і інш.): *вечар, дзень, зіма*;

10) асобных абстрактных паняццяў: *бяда, вера, дух*;

11) прымет і якасцей: *босы, востры, крывы, новы*;

12) дзеянняў, вытворчых працэсаў, станаў: *біць, брыць, будзіць, вязці, віць, знаць, гарэць, драмаць, дзьмуць, жаць, ісці, кіпець*.

Акрамя таго, індаеўрапейскімі ў беларускай мове з'яўляюцца асобныя лічэбнікі, займеннікі, прыназоўнікі: *два, сто, вы, сам, свой, твой, ты, аб, па, пры, пра, у* і інш.

Індаеўрапейскія словы пашыраны ў розных мовах індаеўрапейскай сям'і — славянскіх, заходнееўрапейскіх, індыйскіх і інш., напрыклад: бел. *два*, рус. *два*, укр. *два*, балг. *два*, сербахарв. *dvá*, славен. *dvá*, чэш. *dva*, словц. *dva*, польск. *dwa*, в.-луж. *dwaј*, н.-луж. *dwa*, ням. *zwei*, англ. *two*, франц. *deux*, літ. *du*, лат. *divi*, ст.-прус. *dwai*, ст.-інд. *divāu*, лац. *duo*, ірл. *Dāu*, гоц. *twai*, алб. *dy*.

Па меры распаду індаеўрапейскай этнічнай агульнасці на аснове розных дыялектаў паступова складваліся новыя моўныя адзінствы — індыйскае, іранскае, балтыйскае, германскае, раманскае, італійскае і інш. Адным з такіх адзінстваў было славянскае, у выніку чаго сфарміравалася праславянская мова, якой карысталіся ўсе славяне ўжо ў III тысячагоддзі да н. э. Праславянская мова праіснавала звыш трох тысяч гадоў, і за гэты час папоўнілася многімі новаўтварэннямі, якія ўваходзяць у лексічны склад сучасных славянскіх моў, у тым ліку і беларускай.

Сярод агульнаславянскіх слоў самы шматлікі разрад складаюць назоўнікі. З іх найперш вылучаюцца тыя самыя групы, што і ў індаеўрапейскай лексіцы, а іменна назвы:

1) роднасці і сваяцтва: *баба, бабка, дзіця, жаніх, кум, мачаха, нявестка, сват, свацця, сірата, удава;*

2) органаў і частак цела чалавека і жывёлы: *барада, бядро, горб, горла, губа, галава, жыла, лоб;*

3) жывёл, птушак, рыб, насякомых і іншых жывых істот: *акунь, арол, баран, бык, варона, вобла, дзяцел, жаба, жук, заяц, змяя, клешч, конь, куніца, лебедзь, мядзведзь, рак, сойка, сом, чарвяк;*

4) раслін, іх частак і пладоў: *авёс, арэх, асака, брусніцы, вішня, вяз, дупло, дыня, жыта, колас, карань, лаза, лебядя, ліст, мак, морква, мох, сасна, сліва, чаромха, шышка, яблык, ясень, ячмень;*

5) населеных пунктаў, жылых і гаспадарчых пабудоў, іх частак: *акно, гумно, парог, страхы, сяло, харомы;*

6) паняццяў зямной паверхні і яе нетраў: *брод, возера, волава, гліна, дуброва, жалеза, іл, луг, пясок, рака, руда, ручай;*

7) паняццяў сусвету і атмасферных з'яў: *бура, віхор, гром, дождж, імгла, іней, лёд, мароз, прастора, суша;*

8) прылад, прадметаў і прадуктаў працы: *абруч, барана, валакно, вілы, граблі, долата, замок, каса, клей, ключ, мятла, невад, палатно, пражы, рэшата, сані, сіта, хамут;*

9) часавых паняццяў: *восень, год, лета, месяц, міг, нядзеля, панядзелак, чацвер;*

10) абстрактных паняццяў: *боль, віна, воля, гнеў, грэх, клятва, краса, крыўда, лад, ласка, мука, праўда, радасць, сіла.*

Акрамя таго, вылучаюцца такія групы слоў:

1) назвы прадметаў быту (адзенне, посуд, мэбля і інш.): *бочка, вядро, жбан, кажух, крэсла, мех, мыла, пасцель, рагожа, сукно;*

2) назвы прадуктаў харчавання, пітва і інш.: *блін, ялавічына, дрожджы, калач, каша, квас, кісель, крупы, масла, піва, сала;*

3) ваенныя тэрміны: *абарона, бой, вайна, воін, войска, дружна, кап'ё, лук, полк, пяхота, страла;*

4) назвы асоб паводле іх дзейнасці: *ваявода, ганчар, злодзей, каваль, купец, няня, прачка, ратай, стараста;*

5) назвы грамадска-палітычных паняццяў: *пасол, племя, суд.*

Другі па колькасці разрад агульнаславянскіх слоў складаюць дзеясловы, якія абазначаюць:

1) розныя дзеянні і працэсы: *адзець, бляць, варыць, вець, выць, глытаць, дыхаць, кусаць, ліняць, мыць, стаяць, цвісці, чырыкаць;*

2) адчуванні, дзеянні, якія абазначаюць працэс пераходу з аднаго стану ў другі: *баяцца, брадзіць, вянуць, гдохнуць, гніць, дрэжаць, ляжаць, мерзнуць, нюхаць, пахнуць, пухнуць, слухаць, сохнуць;*

3) рух: *бегчы, ехаць, імчаць, ляцець, паўзці;*

4) маўленне: *барматаць, гаварыць, крычаць, хваліць.*

Значную частку агульнаславянскай лексікі (трэцяя група слоў па колькасці) складаюць прыметнікі са значэннем:

1) якасцей, уласцівасцей, прымет і стану: *багаты, бедны, здаровы, злы, ласкавы, лысы, люты, мілы, мудры, раўнівы, хітры, скупы;*

2) колеру: *белы, жоўты, зялёны, русы, рыжы, светлы, сіні, чорны;*

3) памеру, вагі: *вузкі, высокі, глыбокі, кароткі, тонкі;*

4) смаку і іншых адчуванняў: *горкі, кіслы, мяккі, халодны, цёплы, ціхі, чэрствы;*

5) часу, адлегласці: *далёкі, даўні, позні.*

Да агульнаславянскага лексічнага фонду адносяцца таксама:

1) лічэбнікі: *адзін, восем, дзесяць, трыста, тысяча, чатыры;*

2) займеннікі: *я, ён, мы, хто, што, сам;*

3) прыслоўі: *куды, пасля, сюды, так, там, ужо, усюды;*

4) прыназоўнікі: *за, над, пад, да, к;*

5) злучнікі, часціцы, выклічнікі: *а, і, ды, бы, так, ні, ну.*

Індаеўрапейскія і агульнаславянскія словы самыя старажытныя ў лексіцы сучасных славянскіх моў. Гэтых слоў налічваецца каля дзвюх тысяч. Калі ўлічыць, што «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» ў 5 тамах падае каля 100 тысяч слоў, то стане відавочным, што і індаеўрапейскія і агульнаславянскія словы складуць усяго 1/50 частку ўсіх зафіксаваных у згаданым слоўніку слоў. Аднак паколькі гэтыя словы абазначаюць самыя важныя прадметы, з'явы, прыметы, дзеянні ў прыродзе, акаляючай рэчаіс-

насці, фізічным і духоўным жыцці чалавека, яны да нашага часу з'яўляюцца найбольш ужывальнымі і ў штодзённых моўных зносінах складаюць не менш 1/4 усіх слоў. Па свайму месцу і ролі індаеўрапейскія і агульнаславянскія словы адносяцца да агульнаўжывальных, стылістычна нейтральных лексічных адзінак, якія ўваходзяць у ядро слоўніка беларускай мовы і служаць базай для ўтварэння шматлікіх разрадаў новых слоў.

Усходнеславянскія словы

У VI—VII ст. н. э. праславянская мова распалася на шэраг дыялектаў, на аснове якіх пачалі фарміравацца самастойныя славянскія мовы. З гэтага часу пачынаецца гісторыя ўсходнеславянскай мовы, агульнай мовы ўсходніх славян, якая склалася ў VIII—IX ст. У далейшым яна развівалася як мова ўсходнеславянскай народнасці ў выніку працэсу кансалідацыі ўсходніх славян і ўтварэння старажытнай дзяржавы з цэнтрам у Кіеве.

Словы, якія ўзніклі ў перыяд адасаблення ўсходнеславянскіх дыялектаў, утварэння і развіцця адзінай мовы ўсходніх славян, якую прынята называць старажытнарускай (інакш — агульнаўсходнеславянскай) мовай, лічацца ўсходнеславянскімі.

Усходнеславянскія словы адлюстроўваюць тэа зрухі ў сацыяльна-эканамічным і грамадскім жыцці ўсходніх славян, якія адбыліся на працягу VI—XIV ст. Названы пласт слоў даволі значны, багацейшы ў колькасных і ў лексіка-семантычных адносінах за праславянскую лексіку, аднак да нашага часу застаецца найменш даследаваным, не вывучаным, нават не апісаным. Гэта тлумачыцца тым, што надзвычай складана вылучыць сярод славянскіх слоў усходнеславянскія, паколькі адны з іх з'яўляюцца агульнымі для ўсходнеславянскіх і паўднёvasлавянскіх моў, другія — для ўсходнеславянскіх і заходнеславянскіх, трэція — для заходнеславянскіх і паўднёvasлавянскіх. Больш таго, некаторыя словы сустракаюцца ва ўкраінскай і беларускай мовах (бел. *вежа*, *краіна*, укр. *вежа*, *краіна*), а ў рускай мове ім адпавядаюць іншыя лексічныя адзінкі (*башня*, *страна*); асобныя словы характэрны для рускай і ўкраінскай моў (рус. *белка*, *клюква*, укр. *білка*, *клюква*), а ў беларускай мове ўжываюцца іншыя словы (*вавёрка*, *журавіны*); некаторыя лексічныя адзінкі агульныя для беларускай і рускай моў (бел. *ваўчок*, *кадушка*, рус. *волчок*, *кадушка*), а ва ўкраінскай мове яны не выкарыстоўваюцца (украінскія адпаведнікі — *дзига*, *бодня*).

Уласнабеларускія словы

Кіеўская Русь у сярэдзіне XII ст. распалася на асобныя феадальныя княствы, і на рубяжы XIII—XIV ст. пачалі фарміравацца руская, беларуская, украінская народнасці і іх мовы.

Словы, якія ў працэсе фарміравання і развіцця беларускай мовы ўзніклі на яе ўласнай лексічнай аснове ці ўтвораны пры дапамозе ўласных словаўтваральных сродкаў ад запазычаных лексічных адзінак, называюцца ўласнабеларускімі. Сярод іх назвы:

1) асоб паводле іх дзейнасці, асаблівасцей характару, паводзінаў, а таксама назвы міфічных істот: *абібок, араты, асілак, барацьбіт, вадзянік, вайсковец, вясковец, летуценнік, нячыцік, сейбіт, працаўнік*;

2) паняццяў жывёльнага свету: *берасцянка, бусел, валасянка, вусень, кнігаўка, крыжанка*;

3) паняццяў расліннага свету: *абабак, алешнік, амежнік, багноўка, боцікі, бусельнік, буякі, вапнаўка, ваўчкі, вятроўнік, каліва*;

4) атмасферных з’яў і паняццяў: *абліваха, вясёлка, заранка, змрок, золак, надвор’е, світанне, спёка, цемра*;

5) пабудоў і іх частак: *будынак, вазоўня, вільчак, вочап, вушак, вяшнік, падпаветка*;

6) прадметаў быту: *вопратка, спадніца, хустка*;

7) страў: *дранікі, зацірка*;

8) часавых і прасторавых паняццяў: *аблога, адвячорак, адтуліна, аселица, выжарына, красавік, палетак, рانیца, сакавік, сяліба*;

9) паняццяў колькасці і меры: *абярэмак, ахапак*;

10) абстрактных паняццяў: *абставіны, асяроддзе, водгулле, вытрымка, жаданне, здань, знямога, летуценне, мара, пакута, пяшчота*;

11) разнастайных якасцей, уласцівасцей, прымет: *абкарэлы, адмысловы, апошні, ацеслівы, бадзёры, буйны, вадкі, гаротны, дрэнны*;

12) дзеянняў і працэсаў: *абняславіць, адказаць, адлюстраваць, выклікаць, гаманіць, дазволіць, кратаць, пакутаваць, сачыць*;

13) навуковыя і тэхнічныя тэрміны: *абалоннікі, асяродак, байка, ваганні, выказнік, дзейнік, замова, прымаўка, разлік, рух, свідравіна*.

Пераважная большасць уласнабеларускіх слоў — вытворныя лексічныя адзінкі. Як правіла, утвораны яны на базе індаеўра-

пейскіх, агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх слоў або слоў, уласцівых народнай гаворцы, на аснове якой адбывалася фарміраванне і далейшае развіццё мовы беларускай народнасці, а затым — беларускай нацыянальнай мовы.

Некаторыя ўласнабеларускія словы выцеснілі з моўнага ўжытку ранейшыя лексічныя адзінкі. Так, словы *бачыць* і *будаваць* пачалі выкарыстоўвацца ў беларускай мове з XIV ст. і паступова выцеснілі адпаведна агульнаславянскія словы *видети* і *строити*. Словы *сакавік* і *сход*, што з'явіліся ў XIX — пачатку XX ст., хутка пашырыліся ў мове замест лексічных адзінак *март* (генетычна звязанага са стараславянствам *мартъ*) і *сабранне* (рус. *собрание*).

Уласнабеларуская лексіка — багатая ў колькасных і лексіка-семантычных адносінах частка слоўнікавага складу беларускай мовы. Аднак неабходна заўважыць, што ў сучасным мовазнаўстве яна недастаткова вывучана і не зусім выразна акрэслены крытэрыі яе вызначэння. Звычайна лічыцца, што ўласнымі лексічнымі адзінкамі ў той ці іншай мове з'яўляюцца тыя словы, якія існуюць толькі ў дадзенай мове і не выкарыстоўваюцца ў іншых, перш за ўсё роднасных, мовах. Гэта галоўны і самы надзейны крытэрыі. Аднак пры вызначэнні ўласнабеларускіх слоў неабходна ўлічваць наступнае. У Вялікім княстве Літоўскім беларускі і ўкраінскі народы працяглы час карысталіся адной пісьмовай мовай, і многія словы, што ўзніклі ў той перыяд, сталі фактам беларускай і ўкраінскай лексікі, напрыклад: *бачыць*, *буйны*, *буякі*, *варыва*, *звычай*, *лічба*, *справа* і інш. Падобныя словы неабходна лічыць уласна беларускімі (як і ўласна ўкраінскімі), таму што яны захаваліся без істотных структурных змен у адной і другой мове да нашага часу, а некаторыя з іх развілі ў лексіка-семантычнай сістэме адпаведныя словаўтваральныя гнёзды.

Беларускі народ на працягу сваёй гісторыі жыў у непасрэдным суседстве з польскім народам, а з часоў Люблінскай уніі 1569 г. і да 1795 г. частка беларускіх зямель знаходзілася ў складзе Рэчы Паспалітай. Таму некаторыя словы, утвораныя ў той час, у аднолькавай меры пашыраны ў беларускай і польскай мовах, напрыклад: *будынак*, *гоман*, *закутак*, *згода*, *кудзеля*, *мова*, *пільнасць*, *смутак*, *учынак* і інш. Такія словы таксама трэба лічыць уласна беларускімі (як і ўласна польскімі).

Уласна беларускімі неабходна лічыць таксама лексічныя адзінкі, утвораныя ад агульнаславянскіх ці ўсходнеславянскіх каранёвых марфем пры дапамозе прыставак ці суфіксаў, уласцівых беларускай мове, напрыклад: *авечка*, *вучань*, *пустка*, *пранізаць*. Па-

добныя словы маюць у рускай мове адпаведнікі з той жа каранёвай марфемай, але з іншымі словаўтваральнымі сродкамі: *овца, ученик, пустошь, пронзить*. Паколькі ўтваральныя асновы адных і другіх узыходзяць да агульнаславянскіх лексем *овьца, учити, пустъ, ньзити*, а вытворныя словы ў беларускай і рускай мовах адрозніваюцца словаўтваральнымі сродкамі, то гэта дае падставу разглядаць прыведзеныя вышэй лексічныя адзінкі як вынік унутранага моўнага развіцця.

Да ўласна беларускай лексікі адносяцца т. зв. словы-калькі тыпу *выбіральнасць, вызначальнік, датычная, другасны, грамадскі, самадзейны* (параўн. рус. *избирательность, определитель, касательная, вторичный, общественный, самодеятельный*). Аднясенне падобных слоў-калек да ўласнабеларускай лексікі абумоўліваецца тым, што гэтыя словы створаны на базе такіх каранёвых і словаўтваральных марфем, якія з’яўляюцца спрадвечнымі элементамі беларускай мовы.

Уласна беларускія словы адлюстроўваюць асаблівасці жыцця і быту беларускага народа на розных этапах яго гістарычнага развіцця, спецыфіку беларускай мовы, яе самабытнасць і непаўторнае харавство.

Запазычаныя словы

Значную частку лексічнага фонду беларускай мовы складаюць запазычаныя словы. Яны пранікаюць у беларускую мову прамым ці ўскосным шляхам, г. зн. непасрэдна з іншай мовы ў беларускую або праз якую-небудзь мову-пасрэдніцу. У адпаведнасці з гэтым лексічныя запазычанні бываюць прамыя (ці непасрэдныя) і ўскосныя (або апасрэдаваныя). Да першых адносяцца, напрыклад, рускія словы *ваенрук, глушыцель*, польскія — *зрада, моц*; да другіх — чэшскае слова *бавоўна*, што прыйшло ў беларускую мову праз польскую, цюркскае *табар*, якое трапіла спачатку ў венгерскую мову, затым — у польскую, а з польскай — у беларускую.

Неабходна мець на ўвазе таксама і тое, што адны іншамоўныя словы праніклі вусным шляхам, г. зн. перш трапілі ў жывую гаворку, а пазней пашырыліся ў пісьменнасці і замацаваліся ў лексічнай сістэме беларускай літаратурнай мовы, другія — кніжным шляхам, калі пачыналі ўжывацца ў пісьменнасці, у літаратурнай мове, а потым паступова станавіліся вядомымі ў гаворцы. Звычайна вусным шляхам запазычваліся словы, якія абазначаюць прадметы хатняга, гаспадарчага і прамысловага ўжытку, назвы будын-

каў, прылад працы, посуду, страў і да т. п., напрыклад: *сцёрта* (літ.), *ланцуг* (ням.), *патэльня* (польск.). Слова, якія абазначаюць розныя навуковыя і абстрактныя паняцці, часцей за ўсё запазычваліся кніжным шляхам, напрыклад: *генетыка* (грэч.), *інфляцыя* (лац.), *дысананс* (франц.).

Пераважную большасць іншамоўных слоў беларуская мова запазычыла ў якасці назваў новых прадметаў, з’яў, дзеянняў, прымет, навуковых і тэхнічных паняццяў, што з’яўляліся ў працэсе моўных кантактаў паміж народамі, абмену інфармацыяй у розных сферах жыццядзейнасці грамадства.

Асобныя іншамоўныя словы былі запазычаны для таго, каб, з аднаго боку, дакладна выразіць сутнасць таго ці іншага паняцця, а з другога — выразна акрэсліць семантыку спрадвечнабеларускага слова. Так, слова *гаворка* на старонках беларускіх выданняў пачатку XX ст. ужывалася як сродак намінацыі двух паняццяў: *‘асобная разнавіднасць мясцовай мовы’* і *‘сукупнасць асобных аднародных разнавіднасцей мясцовай мовы’*. Пазней у другім значэнні замацавалася грэчаскае слова *дыялект*, у выніку чаго і слова *гаворка* стала сэнсава дакладным.

Шматлікія іншамоўныя словы замацаваліся ў якасці сінанімічных сродкаў, што ўзбагаціла стылістычныя і мастацка-выяўленчыя магчымасці беларускай мовы, напрыклад: *воплескі* — *апладысменты* (франц.) — *авацыі* (лац.), *будынак* — *гмах* (польск.).

Многія словы іншамоўнага паходжання так даўно і настолькі трывала замацаваліся ў лексічнай сістэме беларускай мовы, што бывае цяжка вызначыць, з якой мовы і калі яны былі запазычаны. Гэта абумоўлена перш за ўсё тым, што этымалогія асобных слоў яшчэ не заўсёды дакладна высветлена. Акрамя таго, некаторыя словы, асабліва кніжнага характару, маглі трапіць у беларускую мову яшчэ ў XIV—XVII ст., потым выйсці з ужытку і паступова забыцца (калі старабеларуская літаратурная мова, забароненая ў 1696 г. сеймам Рэчы Паспалітай, к канцу XVIII ст. прыйшла да заняпаду), а ў XIX—XX ст. зноў быць запазычанымі новай беларускай літаратурнай мовай. І зусім верагодна, што ў першым выпадку іншамоўнае слова магло трапіць у беларускую мову пры пасрэдніцтве польскай мовы, а ў другім — рускай. Напрыклад, лацінскае слова *бакалаўр* было запазычана двойчы: старабеларускай мовай у XVI ст. пры пасрэдніцтве польскай мовы ў форме *бакаларъ* (варыянты *бакаляръ*, *бокаларъ*; параўн. польск. *bakalaz*), а новай беларускай мовай — пры пасрэдніцтве рускай мовы ў форме *бакалаўр* (параўн. рус. *бакалавр*).

Асваенне іншамоўных слоў

Адрозненні ў графіцы, фанетычнай, марфалагічнай і лексічнай сістэмах, што існуюць паміж мовамі-крыніцамі і беларускай мовай, абумоўліваюць графічнае, фанетычнае, марфалагічнае і семантычнае асваенне іншамоўных слоў.

Графічнае асваенне іншамоўнага слова — гэта перадача яго на пісьме сродкамі беларускай графікі, беларускімі літарамі. Параўн.: рус. *гусеница, затыльник* — бел. *гусеница, затыльнік*; польск. *dratwa, moc* — бел. *дратва, моц*.

Фанетычнае асваенне іншамоўнага слова — гэта асваенне яго гукавога складу адпаведна з нормамі беларускай фанетыкі. Параўн.: рус. *большевик, октябрыта, декабрист* — бел. *бальшавік, акцябраты, дэкабрыст*; укр. *ледащій* — бел. *лядашчы*; польск. *kochać* — бел. *кахаць*.

Марфалагічнае (інакш — граматычнае) асваенне іншамоўнага слова — гэта падпарадкаванне яго правілам беларускай марфалогіі. Пры марфалагічным асваенні слова з іншай мовы набывае тыя адзнакі адпаведнай часціны мовы, тыя спосабы выражэння розных граматычных значэнняў, якія характэрны для ўласна беларускіх слоў дадзенага лексіка-граматычнага разраду. Так, род назоўнікаў у нямецкай і французскай мовах вызначаецца па артыклях. У беларускай мове яны не ўжываюцца, таму пры асваенні германізмаў і галіцызмаў артыклі апускаюцца, а функцыю паказчыка роду прымае на сябе канцавы гук асновы ці канчатак. Параўн.: ням. *der Autobus* — бел. *аўтобус*; франц. *la mode* — бел. *мода*.

Іншы раз у працэсе запазычання і асваення змяняецца катэгорыя роду іншамоўных слоў, напрыклад: ням. *das Dach* (н. р.) — бел. *дах* (м. р.), франц. *la pension* (ж. р.) — бел. *пансіён* (м. р.).

Некаторыя іншамоўныя словы пры іх асваенні змяняюць катэгорыю ліку ці граматычны паказчык ліку, напрыклад: англ. *beefsteaks, beams* (мн. л.) — бел. *біфштэкс, бімс* (адз. л.).

Асобныя іншамоўныя словы ў працэсе іх граматычнага асваення пераходзяць з адной часціны мовы ў другую. У такім разе слова страчвае адны граматычныя значэнні, а другія набывае. Гэту з’яву прынята называць поўным граматычным пераасэнсаваннем іншамоўнага слова. Параўн.: лац. *biceps* (прым., ‘двухгаловы’) — бел. *біцэпс* (наз., ‘мышца пляча’); франц. *blanc* (прым., ‘белы’) — бел. *бланк* (наз., ‘ліст паперы з друкаваным загаловам устаноў’).

Часам запазычаныя іншамоўныя назвы адрозніваюцца ад свайго этымона тым, што ў мове-крыніцы яны складаюцца з не-

калькіх слоў, а ў мове, якая іх запазычыла, — з аднаго. Параўн.: франц. *à jour* — бел. *ажур*; франц. *corps de ballet* — бел. *кардэбалет*. З’ява пераходу шматслоўнай назвы ў аднаслоўную называецца **лексікалізацыяй**.

Семантычнае (інакш — сэнсавае) асваенне іншамоўнага слова — гэта асваенне яго значэння. Калі прадметы, з’явы і паняцці, што атрымалі назву ў адной мове, становяцца характэрнымі і ў жыцці іншых народаў, то такія іншамоўныя словы могуць арганічна ўвайсці ў лексіку розных моў і лічыцца семантычна асвоенымі. Напрыклад, словы *камбайн* і *трактар* англійскага паходжання, аднак у іх прадметным значэнні няма нічога, што звязвала б гэтыя словы толькі з англійскай рэчаіснасцю. Рэаліі, абазначаныя імі, у аднолькавай ступені характэрны для жыцця англійскага і, напрыклад, беларускага народаў, таму словы *камбайн* і *трактар* лічацца семантычна асвоенымі беларускай мовай.

Пры семантычным асваенні некаторыя іншамоўныя словы не змяняюць свайго значэння (ням. *Ranzen* і бел. *ранец* ‘ранец, сумка’; польск. *dratwa* і бел. *дратва* ‘нітка для шыцця абутку’); многія іншамоўныя словы звужаюць сваё значэнне ў мове, якая іх запазычыла (ням. *Börse* ‘кашалёк; установа’; бел. *біржа* ‘ўстанова’); асобныя словы пераасэнсоўваюцца (ням. *Wachs* ‘воск’, бел. *вакса* ‘мазь для абутку’).

Абсалютная большасць іншамоўных слоў асвоена графічна, фанетычна, марфалагічна і семантычна. Яны з’яўляюцца паўнапраўнымі адзінкамі лексічнай сістэмы беларускай мовы, свабодна выкарыстоўваюцца ўсімі яе носьбітамі і называюцца лексічнымі запазычаннямі.

Акрамя семантычна асвоеных іншамоўных слоў у беларускай мове існуюць т. зв. **экзатызмы**. Экзатызмы — гэта іншамоўныя словы, значэнне якіх не поўнаасцю асвоена беларускай мовай, паколькі яны абазначаюць такія прадметы і паняцці, што звязаны з асаблівасцямі жыцця і побыту якога-небудзь народа. Параўнаем, напрыклад, цюркскія словы *сарафан* і *чадра*. Адно і другое абазначаюць адпаведныя віды жаночага адзення. Але тое з іх, што называецца словам *сарафан*, стала настолькі звычайным для быту беларускіх жанчын, што яго назва поўнаасцю асвоена беларускай мовай, не ўспрымаецца як чужародная. Чадру ж носяць жанчыны-мусульманкі, таму слова *чадра* абавязкова выклікае ў свядомасці ўяўленне пра своеасаблівасць быту народаў мусульманскага Усходу. У выніку цюркізм *чадра* застаецца семантычна не асвоеным беларускай мовай.

Сярод экзатызмаў вылучаюцца назвы:

- 1) арганізацый і ўстаноў асобных краін: *бундэстаг, бундэсвер* (ФРГ), *меджліс* (Іран, Турцыя), *сейм* (РП);
- 2) пасады, званняў, тытулаў: *акын, бай, клерк, імам, лорд, лэ-дзі, мадам, маркіз, містэр, мула, скіпер, фрау, шэрыф*;
- 3) паселішчаў і жылля: *аул, кішлак, сакля*;
- 4) страў і напіткаў: *джын, кішміш, лаваш, плоў, ракія, чача*;
- 5) відаў адзення: *бешмет, чадра, чалма*;
- 6) танцаў і музычных інструментаў: *джок, джыга, зурна, кантэле, тамтам, чардаш*;
- 7) грашовыя адзінкі: *долар, золты, іена, крона, леў, ліра*.

Экзатызмы не маюць адпаведнікаў у беларускай мове, таму іх выкарыстанне пры апісанні жыцця замежных краін непазбежна.

У вуснай і пісьмовай мове часам выкарыстоўваюцца такія іншамоўныя словы, чужароднасць якіх адчуваецца надзвычай выразна, напрыклад: *Вам paldies за шчодрасць, латышы* (А. П.); *«Проша, дарагія, проша», — павярнуўся Вінцэсь тварам у запечны куток, калі на сталі ўсё было гатова* (Як.).

Прыклады паказваюць, што словы *paldies* (г. зн. дзякуй) і *проша* могуць замяняцца адпаведнымі словамі беларускай мовы. Значыць, іх выкарыстанне ў тэксе абумоўлена пэўнымі стылістычнымі мэтамі, а не адсутнасцю неабходнага слова ў беларускай мове. У адным і другім выпадку адчуваецца, што гэта іншамоўныя ўкрапанні ў тэксе. Такія словы называюцца **варварызмамі**. Да варварызмаў адносяцца даволі ўстойлівыя словы і выразы, якія даўно выкарыстоўваюцца ў мове без перакладу і звычайна ў іншамоўным напісанні (*ab ovo* ‘з самага пачатку’, *têt-a-tête* ‘з вока на вока’), назвы замежных газет, часопісаў, некаторых прадпрыемстваў, арганізацый і г. д., якія не перакладаюцца на беларускую мову, а толькі перадаюцца на пісьме беларускімі літарамі («*Джэнерал мотарз*», «*Нью-Йорк таймс*», «*Токіо сімбун*», «*Шпігель*»).

Інтэрнацыянальныя словы

Шматлікія іншамоўныя лексічныя адзінкі, запазычаныя і асвоенныя беларускай мовай, адносяцца да разрады інтэрнацыянальнай лексікі. Інтэрнацыянальнымі словамі, або інтэрнацыяналізмамі, звычайна лічацца словы, якія выражаюць паняцці міжнароднага характару са сферы палітыкі, эканомікі, навукі, тэхнікі,

культуры і ўжываюцца не менш чым у трох неблізкароднасных мовах, напрыклад:

бел.	англ.	ням.	франц.
ансамбль	ensemble	Ensemble	ensemble
індустрыя	industry	Industrie	industrie
камунізм	communism	Kommunismus	communisme
малекула	molekule	Molekül	molecule

Гэтыя словы ў розных мовах маюць аднолькавую ці блізкую фанетыка-марфалагічную будову і семантычны аб'ём і, як правіла, не маюць дакладных адпаведнікаў у нацыянальных мовах.

Фонд інтэрнацыянальнай лексікі ў беларускай мове канчаткова склаўся ў сярэдзіне XX ст., калі беларуская нацыянальная мова пачала абслугоўваць розныя сферы жыцця і дзейнасці беларускага народа і ў яе лексічнай сістэме склаліся разнастайныя лексіка-семантычныя аб'яднанні слоў, у тым ліку тэрміналагічных. Аднак ужо ў XVI—XVII ст. у беларускай мове выкарыстоўваліся, напрыклад, словы *артыкул*, *гімн*, *дэкларацыя*, *камедыя*, у XIX — пачатку XX ст. — словы *аўтаномія*, *агітацыя*, *крызіс*, *палітыка*, якія цяпер адносяцца да інтэрнацыянальнай лексікі.

У складзе інтэрнацыянальнай лексікі вылучаюцца перш за ўсё словы грэчаскага і лацінскага паходжання, а таксама ўтвораныя на базе словаўтваральных элементаў названых моў, напрыклад: *алімпіяда*, *базіс*, *мелодыя* (грэч.); *агітацыя*, *арэна*, *экватар* (лац.); *аэраплан* (ад грэч. *аэґ* 'паветра' і лац. *planit* 'плоскасць'), *касманаўт* (ад грэч. *kosmos* 'сусвет' і *nautēs* 'мараплавец').

Шмат слоў інтэрнацыянальнага характару паходзяць з заходнеўрапейскіх моў: *авіяцыя*, *ансамбль*, *мараль* (франц.); *вексель*, *ландшафт*, *штаб* (ням.); *байкот*, *тэлейп*, *хакей* (англ.); *арыя*, *брута*, *компас* (італ.).

Калькі і паўкалькі

Узаемадзейне на лексічным узроўні паміж рознымі мовамі праяўляецца не толькі ў запазычанні слоў, але і ў т. зв. калькаванні, калі па словаўтваральнай мадэлі іншамоўнага слова на аснове ўласных моўных элементаў ствараюцца новыя словы, якія прынята называць **калькамі**. Калькі — гэта словы, утвораныя з уласных моўных элементаў па ўзору іншамоўных слоў, параўн.: грэч. *biographia* (*bios* 'жыццё' і *grapho* 'пішу') і бел. *жыццёапісанне*; рус. *вычислитель* і бел. *вылічальнік*.

Сярод слоў, утвораных шляхам калькавання, адрозніваюцца словаўтваральныя калькі, словаўтваральныя паўкалькі і семантычныя калькі.

Словаўтваральныя (інакш — поўныя) калькі — гэта словы, якія ўтвораны па ўзору іншамоўных слоў, але адрозніваюцца ад іх усімі словаўтваральнымі элементамі, напрыклад: *вызначальнік*, (параўн. рус. *определитель*), *выпраменьванне (излучение)*.

Словаўтваральныя паўкалькі (інакш — няпоўныя калькі) — гэта словы, якія ўтвораны па ўзору іншамоўных слоў і толькі часткова адрозніваюцца ад іх словаўтваральнымі элементамі, напрыклад: *бязважкасць* (параўн. рус. *невесомость*), *каплеўлоўнік (каплеуловитель)*.

Семантычныя (інакш — сэнсавыя) калькі — гэта ўласна беларускія словы, якія набылі тыя самыя пераносныя значэнні, што і адпаведныя іншамоўныя словы. Напрыклад, спецыяльнае значэнне ‘здольнасць супраціўляцца ўтварэнню дэфармацыі’ ў семантыцы беларускага слова *жорсткасць* развілося пад уплывам рускага слова *жесткость*; навуковыя філасофскія значэнні ў словах *прастора* і *час* замацаваліся пад уплывам рускіх слоў *пространство* і *время*.

Калькаванне — адзін са шляхоў папаўнення лексікі, да якога звяртаюцца ў тых выпадках, калі пераклад іншамоўнага слова немагчымы, а запазычанне яго па тых ці іншых прычынах непажадана.

2. Большасць слоў беларускай мовы складаюць такія лексічныя адзінкі, якія з’явіліся даўно, бытавалі на працягу многіх стагоддзяў і працягваюць актыўна выкарыстоўвацца ў наш час, напрыклад: *брат, живот, воўк, вішня, раса, кіслы, ісіці, касіць* і інш.

Аднак слоўнікавы склад беларускай мовы няспынна развіваўся і ўдасканальваўся. Гэта абумоўлена перш за ўсё тым, што на кожным гістарычным этапе развіцця грамадства лексіка, як сістэма найменняў, адлюстроўвае адпаведную сістэму прадметаў і з’яў рэчаіснасці. А паколькі ў сацыяльна-эканамічным і грамадска-палітычным жыцці, у развіцці навукі і тэхнікі пастаянна адбываюцца пэўныя змены, то гэта непасрэдна прыводзіць і да тых ці іншых змен у лексічным складзе мовы: з аднаго боку, са з’яўленнем новых прадметаў і паняццяў узнікаюць новыя словы, а з другога — са знікненнем якіх-небудзь прадметаў і паняццяў выходзяць з ужывання і іх назвы. Асноўным, вызначальным фактарам у развіцці лексічнай сістэмы з’яўляецца папаўненне яе

новымі словамі, якіх на кожным гістарычным этапе ў шмат разоў больш, чым тых, што выходзяць з слоўнікавага складу мовы.

Такім чынам, у мове на любым этапе яе развіцця вылучаюцца два вялікія пласты слоў — актыўная і пасіўная лексіка.

Актыўная лексіка

Да актыўнай лексікі адносяцца словы, якія шырока выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай мове і не маюць адценняў устарэласці або навізны. З улікам асаблівасцей функцыянавання сярод іх вылучаюцца:

1) стылістычна нейтральныя агульнанародныя словы, што ўжываюцца ў розных стылях мовы і вядомы ўсім яе носьбітам, напрыклад: *дарога, радзіма, высокі, малады, жыць, шумець, нізка, радасна, я, яны*;

2) тэрміналагічныя словы розных галін навукі, тэхнікі і культуры, якія актыўна выкарыстоўваюцца, хоць і не заўсёды могуць быць зразумелыя ўсім носьбітам мовы, напрыклад: *акварэль, асіміляцыя, аўтаген, гейм, дактыль, ізатоп, квазар, планктон, тыпаж, фанема, метафара* і інш.

Першая група слоў уваходзіць у актыўны слоўнік любога носьбіта мовы, а другая — у актыўны слоўнік тых носьбітаў беларускай мовы, якія працуюць у адпаведнай галіне навукі, тэхнікі ці культуры.

Пасіўная лексіка: гістарызмы, архаізмы, неалагізмы

Да пасіўнай лексікі сучаснай беларускай мовы адносяцца такія словы, якія рэдка ўжываюцца ў працэсе моўных зносін людзей і маюць адценне ўстарэласці або навізны. У складзе пасіўнай лексікі адрозніваюцца, з аднаго боку, устарэлыя словы, якія выйшлі ці выходзяць са сферы актыўнага ўжывання і з'яўляюцца ўжо невядомымі ці малавядомымі, з другога — новыя словы, якія ўзніклі нядаўна і яшчэ не сталі агульнавядомымі.

Устарэлыя словы выходзяць з разраду актыўнай лексікі і пераходзяць у разрад пасіўнай па дзвюх прычынах: або перастаюць існаваць асобныя паняцці і адпадае неабходнасць выкарыстоўваць іх назвы, або з развіццём і ўдасканаленнем лексікі як сістэмы на змену адным словам прыходзяць іншыя, больш дасканалыя ў структурных ці семантычных адносінах, больш сістэмныя ці лаканічныя і г. д. У адпаведнасці з гэтым устарэлыя словы падзяляюцца на гістарызмы і архаізмы.

Гістарызмы — такія ўстарэлыя словы, якія з’яўляюцца назвамі тых паняццяў і з’яў, што зніклі з рэчаіснасці. Да іх адносяцца перш за ўсё словы, якія выражаюць розныя грамадска-палітычныя паняцці, характэрныя для мінулых эпох (*баярын, войт, земства, ураднік, цівун*), называюць старадаўнія звычаі, абрады, рэлігійныя святы (*Вялікдзень, Тройца*), прылады працы (*матыка, саха*), прадметы ваеннага рыштунку (*калчан, лук, меч*), асобныя віды адзення і абутку (*жупан, лапці*) і інш. Гістарызмы адносяцца да пасіўнай лексікі, аднак яны выкарыстоўваюцца ў творах сучаснай беларускай літаратуры, калі апісваецца мінулае беларускага народа.

Архаізмы — устарэлыя назвы прадметаў і з’яў рэчаіснасці, напрыклад: *бортнік* (пчаляр), *раме* (плячо), *раць* (войска) і інш. Архаізмы маюць сінонімы ў сучаснай беларускай мове, таму што прадметы і з’явы, якія абазначаліся гэтымі словамі, захаваліся і цяпер маюць новыя назвы. У залежнасці ад таго, наколькі адрозніваюцца архаізмы ад сучасных назваў тых самых прадметаў і з’яў, яны падзяляюцца на ўласна лексічныя, лексіка-семантычныя, лексіка-фанетычныя, лексіка-словаўтваральныя і лексіка-марфалагічныя.

Уласна лексічныя архаізмы — устарэлыя словы, якія адрозніваюцца ад сучасных назваў усім сваім фонамарфалагічным складам, напрыклад: *лемантар* (буквар), *раць* (войска), *стрычок* (вяроўка) і інш.

Лексіка-семантычныя архаізмы — устарэлыя значэнні слоў сучаснай беларускай мовы. Напрыклад, у слове *жыво́т* устарэлым у наш час з’яўляецца значэнне ‘жыццё’, у слове *перако́п* — значэнне ‘роў, канал’. Гэтыя ўстарэлыя значэнні якраз і называюцца семантычнымі архаізмамі.

Лексіка-фанетычныя архаізмы — такія ўстарэлыя словы, якія адрозніваюцца ад сучасных адпаведнікаў асобнымі гукамі, напрыклад: *цэканне* (цеканне), *дзэканне* (дзеканне), *кроніка* (хроніка).

Лексіка-словаўтваральныя архаізмы — устарэлыя словы, якія адрозніваюцца ад сучасных назваў адных і тых жа прадметаў і з’яў утваральнай асновай ці словаўтваральнымі сродкамі, напрыклад: *злуч* (злучок), *прасвета* (асвета), *казнік* (выказнік).

Лексіка-марфалагічнымі архаізмамі з’яўляюцца такія ўстарэлыя словы, якія адрозніваюцца ад сучасных адпаведнікаў асобнымі граматычнымі значэннямі і сродкамі іх выражэння. Так, устарэлыя словы *кляса*, *лякаматыва* адрозніваюцца ад сучасных адпаведнікаў *клас* і *лакаматыў* граматычнымі значэн-

нямі роду і сродкамі іх выражэння: *кляса, лякаматыва* — жаночы род, цвёрдая аснова, канчатак *-а*; *клас, лакаматыў* — мужчынскі род, цвёрдая аснова, канчатак нулявы.

Архаізмы звычайна выкарыстоўваюцца ў творах сучаснай мастацкай літаратуры пры апісанні падзей мінулага, дзе выступаюць у сваёй асноўнай намінацыйнай функцыі. Аднак яны могуць ужывацца ў якасці сродкаў:

1) стварэння моўнага каларыту адпаведнай эпохі, напрыклад: *Уночы, абы мала хто тое бачыў, старшын казацкіх да пакою каралеўскага прывялі, — кароль казай, абы казакі гатовыя былі да вайны на сушы і на моры, і загоны новыя збіралі, а хоць бы і тысячаў сто казакоў* (Сач.);

2) надання твору высокага, урачыстага гучання, напрыклад: *Яго высокасці Эльбрусу ў захапленні б'ём чалом* (Жалач.); *Песні для народа тварыў баян Купала* (Аўр.).

Неалагізмы — гэта словы, якія з'явіліся ў мове як назвы новых прадметаў рэчаіснасці і не страцілі яшчэ адцення навізны, напрыклад: *акселерат, аўтабум, аэробус, марсаход, мікрасамалёт* і інш.

Галоўная прымета неалагізмаў — іх навізна, свежасць. Да таго часу, пакуль новыя словы маюць вузкую сферу выкарыстання і зразумелыя для абмежаванага кола людзей, яны ўваходзяць у пасіўны склад лексікі. Разам з тым неабходна ўлічваць, што ў век навукова-тэхнічнага прагрэсу, высокага адукацыйнага ўзроўню носьбітаў мовы новыя словы, бывае, вельмі хутка становяцца агульнавядомымі. Аднак тыя з іх, якія вызначаюцца ў лексічнай сістэме мовы адценнем навізны, незвычайнасці, адносяцца да неалагізмаў. Напрыклад, словы *месяцаход, марсаход* сталі агульнавядомымі. Але яны не страцілі адцення навізны і лічацца неалагізмамі.

Неалагізмы ў залежнасці ад структурна-семантычных асаблівасцей падзяляюцца на ўласна лексічныя і лексіка-семантычныя.

У л а с н а л е к с і ч н ы я (інакш — лексічныя) неалагізмы — гэта новыя словы, якія з'явіліся ў мове як назвы новых прадметаў і паняццяў, напрыклад: *вададром, гідробус, ліфузоль, мінікар* і інш.

Л е к с і к а - с е м а н т ы ч н ы я (інакш — семантычныя) неалагізмы — гэта новыя значэнні існуючых у мове слоў. Напрыклад, словы *віток, пульс, глухі* ў спалучэннях *віток гонкі ўзбраенняў, пульс планеты, глухая разьба* з'яўляюцца лексіка-семантычнымі неалагізмамі.

Уласна лексічныя і лексіка-семантычныя неалагізмы ўваходзяць у лексічную сістэму мовы і таму называюцца агульнамоўнымі.

Ад агульнамоўных неабходна адрозніваць індывідуальна-аўтарскія неалагізмы (інакш — індывідуальна-стылістычныя неалагізмы, аказіянальныя словы, аказіяналізмы), што звычайна ствараюцца пісьменнікамі і публіцыстамі, каб больш ярка і вобразна ахарактарызаваць які-небудзь прадмет ці з’яву, напрыклад: *з’ярыць, дажджапад: Падданых з’ярыў ён мільён* (Куп.); *Супыніся ты, хмара, над борам — апусці свой на лес дажджапад* (М. Ш.). За межы індывідуальнага словаўжывання падобныя неалагізмы не выходзяць і таму не набываюць статусу агульнамоўных лексічных адзінак.

Побач са словамі рэальнымі, ужыванне якіх замацавана традыцыяй, узусам (ад лац. *usus* — звычка), па аналогіі могуць узнікаць і такія словы, якія па нейкіх прычынах не сустракаюцца ва ўжытку, але якія могуць, у выпадку неабходнасці, стаць шырокаўжывальнымі, бо ўтвараюцца па існуючых правілах, з’яўляюцца па сутнасці правільнымі. Словы такога роду могуць і не стаць рэальнымі, а жыць у мове як бы пад спудам, у патэнцыі. Патэнцыяльна магчымыя ў мове словы называюцца патэнцыяльнымі. Яны ўвесь час ствараюцца, таму што носбіты мовы, карыстаючыся тымі ці іншымі словамі, не заўсёды ўжываюць іх як нешта вядомае, пачутае ад кагосьці іншага, а часам самі ствараюць паводле існуючых узораў, і не ва ўсіх выпадках проста вызначыць, ці ўжыта нейкае слова носбітам мовы першы раз, ці яно паўтараецца як ужо створанае, гатовае.

Да патэнцыяльных слоў адносяцца і тыя, што ўтвораны, але яшчэ не замацаваны традыцыяй словаўжывання, і тыя, што могуць быць створаны паводле ўзору слоў высокапрадуктыўных словаўтваральных тыпаў. Ні адзін слоўнік не фіксуе і не можа зафіксаваць нават параўнальна невялікую частку патэнцыяльных слоў — настолькі багатая магчымасці закладзены ў мове для іх утварэння.

У межах словаўтваральных тыпаў дзейнічае і другая тэндэнцыя — абмяжоўваць іх утваральныя магчымасці. Гэтыя абмежаванні накладаюцца сістэмай мовы, якая рэгулюе ўтварэнне слоў паводле пэўнага тыпу або мадэлі.

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова / Л. І. Бурак. Мінск, 1985. С. 18—32.

- Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. Мінск, 1970.
- Красней, В. П.* Сучасная беларуская мова : Лексікалогія. Фразеалогія / В. П. Красней, У. М. Лазоўскі, І. М. Шчарбакова. Мінск, 1984. С. 39—69 ; 84—90.
- Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баянхавіча. Мінск, 1994. С. 40—199 ; 436—445.
- Сямешка, Л. І.* Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкрана, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 212—218 ; 270—271.
- Шакун, Л. М.* Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. Мінск, 1978. С. 106—108.

КАНТРАЛЮЕМАЯ САМАСТОЙНАЯ РАБОТА СТУДЭНТАЎ

1. ФАНЕТЫКА

Варыянт 1

1. Рашыце фанетычныя прапорцыі:

- а) кажу : кашу = хаджу : ...;
- б) жорны : горны = што : ...;
- в) брат : браць = воз : ...;
- г) хор : рог = кут :

Запішыце адпаведныя словы.

2. Дапоўніце выказванні:

- а) адзінства фразы ствараецца ...; б) адзінства сінтагмы — ...;
- в) адзінства фанетычнага слова —

3. Пазначце, дзе правільна адзначаецца колькасць асноўных спосабаў класіфікацыі гукаў:

- а) 2; б) 3; в) 4.

4. Пазначце нумары слоў, у якіх сустракаюцца толькі мяккія зычныя гукі:

- 1) сталоўка; 2) дзень; 3) сіні; 4) фараон; 5) мель; 6) гваздзік;
- 7) п'ю.

5. Падкрэсліце правільны адказ. Закрытым называецца склад, які:

- а) канчаецца складовым галосным;
- б) пачынаецца зычным гукам;
- в) канчаецца зычным гукам;
- г) пачынаецца галосным гукам.

6. Праяўленнем сінтагматычных (1) ці парадыгматычных (2) адносін з'яўляецца чаргаванне ў складзе кораня галосных гукаў а : а* : *а* ў словах нашу — насіць — нясеш?

7. Устаўце прапушчаныя літары. Падкрэсліце словы, у якіх адбываецца фанетычнае падаўжэнне зычных:

Бу...а, аўтарал...і, мец...а-сапрапа, Мек...а, тун...ель, дон...а, тон...а, мас...а.

8. Пазначце пары слоў, у якіх адзначаюцца пазіцыйныя чаргаванні зычных:

1) стагі — стажок; 2) мост — мосцік; 3) да прыезду — прыезджы; 4) дарога — на дарозе; 5) прасіць — просьба; 6) лётаць — лётчык; 7) дуб — дубоў; 8) узмежак — на ўзмежку.

9. Дапоўніце выказванне:

Фанема — гэта асноўная функцыянальна важная адзінка мовы, якая... .

10. Пазначце правільны адказ.

1. Суадносны рад фанем па глухасці/звонкасці ўключае 9 пар фанем.

2. Суадносны рад фанем па глухасці/звонкасці ўключае 11 пар фанем.

Варыянт 2

1. Перакладзіце на беларускую мову наступныя словы:

восемьсот ...; наоццупь ...; вьюн ...; затмение ...; верфь ...; увертюра ...; блондин ...; журавль

2. Дапоўніце выказванні:

а) Сегментныя адзінкі мовы інакш называюцца

б) Суперсегментныя адзінкі мовы або

3. Падкрэсліце словы, у якіх выдзеленыя літары абазначаюць глухія парныя гукі:

дарожка, лом, **ф**акт, лёгка, дубкі, дождж.

4. Выпішыце прыметы, якія ўказваюць на адрозненне галосных ад зычных:

а) утвараюць склад;

б) выдыхаемы струмень паветра сустракае перашкоды з боку органаў маўлення;

- в) утвараюцца пры дапамозе голасу;
- г) не ўтвараюць склада;
- д) выдыхаемы струмень паветра свабодна праходзіць праз поласць рота;
- е) утвараюцца пры дапамозе голасу і шуму ці толькі шуму.

5. Дапоўніце выказванні:

Прасадычныя адзінкі мовы — гэта... .

З іх дапамогай выражаецца... .

6. Пазначце нарматыўныя азначэнні. Асіміляцыя — гэта прыпадабненне:

- а) зычных да зычных;
- б) галосных да галосных;
- в) галосных да зычных;
- г) галосных да галосных, зычных да зычных.

7. Прыведзіце сінонімы да слоў:

пратэза — ...;

эпентэза — ...;

дыярэза —

8. Пазначце словы, у якіх адзначаюцца гістарычныя чаргаванні зычных:

- 1) страху — страсе; 2) карміць — кармлю; 3) малаціць — малацьба; 4) воўк; 5) везці; 6) жоўты; 7) плаціць — плачу; 8) песня.

9. Варыянтам ці варыяцый фанемы з’яўляецца гук [а] ў слове *сталы* (падкрэсліце правільны адказ)?

- а) Варыянт;
- б) варыяцыя.

10. Адзначце нумары нарматыўных варыянтаў вымаўлення зычных:

- 1) да[с’в’е[дч]аны; 2) да[с’в’е[чч]аны; 3) кантра[стн]ы; 4) кантра[сн]ы; 5) у пры[зм]е; 6) у пры[з’м’]е; 7) ру[шн’]ік; 8) ру[чн’]ік; 9) э[гзэ]мпляр.

Варыянт 3

1. Затранскрыбіруйце словы:

гарнец ...; майскі ...; хаджу ...; газета ...; сям’я ...; вакзал ...; схема ...; радыё

2. Пазначце адпаведны нумар радка. Фізіялагічны аспект вывучэння гукаў мовы — гэта:

- а) даследаванне гукаў з пункту гледжання іх функцый у мове;
- б) апісанне гукаў мовы з пункту гледжання іх утварэння;
- в) апісанне гукаў з пункту гледжання іх успрымання.

3. Выпішыце нумары слоў, у якіх сустракаюцца губна-зубныя гукі, падкрэсліце іх:

- 1) зноў; 2) восень; 3) бусел; 4) колас; 5) ферма; 6) хор; 7) вясна;
- 8) сам; 9) ганак.

4. Адзначце нумары слоў, у якіх складападзел праходзіць паміж санорным і шумным:

- 1) Мурка; 2) звязка; 3) норма; 4) санкі; 5) кайма; 6) пошта.

5. Пастаўце націск у наступных словах:

слабы, жалюзі, Апакаліпсіс, слыхавы, кулінарыя, спіна, крыху, цяжар, прыяцель.

6. Падкрэсліце словы са сцяжэннем зычных:

глынуць, палескі, позна, прыгоства, суседскі, веснік, брацтва, бліснуць.

7. Пазначце радок з нарматыўным азначэннем працэсу акамадацыі. Акамадацыя — гэта:

- а) прыстасаванне артыкуляцыі зычных гукаў;
- б) прыстасаванне артыкуляцыі зычных і галосных гукаў, якія стаяць побач;
- в) прыпадабненне зычных да зычных, галосных да галосных;
- г) скарачэнне і змяненне гучання ненаціскных складоў.

8. Пазначце нумары слоў, у якіх адзначаюцца гістарычныя чаргаванні галосных:

- 1) гром — грамы; 2) вясёлы — вяселле; 3) пасёлак — пасялковы;
- 4) дняваць — днюю; 5) каласок — каласка; 6) збіраць — збор;
- 7) лес — лясы; 8) цень — цянёк.

9. У слабай пазіцыі могуць знаходзіцца:

- а) чатыры галосныя фанемы;
- б) пяць галосных фанем.

10. Адзначце нумары нарматыўных варыянтаў вымаўлення галосных:

- 1) світ[э]р; 2) світ[а]р; 3) б[э]з хаты; 4) б[а]з хаты; 5) лес [і] поле; 6) лес [ы] поле; 7) лес[йі] поле; 8) Полацк [ы] Віцебск; 9) Полацк [і] Віцебск.

2. БЕЛАРУСКАЯ АРФАГРАФІЯ

Варыянт 1

1. Устаўце прапушчаныя арфаграмы: *э, е, а ці ы?*

- 1) Майст...р; 2) р...форма; 3) орд...н; 4) р...монт; 5) ц...мент; 6) ш...дэўр; 7) др...зіна; 8) шын...ль; 9) камп'ют...р; 10) кр...мянёвы.

2. Устаўце прапушчаныя арфаграмы: *я, і, е?*

- 1) Кал...ктыў; 2) Пал...сціна; 3) с...местр; 4) П...труся; 5) л...мантаваць; 6) С...роў; 7) вос...мсот; 8) вец...р; 9) Б...лград; 10) ц...сляр.

3. Устаўце адпаведныя літары (ці літару) у запазычаных словах:

- 1) акард...ніст; 2) фе...рверк; 3)...наабмен; 4) ма...нэз; 5) аўкц...н; 6) к...скёр; 7) аж...таж; 8) рад...; 9) ...рданія; 10) апас...ната.

4. Устаўце прапушчаныя арфаграмы: *ы, і, й?*

- 1) Пад...сці; 2) контр...дэя; 3) з...начыць; 4) без...нерцыйны; 5) аб...мшэлы; 6) ад...грываць; 7) дэз...нфармацыя; 8) за...нтрыгаваць; 9) пад...спад; 10) па...мправізаваць.

5. Устаўце патрэбныя літары ў складаных словах:

- 1) в...льналюбiвы; 2) м...вазнавец; 3) св...еасаблiвы; 4) земл...карыстанне; 5) в...страсловіць; 6) ш...сцьсот; 7) ф...таграфія; 8) п...ўкіламетра; 9) в...каімгненна; 10) с...нцапёк.

6. Выберыце правільны варыянт слова:

- 1) ма(с,сс)аж; 2) на(ль,лл)ю; 3) ра(с,сс)ол; 4) Аксі(н,нн)я; 5) ба(л,лл)ада; 6) паэтэ(с,сс)а; 7) Піка(с,сс)о; 8) ю(н,нн)ак; 9) а(с,сс)іміляцыя; 10) Адэ(с,сс)а.

7. Падкрэсліце правільны варыянт:

- 1) чарсцвець — чарствець; 2) аванцюра — авантура; 3) Ядвіга — Ядзвіга; 4) Матвей — Мацвей; 5) Адзеса — Адэса; 6) ка-

рантын — каранцін; 7) дзіскатэка — дыскатэка; 8) скепцік — скептык; 9) Маладэчна — Маладзечна; 10) дзіятэз — дыятэз.

8. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

1) расчоска — рашчоска; 2) французкі — французскі; 3) усчэнт — ушчэнт; 4) расчапіць вагоны — расшчапіць вагоны; 5) счарсцвець — шчарствець; 6) чэшскі — чэскі; 7) расакрэціць — расаакрэціць; 8) расшчапіць трэску — рашчапіць трэску; 9) пясчота — пяшчота; 10) крохкі — крогкі.

9. Падкрэсліце правільны варыянт:

1) выяздны — выязны; 2) ручнік — рушнік; 3) неміласэрдыны — неміласэрны; 4) Ірацкі — Ірацкі; 5) Рэмбрант — Рэмбрант; 6) Нальчыцкі — Нальчыцкі; 7) палесскі — палескі; 8) хойніцкі — хойніцкі; 9) ціснуць — ціскнуць; 10) старасветчына — старасвеччына.

10. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

1) Беларускі (Дз, дз)яржаўны універсітэт; 2) Вялікае (К, к)няства Літоўскае; 3) (П, п)іфагорава тэарэма; 4) Парыжская (К, к)амуна; 5) (Л, л)едніковы перыяд; 6) (К, к)оласаўскі стыль; 7) (Н, н)арачанскія краявіды; 8)Новы (Г, г)од; 9) (Д, д)апятроўская эпоха; 10) (А, а)хілесавы пяты.

Варыянт 2

1. Устаўце прапушчаныя арфаграмы: э, е, а ці ы?

1) Бр...зент; 2) кр...млёўскі; 3) канц...лярыя; 4) хр...бет; 5) ц...р...монія; 6) ас...нсаваць; 7) др...ўляны; 8) інж...нер; 9) с...крэт; 10) ж...тон.

2. Устаўце прапушчаныя арфаграмы: я, і, е?

1) М...ккаваты; 2) Б...тховен; 3) по...с; 4) с...кунда; 5) ц...жкавата; 6) В'...тнам; 7) дроб...зь; 8) кал...ндар; 9) п...цярня; 10) п...сняры.

3. Устаўце адпаведныя літары (ці літару) у запазычаных словах:

1) ...д; 2) акс...ма; 3) ф...лка; 4) фа...; 5)...нізацыя; 6) міл...н; 7) чэмп...нат; 8) ма...р; 9) пац...нт; 10) кар...с.

4. Устаўце прапушчаныя арфаграмы: у, ў?

1) Кантрольна-...ліковы; 2) ла...рэат; 3) ва ...ніверсітэце; 4) па...за; 5) а...л; 6) ба...эр; 7) А...гіевы стайні; 8) Брэсцкая ...нія; 9) за ...ралам; 10) калёкві...м.

5. Устаўце патрэбныя літары ў складаных словах:

- 1) н...вамодны; 2) х...разнаўства; 3) в...льнадумец; 4) в...семсот;
- 5) кін...часопіс; 6) зерн...сховішча; 7) ч...рнавалосы; 8) кін...матограф; 9) мал...чнакіслы; 10) ш...равокі.

6. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

- 1) ма(с, сс)іўны; 2) а(к, кк)ампанемент; 3) А(л, лл)а;
- 4) до(н, нн)а; 5) ды(с, сс)ертацыя; 6) Мі(к, кк)еланджэла;
- 7) Ру(с, сс)о; 8) ке(л, лл)я; 9) наве(л, лл)а; 10) су(м, мм)а.

7. Падкрэсліце правільны варыянт:

- 1) подвіг — подзвіг; 2) опытка — опціка; 3) дзіван — дыван;
- 4) карэкціроўка — карэктыроўка; 5) бацвінне — батвінне; 6) арцель — артэль; 7) сцвярджаць — ствярджаць; 8) Атлантыда — Атланціда; 9) дзізель — дызель; 10) гвардзія — гвардыя.

8. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

- 1) любанскі — любаньскі; 2) меншы — меньшы; 3) штосці — штосьці; 4) цянь-шанскі — цянь-шаньскі; 5) смаргоньскі — смаргонскі; 6) дзвюх — дзвух; 7) коньскі — конскі; 8) каменьчык — каменьчык; 9) вядзьмар — вядзмар; 10) чацьвёрты — чацвёрты.

9. Падкрэсліце правільны варыянт:

- 1) падцвердзіць — пацвердзіць; 2) таварышскі — таварыскі;
- 3) праяздны — праязны; 4) фарпостны — фарпосны; 5) картатэтчык — картатэчык; 6) птаства — пташства; 7) карыслівы — карыстлівы; 8) Мазамбікскі — Мазамбіцкі; 9) бліскнуць — бліснуць; 10) няметчына — нямецчына.

10. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

- 1) (С, с)карынаўская прэмія; 2) Жыгімонт (П, п)ершы Стары;
- 3) (П, п)аўночны полюс; 4) (Э, э)зопаўская мова; 5) (С, с)луцкія паясы; 6) (Дз, дз)ень друку; 7) пасёлак Новая (В, в)ёска; 8) краіны (З, з)ахаду; 9) (Н, н)ародны пісьменнік; 10) (С, с)ярэднявечча.

Варыянт 3

1. Устаўце прапушчаныя арфаграмы: *о, э, е, а ці ы?*

- 1) Кашн...; 2) ч...бор; 3) к...ляровы; 4) Ц...йлон; 5) бр...во;
- 6) р...дактар; 7) р...корд; 8) эпіт...т; 9) гл...таць; 10) тун...ль.

2. Устаўце прапушчаныя арфаграмы: і, е, я?

- 1) Пам...ць; 2) земл...трасенне; 3) ...сенін; 4) тыс...ча;
5) ве...лка; 6) л...снічоўка; 7) Віц...бск; 8) с...ржант; 9) с...мсот;
10) бал...рына.

3. Устаўце адпаведныя літары (ці літару) у запазычаных словах:

- 1) ...зуіт; 2) мемар...льны; 3) ...сіф; 4) Нью-...орк; 5) в...дук;
6) ...рогліф; 7) рац...н; 8) ...мен; 9) энтуз...зм; 10) ...насфера.

4. Устаўце, дзе трэба, прыстаўныя галосныя ці зычныя:

- 1) На...уменка; 2) ...акно; 3) святая ...мша; 4) ...уюцца;
5) па...мчаць; 6) убачылі ...льва; 7) ...унія; 8) на...лгаць; 9) ...од-
пуск; 10) ...ржаны хлеб.

5. Устаўце патрэбныя літары ў складаных словах:

- 1) п...лімер; 2) ід...лапаклоннік; 3) земл...чарпалка; 4) м...ва-
творчасць; 5) ільн...нарыхтоўка; 6) св...тлатэхнік; 7) в...лікадзяр-
жаўны; 8) з...латарунны; 9) шкл...цэмент; 10) сярэдн...сутачны.

6. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

- 1) ды(с, сс)ертацыя; 2) ю(н, нн)ат; 3) ме(ц, цц)а-сапрана;
4) бру(т, тт)а; 5) Ме(к, кк)а; 6) Э(м, мм)а; 7) І(ль, лл)я; 8) пале-
(с, сс)кі; 9) а(л, лл)ергія; 10) пляме(н, нн)ік.

7. Падкрэсліце правільны варыянт:

- 1) арцілерыя — артылерыя; 2) дэфіцыт — дзефіцыт; 3) ты-
раж — ціраж; 4) актор — акцёр; 5) Мардвінаў — Мардзвінаў;
6) две — дзве; 7) лідзер — лідэр; 8) дырка — дзірка; 9) карэпан-
дэнт — карэспандэнт; 10) у Літве — у Ліцве.

8. Выберыце правільны варыянт напісання слова:

- 1) ін'екцыя — іньекцыя; 2) ранц'е — ранце; 3) Вьетнам —
В'етнам; 4) парц'ера — парцера; 5) трох'ярусны — трохярусны;
6) Касьян — Кассян; 7) камп'ютэр — камп'ютэ; 8) здароўе —
здароў'е; 9) постаццю — постацьцю; 10) безъязыкі — без'языкі.

9. Падкрэсліце правільны варыянт:

- 1) баласны — баластны; 2) Беластоцкі — Беластокскі; 3) пера-
езны — пераездны; 4) Кранштадт — Кранштат; 5) бразнуць —
бразгнуць; 6) Кузьмінішна — Кузьмінічна; 7) помслівы — пом-
стлівы; 8) княства — княжства; 9) капустны — капусны; 10) пос-
ны — посны.

10. Выберыце правільны варыянт:

- 1) (А, а)хілесавя пята; 2) (Д, д)алёкі Усход; 3) (Р, р)усалка;
4) (Д, д)амоклаў меч; 5) (К, к)рыжовыя паходы; 6) (А, а)нтычная культура;
7) (П, п)алескае золата; 8) (Б, б)аркалабаўскі летапіс;
9) Вялікая (М, м)ядзвездзіца; 10) (Д, д)ругая сусветная вайна.

**3. ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ СЛОЎНІКАВАГА СКЛАДУ
БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ,
ХАРАКТАРУ ФУНКЦЫЯНІРАВАННЯ, НАЯЎНАСЦІ/
АДСУТНАСЦІ ГІСТАРЫЧНАЙ ПЕРСПЕКТЫВЫ**

Варыянт 1

1. Дапоўніце выказванне.

У лексіцы беларускай мовы вылучаюцца словы спрадвечныя і

2. Завяршыце азначэнне.

Семантычнае асваенне іншамоўных слоў — гэта

3. Прывядзіце прыклады слоў-экзатызмаў.

4. Пазначце гістарызмы (1), архаізмы (2).

Баярын — (); бортнік — (); лемантар — (); земства — ();
іспыты — ().

5. Падбярыце беларускія адпаведнікі да запазычаных лінгвістычных тэрмінаў.

Лінгвістыка — ...; неалагізм — ...; вібрант — ...; метатэза — ...; білінгвізм —

6. Выберыце правільны варыянт выказвання.

У складзе спрадвечнай лексікі вылучаецца:

- а) пяць пластоў слоў;
б) тры пласты слоў;
в) чатыры пласты слоў.

7. Перакладзіце на беларускую мову.

Хлопоты — ...; дверь — ...; боль — ...; полынь — ...; гусь —

8. Пазначце агульнаславянскія словы (1) і ўласнабеларускія (2).

Акно — (); абабак — (); бура — (); летуценне — (); крыўда — ().

9. Вызначце спосаб асваення іншамоўных слоў: графічны (1), фанетычны (2), марфалагічны (3), семантычны (4).

Польск. moc — бел. моц (); франц. blanc — бел. бланк (); рус. большевик — бел. бальшавік (); ням. das Dach — бел. дах (); грэч. apotheke — бел. аптэка ().

10. Вызначце генетычную прыналежнасць запазычанняў.

Колер — ...; гонта — ...; пэндзаль — ...; друшляк — ...; цукар —

Варыянт 2

1. Дапоўніце выказванне.

Беларуская народнасць пачала фарміравацца на рубяжы

2. Завяршыце азначэнне.

Лексікалізацыя — гэта

3. Прыведзіце прыклады слоў-экзатызмаў.

4. Пазначце гістарызмы (1) і архаізмы (2).

Кляса — (); манкета — (); войт — (); раме — (); жомчуг — ().

5. Падбярыце беларускія адпаведнікі да запазычаных лінгвістычных тэрмінаў.

Інфінітыў — ...; экспрэсіўны — ...; асіміляцыя — ...; дыэрэза — ...; назальны —

6. Выберыце правільны варыянт выказвання.

Самы шматлікі разрад агульнаславянскіх слоў складаюць:

- а) назоўнікі;
- б) дзеясловы;
- в) прыметнікі.

7. Перакладзіце на беларускую мову.

Чернила — ...; грудь — ...; жаль — ...; дробь — ...; поросенок —

8. Пазначце агульнаславянскія словы (1) і ўласнабеларускія (2).

Дзіця — (); байка — (); вясёлка — (); жаніх — (); хустка — ().

9. Вызначце спосаб асваення іншамоўных слоў (графічны (1), фанетычны (2), марфалагічны (3), семантычны (4)).

Польск. dratwa — бел. дратва (); франц. à jour — бел. ажур (); рус. октябрыта — бел. акцябраты (); ням. Ranzen — бел. ранец (); ням. der Autobus — бел. аўтобус ().

10. Вызначце генетычную прыналежнасць запазычанняў.

Парфум — ...; святэр — ...; крэйда — ...; батлейка — ...; калндар —

Варыянт 3

1. Дапоўніце выказванне.

Агульная мова славян сфарміравалася ў

2. Завяршыце азначэнне.

Марфалагічнае асваенне іншамоўных слоў — гэта

3. Прывядзіце прыклады слоў-экзатызмаў.

4. Пазначце гістарызмы (1) і архаізмы (2).

Раць — (); лякаматыва — (); калчан — (); мейсца — (); калітка — ().

5. Падбярыце беларускія адпаведнікі да запазычаных лінгвістычных тэрмінаў.

Арфаграфія — ...; прэфікс — ...; білабіяльны — ...; полісемія — ...; архаізм —

6. Выберыце правільны варыянт выказвання.

Словы тыпу *жыццёапісанне*, *вылічальнік* называюцца:

- а) калькамі;
- б) русізмамі.

7. Перакладзіце на беларускую мову.

Сумеркі — ...; двойня — ...; мозоль — ...; пыль — ...; кружева —

8. Пазначце агульнаславянскія словы (1) і ўласнабеларускія (2).

Акунь (); пакутаваць (); пяшчота (); авёс (); ахapak ().

9. Вызначце спосаб асваення іншамоўных слоў: графічны (1), фанетычны (2), марфалагічны (3), семантычны (4).

Польск. dratwa — бел. дратва (); франц. la pension — бел. пансіён (); рус. гусеница — бел. гусеніца (); укр. ледаций — бел. лядашчы (); ням. Wachs — бел. вакса ().

10. Вызначце генетычную прыналежнасць запазычанняў.

Гумар — ...; фарба — ...; відэлец — ...; баклага — ...; ба-воўна —

4. БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКАГРАФІЯ І ФРАЗЕАГРАФІЯ

1. Выпішыце са слоўніка С. Грабчыкава «Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў» (Мінск, 1977) артыкулы да наступных слоў:

Адменны — адметны: ...; гарбар — грабар: ...; квадрат — квадрант: ...; верасовы — вераснёвы: ...; балотны — балоцісты: ...; гарысты — горны: ...; ганаровы — ганарлівы: ...; дзейны — дзейсны: ...; абагуліць — абагульніць: ...; дрэўка — дрэўца:

Звярніце ўвагу на спосабы тлумачэння паронімаў, на прыклады няправільнага выкарыстання слоў.

2. У якіх беларускіх слоўніках можна атрымаць найбольш поўныя звесткі па наступных пытаннях?

1) Якія словы маюць аднолькавае або блізкае значэнне са значэннем слоў *краіна, гаварыць, краявід, цемра, цішыня, ісці*?

2) Якія словы ў гаворках адпавядаюць наступным літаратурным словам?

Агародчык — ...; верабей — ...; падасінавік — ...; палонка — ...; балота — ...; вадаварт —

3) Якая марфемная структура слоў?

Павага — ...; сталіца — ...; вячэра — ...; верасень — ...; жыццё — ...; радасць —

4) З якіх моў паходзяць словы?

Клініка — ...; песімізм — ...; гуманнасць — ...; дыялог — ...; вібрацыя — ...; лірыка — ...; рэйхстаг — ...; казіно — ...; какава —

3. Выпішыце са слоўніка І. Лепшава «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў» (Мінск, 1981) па два слоўніковыя артыкулы фразеалагізмаў, якія запазычаны з польскай, нямецкай, рускай моў.

Запішыце беларускія адпаведнікі да гэтых фразеалагізмаў.

4. Складзіце канспект прадмовы слоўніка І. Шкрабы «Самабытнае слова» (Мінск, 1994). Ахарактарызуіце структуру слоўніка. Звярніце ўвагу на адбор матэрыялу, будову артыкулаў, тлумачэнні значэнняў, падачу ілюстрацыйных прыкладаў.

Вызначце, якім беларускім словам называецца:

- 1) выдолбленая из ствола дерева лодка с нашитыми для большей устойчивости бортами — ...;
- 2) жестяная мастерская — ...;
- 3) главный въезд во двор, город, усадьбу и др. в виде двухстворчатых крытых сверху ворот — ...;
- 4) вымощенная камнем дорога — ...;
- 5) шляпа с полями (чаще всего соломенная) — ...;
- 6) гнездо аиста — ...;
- 7) напиток из березового сока — ...;
- 8) мифическое существо, человек, способный принимать облик волка — ...;
- 9) небольшой остров — ...;
- 10) широкая людная дорога —

Растлумачце значэнне слоў:

- 1) асушак — ...; 2) верашчака — ...; 3) выра — ...; 4) гладыш — ...; 5) дзірван — ...; 6) крэсы — ...; 7) кужаль — ...; 8) палазня — ...; 9) папоўніцы — ...; 10) парадкаваць — ...; 11) перабіранка — ...; 12) покуць — ...; 13) поўня — ...; 14) прадвесне — ...; 15) праява — ...; 16) прынамсі — ...; 17) прысвятак — ...; 18) прысак — ...; 19) пэндзлік — ...; 20) пярун —

ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Беларуская мова як элемент нацыянальнай культуры беларускага народа. Вусная і пісьмовая формы беларускай літаратурнай мовы.

2. Сацыяльна-функцыянальная дыферэнцыяцыя беларускай нацыянальнай мовы.

3. Класіфікацыя сучасных беларускіх дыялектаў, іх асноўныя рысы.

4. Паходжанне і гістарычныя этапы развіцця беларускай мовы.

5. Асноўныя фанетычныя рысы, якія збліжаюць усходнеславянскія мовы і адрозніваюць іх ад іншых славянскіх моў.

6. Асаблівасці беларускай мовы ў галіне фанетыкі ў параўнанні з рускай.

7. Фанетыка, яе прадмет і задачы. Фанетычныя адзінкі мовы.
8. Агульная характарыстыка спосабаў класіфікацыі гукаў.
9. Галосныя і зычныя гукі, іх адрозненне і класіфікацыя.
10. Зычныя гукі і іх класіфікацыя.
11. Прыстаўныя і ўстаўныя зычныя гукі, іх правапіс.
12. Прыстаўныя галосныя і іх правапіс.
13. Фанетычнае падаўжэнне і марфалагічнае падваенне зычных гукаў.
14. Асіміляцыя і дысіміляцыя зычных гукаў. Тыпы асіміляцыі і дысіміляцыі.
15. Пазіцыйныя чаргаванні зычных гукаў.
16. Спрашчэнне гукавых спалучэнняў у беларускай мове.
17. Сцяжэнне гукаў на стыку марфем.
18. Дзеканне і цеканне ў беларускай мове.
19. Падоўжаныя зычныя і іх правапіс.
20. Гістарычныя чаргаванні зычных гукаў.
21. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні галосных гукаў.
22. Аканне і яканне ў беларускай мове.
23. Паняцце складала. Тыпы складоў у беларускай мове. Прынцыпы складалападзелу.
24. Націск у беларускай мове і яго асаблівасці. Пабочны націск. Роля націску ў мове.
25. Фаналогія. Паняцце фанемы. Моцныя і слабыя пазіцыі фанем. Паняцце фанемнага рада.
26. Састаў і агульная характарыстыка зычных фанем у беларускай мове.
27. Састаў і агульная характарыстыка галосных фанем у беларускай мове.
28. Арфаэпія, яе мэты і задачы. Правілы вымаўлення галосных гукаў.
29. Правілы вымаўлення зычных гукаў і іх спалучэнняў у беларускай мове.
30. Беларуская графіка, яе прынцыпы. Фарміраванне графічнай сістэмы беларускай мовы. Сучасны беларускі алфавіт.
31. Асноўныя прынцыпы сучаснай беларускай арфаграфіі.
32. Правапіс мяккага знака і апострафа.
33. Правапіс *у, ў*.
34. Слова як адзінка мовы. Лексічнае і граматычнае значэнне слова. Слова і паняцце. Слова і назва.
35. Многазначнае слова. Прамае і пераноснае значэнне слова. Спосабы пераносу значэнняў слова.

36. Амонімы і іх разнавіднасці. Шляхі ўзнікнення амонімаў. Іх выкарыстанне ў мове.

37. Сінонімы, іх разрады. Сінанімічны рад. Шляхі ўзнікнення сінонімаў, іх роля ў мове.

38. Паронімы. Антонімы. Іх стылістычнае выкарыстанне.

39. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання. Пласты беларускай лексікі.

40. Запазычаныя словы ў беларускай мове. Шляхі пранікнення запазычанняў, асваенне запазычаных слоў.

41. Стылістычныя разрады лексікі беларускай мовы.

42. Актыўная і пасіўная лексіка. Устарэлыя словы і іх тыпы. Неалагізмы і сфера іх выкарыстання.

43. Лексіка беларускай мовы паводле сферы яе ўжывання (дыялектная, спецыяльная, жаргонная лексіка).

44. Фразеалогія, яе прадмет і задачы. Асноўныя асаблівасці фразеалагізмаў. Крыніцы беларускай фразеалогіі. Даведнікі па фразеалогіі.

45. Беларускія прыказкі, прымаўкі, устойлівыя выразы, афарызмы, іх адносіны да фразеалогіі.

46. Лексікаграфія. Тыпы слоўнікаў. Задачи філалагічных слоўнікаў. Будова слоўнікавага артыкула.

СЕМЕСТР II

КУРС ЛЕКЦЫЙ (22 гадзіны)

№ п/п	Тэма лекцыі	Форма кантролю
1	Марфеміка. Марфаналогія	Праверка канспектаў
2	Змены ў марфемнай структуры слова	
3	Словаўтварэнне	Аналіз тэкставага матэрыялу на занятках
4	Марфалогія	
5	Назоўнік	Тэкставыя заданні
6	Прыметнік	
7	Лічэбнік	Самастойная праца на занятках
8	Займеннік	
9	Дзеяслоў	Аналіз тэкставага матэрыялу на занятках
10	Прыслоўе	
11	Агульная характарыстыка службовых слоў, іх класіфікацыя ў беларускай мове. Месца выклічнікаў у сістэме часцін мовы	

Лекцыя 1. МАРФЕМІКА. МАРФАНАЛОГІЯ

План лекцыі

1. Прадмет і задачы марфемікі і марфаналогіі. Марфема і яе адметныя адзнакі.
2. Класіфікацыя марфем паводле іх ролі, значэння, функцыі і месца ў складзе слова.

3. Асноўныя адзінкі марфаналогіі, іх характарыстыка.
4. Характарыстыка марфаналагічных з’яў у межах марфемы, чаргаванняў гукаў на стыку марфем.

Ключавыя словы

✓ Аламорф,	✓ нарашчэнне асновы,
✓ афіксоіды,	✓ прэфіксоіды,
✓ варыянт марфемы,	✓ словаўтваральныя (дэрывацыйныя) марфемы, словазменныя (формаўтваральныя) марфемы,
✓ каранёвыя марфемы,	✓ субморф,
✓ марфаналогія,	✓ суфіксоіды,
✓ марфема,	✓ усячэнне асновы,
✓ марфеміка,	✓ чаргаванні гукаў.
✓ морф,	
✓ накладанне морфаў,	

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 335—337.

Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / пад рэд. М. С. Яўневіча. Мінск, 1997. С. 16—31.

Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. Мінск, 1978. С. 11—46 ; 75—87.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова : Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 3—21.

Лекцыя 2. ЗМЕНИ Ў МАРФЕМНОЙ СТРУКТУРЫ СЛОЎ

План лекцыі

1. Гістарычныя змены ў марфемным складзе слоў.
2. Прычыны і характар гістарычных змен у марфемнай структуры слоў.
3. Марфемны і этымалагічны аналіз слова.

Ключавыя словы

✓ Апрошчанне,	✓ перараскладанне,
✓ дэкарэляцыя,	✓ прыём дваінога супастаўлення,
✓ дээтымалагізацыя,	✓ ускладненне,
✓ марфемны аналіз,	✓ этымалагічны аналіз.

Літаратура

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 335—337.

Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / пад рэд. М. С. Яўневіча. Мінск, 1997. С. 16—31.

Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. Мінск, 1978. С. 48—60.

Лекцыя 3. СЛОВАЎТВАРЭННЕ

План лекцыі

1. Словаўтварэнне як тэрмін і паняцце. Прадмет, задачы і месца словаўтварэння сярод іншых лінгвістычных дысцыплін.
2. Асноўныя паняцці словаўтварэння.
3. Сінхроннае і дыяхроннае словаўтварэнне. Словаўтваральны аналіз.
4. Спецыфічныя рысы беларускага словаўтварэння.

Ключавыя словы

✓ Вытворнае слова,	✓ словаўтваральны ланцужок,
✓ дыяхроннае словаўтварэнне,	✓ словаўтваральны рад,
✓ сінхроннае словаўтварэнне,	✓ словаўтваральны спосаб,
✓ словаўтваральнае гняздо,	✓ словаўтваральны тып,
✓ словаўтваральная пара,	✓ словаўтваральны фармант,
✓ словаўтваральная парадыгма,	✓ словаўтварэнне,
✓ словаўтваральны аналіз,	✓ утваральная аснова.

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 71—83.

Беларуская мова. Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі. Мінск, 1987. С. 64—97.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 210—217.

Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. Мінск, 1978. С. 3—10.

Лекцыя 4. МАРФАЛОГІЯ

План лекцыі

1. Марфалогія, яе прадмет і задачы.
2. Асноўныя граматычныя паняцці і адзінкі.
3. Сістэма часцін мовы ў беларускай мове.

Ключавыя словы

✓ Граматычная катэгорыя,	✓ лексічнае значэнне,
✓ граматычная парадыгма,	✓ паўназначныя (самастойныя) часціны мовы,
✓ граматычная форма,	✓ словазменныя граматычныя катэгорыі,
✓ граматычнае значэнне,	✓ службовыя часціны мовы.
✓ граматычны сродак,	
✓ класіфікацыйныя (лексіка-граматычныя) катэгорыі,	

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 85—87.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 99—100.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 30—52.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 99.

Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 5—10.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Вадзевіч. Мінск, 1996. С. 277—286.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова : Марфалогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 26—36.

Лекцыя 5. НАЗОЎНІК

План лекцыі

1. Назоўнік як часціна мовы. Лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці назоўнікаў у беларускай мове.
2. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў у беларускай мове.

3. Граматычныя катэгорыі назоўнікаў. Разыходжанні ў граматычным родзе некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Ключавыя словы

- ✓ Адушаўлёныя назоўнікі,
- ✓ кваліфікуючыя катэгорыі назоўніка,
- ✓ лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў (агульныя, уласныя, канкрэтныя, абстрактныя, рэчывныя, зборныя),
- ✓ марфалагічныя катэгорыі назоўнікаў (род, лік, склон),
- ✓ назоўнік,
- ✓ неадушаўлёныя назоўнікі,
- ✓ словазменныя катэгорыі назоўніка.

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 87—102.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 100—139.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 54—103.

Бордовіч, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордовіч, А. А. Гируцкі, Л. В. Чернышева. Мінск, 1999. С. 99—112.

Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 37—84.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 296—326.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова : Марфаналягія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 36—95.

Лекцыя 6. ПРЫМЕТНІК

План лекцыі

1. Прыметнік як часціна мовы. Семантыка-камунікатыўная адметнасць прыметнікаў у беларускай мове.
2. Граматычныя катэгорыі прыметніка.
3. Ступені параўнання прыметнікаў. Асаблівасці ўтварэння форм ступеней параўнання прыметнікаў у беларускай мове ў супастаўленні з рускай.

Ключавыя словы

- ✓ Граматычныя катэгорыі прыметнікаў (род, лік, склон),
- ✓ лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў (якасныя, адносныя, прыналежныя),
- ✓ прыметнік,
- ✓ ступені параўнання прыметнікаў.

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 103—108.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 140—159.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 104—116.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 117—125.

Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 85—104.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Вадзевіч. Мінск, 1996. С. 327—353.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова : Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 96—115.

Лекцыя 7. ЛІЧЭБНІК

План лекцыі

1. Лічэбнік як частіна мовы. Семантычныя асаблівасці і спецыфіка граматычных катэгорый лічэбнікаў.
2. Разрады лічэбнікаў паводле значэння і структуры.
3. Скланенне лічэбнікаў.
4. Асаблівасці сінтаксічнай спалучальнасці лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

Ключавыя словы

- ✓ Дробавыя лічэбнікі,
- ✓ зборныя лічэбнікі,
- ✓ колькасныя лічэбнікі,
- ✓ лічэбнікі,
- ✓ няпеўна-колькасныя лічэбнікі,
- ✓ парадкавыя лічэбнікі,
- ✓ простыя лічэбнікі,
- ✓ пэўна-колькасныя лічэбнікі,
- ✓ састаўныя лічэбнікі,
- ✓ складаныя лічэбнікі,
- ✓ уласна-колькасныя лічэбнікі.

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 109—115.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 191—209.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 117—132.

Бордовіч, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордовіч, А. А. Гируцкі, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 126—130.

Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 105—115.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 354—366.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова : Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 116—131.

Лекцыя 8. ЗАЙМЕННІК

План лекцыі

1. Займеннік як часціна мовы. Пытанне аб месцы займеннікаў у сістэме часцін мовы.
2. Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць займеннікаў. Разрады паводле значэння.
3. Скланенне, ужыванне, правапіс займеннікаў у беларускай мове.

Ключавыя словы

✓ Адмоўныя займеннікі,	✓ займеннікі-прыметнікі,
✓ адносныя займеннікі,	✓ займеннікі-прыслоўі,
✓ азначальныя займеннікі,	✓ зваротны займеннік,
✓ асабовыя займеннікі,	✓ няпэўныя займеннікі,
✓ займеннік,	✓ прыналежныя займеннікі,
✓ займеннікі-лічэбнікі,	✓ пыталныя займеннікі,
✓ займеннікі-назоўнікі,	✓ указальныя займеннікі.

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 116—123.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 160—190.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 133—146.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 131—137.

Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 116—129.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 367—382.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова : Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 134—146.

Лекцыя 9. ДЗЕЯСЛОЎ

План лекцыі

1. Дзеяслоў як часціна мовы. Пытанне пра аб'ём дзеяслоўнай парадыгмы ў сучаснай лінгвістыцы.
2. Граматычныя катэгорыі і граматычныя формы дзеяслова.
3. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як асобныя формы дзеяслова. Асаблівасці іх функцыянавання ў беларускай мове.

Ключавыя словы

✓ Дзеепрыметнік,	✓ неспрагальныя формы дзеяслова,
✓ дзеепрыслоўе,	✓ спрагальныя формы дзеяслова.
✓ дзеяслоў,	
✓ марфалагічныя катэгорыі дзеяслова (стан, трыванне, лад, час, асоба, лік),	

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 124—139.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 210—276.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 147—193.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 138—150.

Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 130—187.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 383—427.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова : Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 151—242.

Л е к ц ы я 10. ПРЫСЛОЎЁ

План лекцыі

1. Прыслоўе як часціна мовы. Семантычныя асаблівасці і граматычная адметнасць прыслоўяў.
2. Лексіка-граматычныя разрады прыслоўяў.
3. Ступені параўнання якасных прыслоўяў у беларускай мове.
4. Пытанне аб безасабова-прэдыкатыўных словах у лінгвістычнай літаратуры.

Ключавыя словы

✓ Азначальныя прыслоўі,	✓ прыслоўе,
✓ акалічнасныя прыслоўі,	✓ ступені параўнання якасных прыслоўяў,
✓ колькасныя прыслоўі,	✓ якасныя прыслоўі.

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 140—148.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 277—287.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 194—201.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 151—157.

Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 188—204.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Вадзевіч. Мінск, 1996. С. 428—441.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова : Марфаналягія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 243—276.

Лекцыя 11. СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

План лекцыі

1. Семантычны і сінтаксічны прынцыпы як асноўныя для вызначэння службовых часцін мовы.
2. Класіфікацыя службовых слоў паводле граматычных значэнняў і функцый у сказе.
3. Пытанне аб звязках у лінгвістычнай літаратуры.
4. Месца выклічнікаў у сістэме часцін мовы. Гукаперайманні.

Ключавыя словы

✓ Выклічнікі,	✓ прыназоўнікі,
✓ гукаперайманні,	✓ службовыя часціны мовы,
✓ звязкі,	✓ часціцы.
✓ злучнікі,	

Літаратура

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 149—166.

Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. Мінск, 1989. С. 288—304.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. С. 202—209.

Бордовіч, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордовіч, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 161—174.

Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. С. 205—237.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Вадзевіч. Мінск, 1996. С. 447—476.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова : Марфаналягія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. С. 277—319.

ТЭМАТЫКА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ (20 гадзін)

№ п/п	Тэма заняткаў	Колькасць гадзін
1	<i>Марфеміка, яе прадмет і задачы.</i> Марфема і яе адметныя адзнакі. Марфемная структура слоў у беларускай мове. Класіфікацыя марфем паводле значэння і ролі ў складзе слова. Марфемны аналіз, яго спецыфіка і задачы	2
2	<i>Змены ў марфемнай структуры слова.</i> Апрошчанне. Пера-раскладанне. Ускладненне. Дэкарэляцыя. Этымалагічны аналіз слова	2
3	<i>Назоўнік.</i> Граматычныя катэгорыі назоўніка (род, лік, склон). Спецыфіка граматычных катэгорый роду і ліку назоўнікаў у беларускай мове ў параўнанні з рускай. Скланенне назоўнікаў	2
4	<i>Прыметнік.</i> Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць прыметніка як носбіта непрацэсуальнай прыметы ў беларускай мове. Разрады прыметнікаў (якасныя, адносныя, прыналежныя). Ступені параўнання якасных прыметнікаў. Скланенне прыметнікаў	2
5	<i>Лічэбнік.</i> Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць лічэбнікаў як слоў з колькасна-лікавым значэннем у беларускай мове. Разрады лічэбнікаў паводле значэння і структуры. Асаблівасці спалучэння лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай мове ў параўнанні з рускай. Спецыфіка скланення лічэбнікаў розных разрадаў у беларускай мове	2
6	<i>Займеннік.</i> Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць займенніка ў беларускай мове. Разрады займеннікаў паводле значэння. Скланенне займеннікаў. Асаблівасці стылістычнага выкарыстання займеннікаў	2
7	<i>Дзеяслоў.</i> Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць дзеяслова як носбіта працэсуальнай прыметы дзеяння ў беларускай мове. Граматычныя катэгорыі і граматычныя формы дзеяслова. Асновы дзеяслова. Катэгорыя трывання. Праблема катэгорыі стану. Катэгорыя роду і ліку, іх спецыфіка. Катэгорыя асобы. Спражэнне дзеясловаў	2
8	<i>Дзеепрыметнік як дзеяслоўна-іменная форма.</i> Граматычная характарыстыка і асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай мове. Дзеепрыслоўе. Граматычныя разрады дзеепрыслоўяў, утварэнне і ўжыванне ў беларускай мове	2

№ п/п	Тэма заняткаў	Колькасць гадзін
9	<i>Прыслоўе</i> . Разрады прыслоўяў паводле значэння. Спосабы ўтварэння, суадносіны з іншымі часцінамі мовы. Безасабова-прэдыкатыўныя словы, іх лексіка-граматычная характарыстыка. Мадальныя словы	2
10	<i>Службовыя часціны мовы</i> . Граматычныя, семантычныя і функцыянальныя адзнакі службовых слоў, асаблівасці іх ужывання ў беларускай мове	2

ПРАКТЫКУМ

З а н я т а к 1. МАРФЕМІКА, ЯЕ ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ

Мэта: асэнсаваць прадмет марфемікі, задачы і практычнае значэнне. Усвядоміць сутнасць структурных частак слова (марфем), іх віды, будову і заканамернасці спалучэння ў слове. Выпрацаваць навыкі марфемнага разбору слова.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што з'яўляецца прадметам вывучэння ў марфеміцы? У чым праяўляюцца сувязі марфемікі з граматыкай і словаўтварэннем?

2. Якія прыкметы ўласцівы марфеме як асноўнай адзінцы марфемнага ўзроўню? Як суадносяцца паняцці «марфема» і «морф», «аламорф» і «варыянт марфемы»? Што з'яўляецца вызначальным пры класіфікацыі марфем?

3. Якія марфемы называюцца каранёвымі? Ахарактарызуйце іх. Ці з'яўляюцца марфемамі афіксоіды?

4. Якія марфемы называюцца службовымі (афіксальнымі)? Якія функцыі яны выконваюць?

5. Што такое аснова слова? Якія асновы называюцца невытворнымі, а якія — вытворнымі? Ці ўплывае семантыка на вызначэнне вытворнасці асновы? У якіх выпадках узнікаюць суплеўныя асновы?

6. Якая методыка вычлянення асноў у слове?

Заданні

1. Падыяліце словы на марфемы. Што агульнае маюць марфемы і словы ў плане выражэння зместу і чым яны адрозніваюцца?

Напішыце — ...; здзіўляцца — ...; пяцёрка — ...; хутка — ...; што-небудзь — ...; згарэўшая — ...; праспаць — ...; смешкі — ...; абходчык — ...; лягчэй — ...; гадзіннік — ...; забытана — ...; удалечыні — ...; двайнік — ...; багацець — ...; заізелы — ...; вастрадзюбы — ...; льяны — ...; ужыванне — ...; навывраст —

2. Вызначце сярод прыведзеных слоў роднасныя. Кожную марфему ў слове ахарактарызуйце паводле гукавага складу, ступені самастойнасці.

Абгарэць — ...; абгарнуць — ...; агораць — ...; адгараваць — ...; адгорнуты — ...; выгаралы — ...; гараваць — ...; гора — ...; горай — ...; дагараваць — ...; дагары — ...; дагараць — ...; нагар — ...; нагаравацца — ...; нагарнуць — ...; нагарэць — ...; нагор'е — ...; пагорак — ...; падгараць — ...; перагараваць — ...; перагараць — ...; прыгорак — ...; разгарнуць — ...; разгорнуты — ...; угару — ...; угарны — ...; узгаранне — ...; узгорысты —

3. Выпішыце са сказаў у адзін слупок словы са свабоднымі каранямі, у другі — са звязанымі.

1) Грэчка зацвіла, пахне мёдам, гудуць пчолы, пералятаючы з кветкі на кветку (*Гур.*). 2) Кожны момант казуля азіралася, уздрыгвала і была гатова знікнуць (*Я. М.*). 3) Над снежнай палянай віселі ў бяздонні неба буйныя зоркі (*Бяд.*). 4) Церккі пах дуба перамяшваўся са смалістым пахам чаромхі (*П.*). 5) Па-вясноваму молада і па-святочнаму ўрачыста выглядае сёння наш працавіты Мінск (*Б.*).

4. Пазначце словы з формаўтваральнымі (1) і словаўтваральнымі (2) афіксамі.

Збор — зборны (); лепей — лепшы — найлепшы (); ключ — ключык (); малы — маленькі — малюпасенькі — малаваты (); здаровы — здаравенькі (); страшны — страшэнны — страшнаваты (); белы — беленькі — бялюсенькі — бялюткі — белаваты (); вялікі — найвялікшы (); прыгажэць — папрыгажэць (); новы — новенькі — навіосенькі (); цікавы — найцікавейшы ().

5. Абгрунтуйце наяўнасць нулявых марфем (канчаткаў) у наступных словах:

адзін — ...; мой — ...; горад — ...; смеласць — ...; чытаў — ...; бацькаў —

6. Выпішыце пары слоў, якія па-рознаму дзеляцца на марфемы. Чым тлумачыцца несупадзенне іх марфемнай будовы?

Патроху — паціху; паліто — вядро; ножык — мосцік; парашок — сняжок; (плаваць) летам — садам; лясок — лужок; плаціна — бульбіна; пералёт — пераезд; пчаляр — сталяр; клубок — куток.

7. Прыдумайце і запішыце словы з наступнай марфемнай будовай:

1. $\neg \circ \wedge \wedge$;	6. $\circ \emptyset$;
2. $\circ \wedge \square$;	7. $\neg \circ \wedge \square \wedge$;
3. $\neg \circ \square$;	8. $\circ \square$;
4. $\circ \wedge \circ \emptyset$;	9. $\circ \wedge$;
5. $\neg \neg \wedge \square$;	10. $\neg \neg \circ$.

8. У якіх асновах каранёвыя марфемы выступаюць як свабодныя самастойныя словы, а ў якіх — як несвабодныя, несамастойныя часткі цэлых слоў, звязаныя з іншымі марфемамі?

Клас — класавы — бяскласавы — класны — класічны; дубовы — дубняк — дубіна; бяроза — бярозавы — падбярозавік — беразак — беразняк; зуб — зубны — зубаты — зубасты — зубчаты — зубачыстка; зямля — зямны — прыземісты — земляны — зямлянка — зямляк — беззямельны; вуліца — вулачка — завулак — вулічны; гуляць — пагуляць — гулянка — пагулянка — гулі — гульба — гультай — гультаяваты; чытаць — чытанне — чытальны; дружыць — дружны — дружба — друг.

З а н я т а к 2. ЗМЭНЫ Ў МАРФЕМНАЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА

Мэта: асэнсаваць сутнасць і прычыны гістарычных змен у марфемнай структуры слова, значэнне гэтых змен для мовы. Паглыбіць разуменне сістэмных адносін на марфемным узроўні.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Што такое апрошчанне? Якія прычыны ўзнікнення апрошчання? Апрошчанне можна ахарактарызаваць як дадатны ці адмоўны працэс у развіцці мовы?

2. У чым сутнасць і прычыны ўзнікнення перараскладання?

3. Што такое ўскладненне? У якіх словах звычайна адбываецца ўскладненне — ва ўласнабеларускіх ці запазычаных?

4. Што такое дэкарэляцыя? Ці прыводзіць дэкарэляцыя да змен у марфемным складзе слова?

З а д а н н і

1. Назавіце беларускія назвы месяцаў, у якіх адбылася з’ява апрошчання.

2. Растлумачце характар змен, якія адбыліся ў структуры наступных слоў. Падзяліце словы на марфемы, зыходзячы з сучасных прыпынкаў і з гістарычнага пункту погляду.

Словы	Характар змен	Сучасны марфемны склад слова	Марфемны склад слова ў гістарычным аспекце
чыгунка			
абед			
сусед			
чатырнаццаць			
сшытак			
агарод			
адбітак			
вусень			
дварцовы			
напрыклад			
прымак			
лекцыя			
багаты			
падручнік			
аберуч			
гарлачык			
рубёж			
абібок			
напарстак			
быліна			

3. Вызначце ў прыведзеных словах мнагазначныя, сінанімічныя і антанімічныя марфемы. Чым абумоўлены гэтыя з’явы?

Буравік — вартаўнік — зборшчык — ...; найважнейшы — архіважны — звышхуткі — ...; вячэрні — вечаровы — ...; ваўчы-

ха — ваўчыца — ...; цымбаліст — лясісты — ...; пракос — перакос — ...; падводны — перавод — ...; бетоншчык — трактарыст — ...; сястру — кнігу — сталу — бяру — ...; днявальны — днішча — ...; домік — дамiшча — ...; наяве — наяву — ...; краса-вік — лесавік — ...; прадзед — праход — пракладка — ...; скаса-ваць — падкасаць — скасіць — ...; гусак — рыбак — сiбірак — ...; верхам — вярхом — ...; адкрыць — закрыць —

З а н я т а к 3. НАЗОЎНІК

Мэта: асэнсаваць класіфікацыйныя прыметы назоўніка як самастойнай часціны мовы. Прааналізаваць лексіка-граматычныя разрады і граматычныя катэгорыі назоўніка. Выпрацаваць навыкі размежавання назоўнікаў па тыпах скланення, засвоіць парадыгматычныя характарыстыкі назоўнікаў I, II, III скланенняў у адзіночным і множным ліку.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Як вы разумееце азначэнне «назоўнік — гэта часціна мовы з агульным значэннем прадметнасці, што выражаецца ў марфалагічных катэгорыях роду, ліку і склону»? Назавіце часціны мовы, якія могуць набываць прадметнае значэнне. Пэралічыце асноўныя семантычныя разрады назоўнікаў.

2. Якія фармальна-граматычныя адзнакі мае назоўнік? Якім чынам выражаюцца ў назоўніку ўзаемаадносіны паміж лексічнымі і граматычнымі значэннямі, формай і зместам?

3. Як падзяляюцца назоўнікі ў залежнасці ад іх лексічных значэнняў і марфалагічных уласцівасцей? Якія бінарныя проціпастаўленні існуюць сярод лексіка-граматычных разрадаў назоўнікаў?

4. Якія важнейшыя семантычныя групы вылучаюцца сярод уласных назоўнікаў? Пры якіх умовах уласныя назоўнікі пераходзяць у агульныя, а агульныя — ва ўласныя?

5. Як вызначаецца лексіка-граматычны разрад (катэгорыя) адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці?

6. Які змест укладваецца ў паняцці канкрэтнасці/абстрактнасці ў дачыненні да назоўнікаў? Якімі семантычнымі адзнакамі яны характарызуюцца? Ці існуе выразная мяжа паміж канкрэтнымі і абстрактнымі назоўнікамі? Праілюструйце выпадкі

ўзаемапераходу абстрактных назоўнікаў у канкрэтныя і канкрэтныя абстрактныя.

7. У чым заключаецца функцыянальная роля зборных назоўнікаў? Назавіце семантычныя групы зборных назоўнікаў, іх словаўтваральныя і граматычныя асаблівасці.

8. Якія назоўнікі называюцца рэчыўнымі? Якім чынам вызначаецца мера, колькасць рэчыва? Ці маюць рэчыўныя назоўнікі суадносныя формы ліку?

9. Паводле якіх крытэрыяў адбываецца класіфікацыя назоўнікаў па родах? Якія назоўнікі належаць да агульнага роду? Ахарактарызуйце назоўнікі з няўстойлівымі формамі і значэннямі роду? Укажыце на розніцу ў родавызначэнні асобных слоў у рускай мове ў параўнанні з беларускай.

10. Якія назоўнікі маюць суадносныя формы адзіночнага і множнага ліку, а якія ўжываюцца толькі ў адзіночным ці множным ліку? Формы ліку якіх назоўнікаў у беларускай мове не супадаюць з формамі ліку ў рускай мове?

11. Якія тыпы скланенняў адрозніваюцца ў беларускай мове? Назавіце асноўныя групы рознаскланяльных назоўнікаў і ўкажыце на асаблівасці іх скланення ў адзіночным і множным ліку. Якія назоўнікі не маюць скланенняў?

12. Ад якіх семантычных і фанетыка-марфалагічных прымет залежаць склонавыя канчаткі назоўнікаў? Якія канчаткі называюцца варыянтнымі?

Заданні

1. Да якіх семантычных разрадаў адносяцца наступныя назоўнікі?

Аргумент (); пазнанне (); прыгажосць (); дабрата (); спагадлівасць (); прадпрыемства (); рамонак (); ноч (); веча (); пераростак (); цецярук (); рубанак (); рамантызм (); месяц (); спадарожнік (); пасёлак (); захад (); шторм (); бяроза (); Мурка (); студэнт (); беларус (); хлопчык (); мурашка (); прафсаюз ().

2. Пазначце адушаўленыя (1) і неадушаўленыя (2) назоўнікі.

Віхор (); горад (); наган (); чараўнік (); лясун (); пярун (); русалка (); нябожчык (); язык (); лоб (); клас (); аўдыторыя (); валет (); ферзь (); плюшавы мядзведзь (); полк (); сазан (фаршыраваны) (); (падаць) шпроты ().

3. Вызначце семантычныя групы зборных назоўнікаў, падкрэсліце іх словаўтваральныя элементы.

Галлё ...; лісце ...; дзетвара ...; звяр'ё ...; ламачча
Садавіна ...; хвойнік ...; птаства ...; машкара ...; лістота
Ядловец ...; былёнёг ...; дубняк ...; хмызняк ...; насенне

4. Утварыце словазлучэнні, ужываючы абстрактныя назоўнікі ў канкрэтным значэнні, а канкрэтныя — у абстрактным.

1) Глыбіня (); 2) дарога (); 3) чытанне (); 4) настрой ();
5) цень (); 6) факел (); 7) сцяг (); 8) барометр (); 9) бераг (); 10) радасць ().

5. Запішыце словы са значэннем меры, вагі, аб'ёму, якія могуць спалучацца з рэчыўнымі назоўнікамі і выкарыстоўвацца ў якасці адзінак іх вымярэння.

6. Вызначце род назоўнікаў. Падкрэсліце назоўнікі, родавая прыналежнасць якіх разыходзіцца ў беларускай і рускай мовах.

Мікада (); гусь (); сухмень (); былё (); шыр (); какаду (); боль (); стэп (); Чылі (); поні (); насып (); фламінга (); сабака (); статак (); атэльё (); какава ().

7. Якія сродкі выкарыстоўваюцца для выражэння катэгорыі ліку? Прыкладзіце прыклады лексічнага, марфалагічнага і сінтаксічнага спосабаў выражэння ліку назоўнікаў.

8. Запішыце беларускія адпаведнікі да наступных рускіх слоў. Паўнайце формы ліку ў абедзвюх мовах.

руская мова	лік	беларуская мова	лік
решето			
баловство			
поведение			
дрова			
крупа			
черника			
грудь			
дрожь			
обручение			
хитрость			

9. Размяркуйце назоўнікі па тыпах скланення. Падкрэсліце рознаскланяльныя назоўнікі.

Спаборніцтва (); стэп (); кроў (); мадам (); кава (); дзіця (); ваўчаныя (); марожанае (); бярэмя (); племя (); боль (); плакса (); вучоба (); фальш (); шампунь (); галасішча (); лібрэта ().

10. Утварыце словазлучэнні і запішыце іх.

Выступіць на (мітынг) — ...; шмат (асаблівасці) — ...; няма (твор) — ...; схавацца ад (дождж) — ...; купіць (чай) — ...; холадна на (двор) — ...; мэбля з (дуб) — ...; некалькі (кафедры) — ...; бачыць (баравік) — ...; злавіць (яблык) — ...; пяць (аўдыторыі) — ...; любіць (кветкі) — ...; есці (лешч) — ...; разводзіць (карпы) — ...; гуляць па (вечары) — ...; прыпыніцца каля (загон) жыта —

З а н я т а к 4. ПРЫМЕТНІК

Мэта: асэнсаваць семантыка-камунікатыўную і граматычную адметнасць прыметніка як носбіта непрацэсуальнай прыметы. Засвоіць крытэрыі размежавання прыметнікаў на лексіка-граматычныя разрады. Звярнуць увагу на асаблівасці скланення прыметнікаў у залежнасці ад іх прыналежнасці да пэўнага лексіка-граматычнага разраду і катэгорыі адушаўлёнасці.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якімі важнейшымі лексіка-семантычнымі, марфалагічнымі і сінтаксічнымі рысамі характарызуецца прыметнік як асобны ад'ектыўна-іменны разрад знамянальных слоў? Якія часціны мовы могуць набываць граматычныя значэнні і ўласцівасці прыметнікаў?

2. Што абазначаюць якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі і ў якіх адносінах паміж сабою яны знаходзяцца? Як суадносяцца прыметнікі розных граматычных разрадаў паводле іх колькаснага складу, шырыні і прадуктыўнасці ўжывання?

3. Што можна сказаць пра ўжывальнасць прыналежных прыметнікаў у беларускай мове ў параўнанні з рускай? Наколькі прадуктыўнымі з'яўляюцца іменныя канструкцыі з прыметнікамі і назоўнікамі ў форме роднага склону ў беларускай і рускай мовах? Падмацуйце свае меркаванні прыкладамі.

4. Якія марфалагічныя адзнакі ёсць толькі ў якасных прыметнікаў? Якія адрозненні назіраюцца ва ўжыванні поўных і кароткіх формаў якасных прыметнікаў у беларускай і рускай мовах? Прывядзіце прыклады.

5. Ахарактарызуйце тыпы скланення прыметнікаў. Якія фактары ўплываюць на іх канчаткі?

Заданні

1. Размяжуйце якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі, вызначце іх граматычныя і семантычныя адзнакі.

Залатая пара (); халодная ноч (); родныя межы (); даждзлівае лета (); светлая пара (); дзядзькаў хутар (); матчын клопат (); маладое жыццё (); воўчая зграя (); чорныя бровы (); гарадскія сцены (); працоўны дзень (); заўтрашні дзень (); Купалава песня (); бацькаў кажух (); птушыныя гнёзды (); бярозавы венік ().

2. Утварыце сінтэтычныя і аналітычныя формы ступеняў параўнання ад наступных прыметнікаў:

Малы — ...; нізкі — ...; высокі — ...; старанны — ...; спагядлівы — ...; карысны — ...; смелы — ...; вялікі — ...; кепскі — ...; ганарысты —

3. Растлумачце, чаму ад наступных якасных прыметнікаў нельга ўтварыць формы ступеняў параўнання?

Блакітны, вараны, кульгавы, карычневы, сляпы, глухі, хворы, кволы, босы, голы, нямы, чубаты, агністы, сакаўны, ліпкі, шурпаты, перадавы.

4. Праскланяйце прыметнікі адпаведных тыпаў, запоўніце табліцу.

Склон	Ад'ектыўнае скланенне, адзіночны лік з асновай на					
	цвёрды зычны		мяккі зычны		г, к, х	
	мужчынскі і ніякі род	жаночы род	мужчынскі і ніякі род	жаночы род	мужчынскі і ніякі род	жаночы род
Н.						
Р.						
Д.						
В.						
Т.						
М.						

Склон	Ад'ектыўнае скланенне, множны лік з асновай на					
	цвёрды зычны		мяккі зычны		г, к, х	
Н.						
Р.						
Д.						
В.						
Т.						
М.						

Склон	Змешанае скланенне		
	адзіночны лік		множны лік
	мужчынскі род	ніякі род	
Н.			
Р.			
Д.			
В.			
Т.			
М.			

З а н я т а к 5. ЛІЧЭБНІК

Мэта: асэнсаваць семантыка-камунікатыўную адметнасць лічэбнікаў як слоў з колькасна-лікавым значэннем. Выпрацаваць навыкі класіфікацыі лічэбнікаў і іх скланення ў адпаведнасці з прыналежнасцю да таго ці іншага лексіка-граматычнага разраду.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Як выражаецца паняцце колькасці ў граматыцы?
2. Якімі марфалагічнымі адзнакамі лічэбнікі адрозніваюцца ад іншых часцін мовы? Назавіце часціны мовы, якія могуць набыць значэнне лічэбнікаў. У якія часціны мовы могуць пераходзіць лічэбнікі?
3. На якія разрады падзяляюцца лічэбнікі паводле значэння і структуры? Якія існуюць меркаванні адносна лічэбнікаў як асобнага лексіка-граматычнага класа слоў у сучаснай мовазнаўчай літаратуры?
4. Ці ўтвараюць лічэбнікі адзіны уніфікаваны тып формазмянення?

5. Якія існуюць асаблівасці спалучэння лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай мове ў параўнанні з рускай? Прывядзіце прыклады.

Заданні

1. Размяжуйце лічэбнікі паводле разрадаў. Лічбы замяніце словамі.

Трэці, пяты, сямёра, дзесяцера, васьмідзесяты, двое, дзевяцера, трое, пяцёра, шасцёра, $\frac{2}{5}$, 8, 890, 39, 70, 40, 900-ты, 0,1, 1,5, 500, 83, 152-гі, $\frac{18}{37}$, 999, $\frac{3}{4}$, $\frac{8}{9}$, 1979-ты, 1990-ты, 48, $\frac{4}{5}$, 871-шы, 14, 11, 28,3, 667, 27,2.

Паўна-колькасныя	Дробавыя	Зборныя	Парадкавыя

2. Якія з наступных назоўнікаў могуць спалучацца з лічэбнікамі *два* і *двое*, якія — толькі з адным з іх. Утварыце і запішыце колькасна-іменныя спалучэнні з гэтымі лічэбнікамі.

Суткі, брат, сястра, хлопчык, боты, сын, сані, рабочы, стол, студэнт, верабей, настаўніца.

3. Замяніце лічбы словамі. Адзначце асаблівасці ўтварэння колькасна-іменных спалучэнняў у беларускай мове ў параўнанні з рускай. Пастаўце націскі.

5 (студэнт); 2 (тыдзень); 3 (чалавек); 233 (вучань); 3 (старанная вучаніца); 32 (сані); 44 (дзверы); 3 (цяля); 14 (ягня); 181 (тона); 32,3 (цэнтнер); абедзве (родная сястра); 4 (зімовы дзень); $\frac{3}{5}$ (кілаграм); $1\frac{1}{2}$ (літр); $12\frac{1}{4}$ (кіламетр).

4. Праскланяйце колькасна-іменныя спалучэнні. Раствлумачце асаблівасці скланення колькасных і парадкавых лічэбнікаў.

151 чалавек	859 кіламетраў	$\frac{2}{3}$ метра	1988 год	53-ці дзень
Н.	Н.	Н.	Н.	Н.
Р.	Р.	Р.	Р.	Р.
Д.	Д.	Д.	Д.	Д.
В.	В.	В.	В.	В.
Т.	Т.	Т.	Т.	Т.
М.	М.	М.	М.	М.

З а н я т а к 6. ЗАЙМЕННІК

Мэта: асэнсаваць семантыка-камунікатыўную і граматычную адметнасць займенніка. Выпрацаваць навыкі класіфікацыі і скланення займеннікаў з улікам іх граматычных і семантычных уласцівасцей.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якія прыметы з'яўляюцца вызначальнымі для выдзялення займеннікаў у асобны лексіка-граматычны разрад знамянальна-ўказальных слоў?

2. Ці могуць словы з іншых часцін мовы набываць значэнне займеннікаў? У якія часціны мовы могуць пераходзіць займеннікі? Якія разрады займеннікаў па значэнні вылучаюцца ў беларускай мове?

3. Якія марфалагічныя і сінтаксічныя адзнакі займеннікаў? Ці ўласцівы ім адзіныя уніфікаваныя формы скланення, змянення па ліках, родавыя адзнакі?

4. На якія групы падзяляюцца займеннікі паводле асаблівасцей скланення? Якія фанетыка-марфалагічныя з'явы вызначаюцца пры скланенні займеннікаў?

З а д а н н і

1. Вызначце разрад займеннікаў паводле адпаведнасці часцінам мовы (абагульнена-прадметныя, абагульнена-якасныя, абагульнена-колькасныя).

колькі		мой	
столькі		ты	
усякі		некалькі	
кожны		такі	
яны		гэты	
сябе		я	
што-небудзь		нехта	
якісьці		ніхто	
ніколькі		гэтулькі	
колькі-небудзь		яно	

2. Пазначце разрад займеннікаў паводле лексічнага значэння.

Мне (), нас (), штосьці (), тых (), вам (), чымсьці (), сабе (), сваю (), яго (), маё (), такога (), столькі (), кожны (), каторым (), чыёй (), ніякімі (), што-небудзь ().

3. Замест кропак устаўце азначальныя займеннікі *сам* ці *самы* ў адпаведнай склонавай форме.

Падласка _____ прыйшла дахаты; загараць пад _____ сонцам; убачыць _____ дырэктара; прыйсці пад _____ вечар; _____ падрыхтавалі; _____ прынцып пабудовы твора; працаваць з _____ ранку; тая _____ дарога; праводзіць да _____ хаты; жыць ад _____ нараджэння; гэты _____ час; на сэрцы ў _____ сябе; не хацелася гэта рабіць _____.

4. Праскланяйце займеннікі.

нехта	нешта	ты	сябе
Н.	Н.	Н.	Н.
Р.	Р.	Р.	Р.
Д.	Д.	Д.	Д.
В.	В.	В.	В.
Т.	Т.	Т.	Т.
М.	М.	М.	М.

З а н я т а к 7. ДЗЕЯСЛОЎ

Мэта: асэнсаваць семантыка-камунікатыўную і граматычную адметнасць дзеяслова як носбіта працэсуальнай прыметы дзеяння, асноўныя граматычныя катэгорыі дзеяслова і сродкі іх выражэння. Замацаваць асаблівасці формазмянення дзеясловаў.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якімі семантычнымі, марфалагічнымі і сінтаксічнымі прыметамі вызначаецца дзеяслоў?

2. Якія групы формаў складаюць парадыгму дзеясловаў? Якія важнейшыя рысы асабовых дзеясловаў? Якія адметныя марфалагічныя і сінтаксічныя ўласцівасці інфінітыва, дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя?

3. Што такое катэгорыя трывання дзеясловаў? Якія граматычныя сродкі выкарыстоўваюцца для выражэння катэгорыі трывання? Коротка раскажыце пра гісторыю вучэння аб трыванні дзеясловаў (аспекталогію) у рускім і айчынным мовазнаўстве.

4. Як утвараюцца відавыя пары дзеясловаў? Што такое перфектывацыя і імперфектывацыя? Якія дзеясловы называюцца аднавідавымі (няпарнымі) і двухвідавымі?

5. Што такое катэгорыя стану? У чым праяўляецца сувязь катэгорыі стану з пераходнасцю/непераходнасцю дзеясловаў?

6. Чаму катэгорыя ладу з'яўляецца словазменнай катэгорыяй? Якія лады адрозніваюцца ў дзеясловах і якім чынам яны ўтвараюцца? Назавіце выпадкі выкарыстання абвеснага ладу ў значэнні загаднага, загаднага — у значэнні ўмоўнага, умоўнага — у значэнні загаднага.

7. Якія часы ўласцівы дзеясловам і як яны вызначаюцца? У якіх выпадках дзеясловы цяперашняга часу ўжываюцца ў значэнні будучага і прошлага, будучага — у значэнні цяперашняга і прошлага, прошлага — у значэнні будучага?

8. Што перадае катэгорыя асобы? Што абазначаюць безасабовыя дзеясловы?

9. Якія асобы мае дзеяслоў? Якія марфалагічныя сродкі выражэння асобы?

10. Якімі марфалагічнымі прыметамі вылучаюцца дзеясловы І і II спражэнняў? Якія дзеясловы адносяцца да рознаспрагальных і як яны змяняюцца па асобах у адзіночным і множным ліку?

Заданні

1. Прывядзіце прыклады, у якіх дзеясловы абазначалі б наступнае:

канкрэтныя фізічныя дзеянні ...; рух ...; стан ...; біялагічныя і фізіялагічныя працэсы ...; унутраныя адчуванні ...; пабуджэнні ...; успрыманні ...; адносіны

2. Перакладзіце на беларускую мову. Вызначце сінтаксічную функцыю інфінітыва.

1. Задача літаратуры — аб'яднаць людзей (Ч. А.). 2. Соседи ездили к нему поесть, попить, поиграть по пяти копеек в бостон (Пуш.). 3. Врага уничтожить — большая заслуга, но друга спасти — это высшая честь (Тв.). 4. Предстоящий отъезд не мешал ему (Ростову) веселиться (Л. Т.). 5. Собака уменьшила свои шаги и начала красться, как бы почувяв перед собою дичь (И. Т.). 6. Чтобы отвлекься от ненавистных мыслей, Корчагин стал слушать шепот своих соседок (Н. О.).

3. Утварыце ад дзеясловаў форму закончанага трывання і вызначце сродак перфектывацыі (далучэнне прыстаўкі, замена суфікса, перамяшчэнне націску, фанетычнае чаргаванне ў корані, змена асновы).

Засыпаць сцежку лісцем ...; шукаць патаемныя словы ...; грэць халодныя рукі ...; бяліць печ ...; чырванець з сорама ...; падабацца сяброўцы ...; сівець ад гора ...; гадаваць сына ...; купацца ў возеры ...; гатаваць ежу

4. Вызначце значэнне стану дзеясловаў.

1. Нада мной заліліся слязамі нябёсы, смагла цягне расу ўся сухая і пыльная глеба (Б-ч.). 2. Абняліся, пацалаваліся і першае запытанне — пра дубы (Шам.). 3. Ля ручая ўмываўся салдат раницою, каб не палохаць сустрэчных акопнай зямлёю (А. К.). 4. Не сядзіцца ў хаце хлопчыку малому, кліча яго рэчка, цягнуць санкі з дому (К-с). 5. Дзверы адчыняліся і зачыняліся (К-с). 6. Пякучым болем спіснула сэрца (Лыньк.). 7. «Ну, пацалуйцеся ж вы з браткам!» — І ўсё ішло сваім парадкам (К-с). 8. Гаворыш ты, што зніклі краскі, што абляцеў кляновы гай (Бр.).

5. Ад наступных дзеясловаў утварыце формы загаднага ладу:

адпачываць — ...; пасеяць — ...; схадзіць — ...; дамовіцца — ...; крыкнуць — ...; перамагчы — ...; скарыстаць — ...; трымацца — ...; ісці — ...; сесці —

6. Ад наступных дзеясловаў утварыце формы абвеснага ладу (цяперашняга, будучага і прошлага часу), затым умоўнага і загаднага ладу:

бегчы — ...; ехаць — ...; будаваць — ...; смяяцца — ...; апрагнуцца — ...; скасіць — ...; прыняць — ...; весяліцца — ...; застацца — ...; адмераць —

7. Выпішыце з тэксту дзеясловы. Вызначце іх час, трыванне, лад і спражэнне.

Чалавек — дзіўнае і супярэчлівае стварэнне. Усё сваё жыццё ён марыць пра шчасце, складае пра яго вершы, спявае песні, чкае і спадзяецца. Але калі шчасце, такое жаданае, прыходзіць, ён пачынае вырабляць з ім тое, што вырабляе дзіця з дарагой механічнай цацкай: капаецца, раскручвае, разбірае (цікава ж, што там, усярэдзіне?). І дакорпаецца да таго, што ад чароўнай цацкі застануцца толькі вартыя жалю абломкі.

Не, я не філосаф. Я ўвогуле ніколі не быў схільным да разважанняў на абстрактныя тэмы. Вось і над словамі, якія пачуў некалі ад свайго школьнага настаўніка Фёдара Міхайлавіча, я ўсур'ез задумаўся толькі цяпер.

Памятаю, на самым першым сваім уроку (было гэта ў дзевятым класе) ён сказаў так: «Дарагія мае сябры! Перш чым мы з вамі пачнём размову пра такую важную рэч, як літаратура, вазьміце ў рукі чырвоныя алоўкі і вялікімі літарамі на першай і апошняй старонках сваіх агульных сшыткаў запішыце: „Ніхто не зробіць горш табе, чым ты сам сабе“. І пастарайцеся запомніць гэтыя словы на ўсё жыццё».

(А. Капуцін)

З а н я т а к 8. ДЗЕЕПРЫМЕТНІК. ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ

Мэта: выпрацаваць навык аналізу граматычных значэнняў дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя. Усвядоміць асаблівасці ўтварэння і ўжывання гэтых форм у беларускай мове ў параўнанні з рускай.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якія важнейшыя марфалага-сінтаксічныя рысы мае дзеепрыметнік як асобны гібрыдны дзеяслоўна-іменны тып знамянальных слоў? Якімі рысамі дзеепрыметнікі збліжаюцца з дзеясловамі, а якімі — з прыметнікамі? Пакажыце гэта ў выглядзе табліцы.

2. Як утвараюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу? Ці пашыраны яны ў беларускай мове? Прывядзіце прыклады.

3. Як утвараюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу? Прывядзіце прыклады.

4. Ці ўжываюцца ў беларускай мове дзеепрыметнікі цяперашняга часу з *-ся*? Як можна пазбегнуць ужывання такіх дзеепрыметнікаў? Прывядзіце свае прыклады.

5. Як утвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу? Прывядзіце прыклады.

6. Як утвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу? Прывядзіце прыклады.

7. Якімі марфалагічнымі і сінтаксічнымі рысамі вызначаецца дзеепрыслоўе як марфалагічна нязменны разрад слоў? Якімі рысамі дзеепрыслоўі збліжаюцца з дзеясловамі, а якімі — з прыслоўямі?

8. Як утвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага і закончанага трывання?

9. Ці ўласціва дзеепрыслоўям катэгорыя часу? Якія часавыя значэнні адрозніваюцца ў дзеепрыслоўях і як яны выяўляюцца?

10. Якія заканамернасці ўжывання дзеепрыслоўяў у беларускай мове?

З а д а н н і

1. Утварыце ад дзеясловаў дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу. Абгрунтуйце ўжыванне адпаведных суфіксаў.

Чытаць — ...; пісаць — ...; дрыжаць — ...; гаварыць — ...; працаваць — ...; служыць — ...; сумаваць — ...; вудзіць — ...; жаць — ...; гутарыць —

2. Утварыце дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу. Падбярыце патрэбны суфікс і абгрунтуйце свой выбар.

Навучыць, запрасіць, адчыніць, дасягнуць, стрымаць, змыць, вылечыць, разбіць, намыліць, забыць.

3. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Звярніце ўвагу на ўжыванне дзеепрыметнікаў.

Но самое замечательное в доме были *поющие* двери. Как только наставало утро, пение дверей раздавалось по всему дому. Я не могу сказать, отчего они пели: перержавевшие ли петли были тому виною или сам механик, *делавший* их, скрыл в них какой-нибудь секрет, — но замечательно то, что каждая дверь имела свой особенный голос: дверь, *ведущая* в спальню, пела самым тоненьким дискантом, дверь в столовую хрипела басом; но та, которая была в сенях, издавала какой-то странный *дребезжащий* и вместе *стонущий* звук, так что, вслушиваясь в него, очень ясно наконец слышалось: «Батюшки, я зябну!».

(Н. Гоголь)

4. Ад прыведзеных дзеясловаў утварыце дзеепрыслоўі незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў. Раствлумачце ўжыванне адпаведных суфіксаў.

Жартаваць, слухаць, вітаць, рабіць, гойдаць, аднаўляць, бацьць, гаварыць, любавання, пільнаваць.

5. Ад наступных дзеясловаў утварыце пры дапамозе суфіксаў дзеепрыслоўі закончанага трывання. Абгрунтуйце ўжыванне выбранага суфікса.

Разбудзіць, сцерці, узнагародзіць, сказаць, знішчыць, даведацца, працаваць, запрэгчы, праверыць, смяяцца.

6. Знайдзіце памылкі ва ўжыванні дзеепрыслоўяў. Запішыце сказы правільна.

1. Разважаючы над гэтымі журботна-светлымі радкамі, міжволі прыгадваецца другі наказ паэта. 2. Вучачыся ў школе, мне ўсё больш і больш падабалася прафесія настаўніка. 3. Праязджаючы аднаго разу праз мястэчка, захапіла мяне мяцеліца. 4. Зайшоўшы ў вагон, у яго зляцеў капялюш. 5. Сеўшы ў сані, коні рвалі з месца. 6. Паабедаўшы, настрой значна палепшыўся.

З а н я т а к 9. БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ. ПРЫСЛОЎЕ. МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

Мэта: выпрацаваць навыкі аналізу і размежавання прыслоўяў, безасабова-прэдыкатыўных і мадальных слоў; асэнсаваць асаблівасці іх рэалізацыі ў кантэксце.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якімі лексічнымі, марфалагічнымі і сінтаксічнымі адзнакамі характарызуюцца прыслоўі?

2. Якія формы ступеняў параўнання адрозніваюцца ў якасных прыслоўях? Якія памылкі назіраюцца пры ўтварэнні ступеняў параўнання прыслоўяў?

3. Што разумеецца пад безасабова-прэдыкатыўнымі словамі? Якімі марфалагічнымі рысамі і граматычнымі ўласцівасцямі яны збліжаюцца з якаснымі прыслоўямі, прыметнікамі, дзеясловамі?

4. Якія сінтаксічныя перадумовы выдзялення мадальных слоў?

5. Чым адрозніваюцца мадальныя словы ад слоў іншых часцін мовы?

З а д а н н і

1. Укажыце разрад прыслоўяў паводле семантыкі і словаўтваральнай структуры.

Там — ...; злева — ...; данізу — ...; зрэдку — ...; здуру — ...; уволю — ...; глуха — ...; накрыж — ...; нідзе — ...; назад — ...; дагэтуль — ...; зранку — ...; знарок — ...; кулём — ...; гуртам — ...; удвух —

2. Да якіх ступеняў параўнання належаць наступныя прыслоўі? Адзначце выпадкі парушэння літаратурных норм.

Весялей (), бліжэй (), даражэй (), лепш (), лепш за ўсіх (), больш (), найдаражэй (), больш трапна (), мацней сталі (), выключна моцна (), больш цяплей (), вышэй арла (), даражэй маці ().

3. Ад якіх слоў (ці граматычных формаў) і якім спосабам утвораны наступныя прыслоўі?

Утрох — ...; недалёка — ...; бягом — ...; па-свойску — ...; зверху — ...; рашуча — ...; па-літоўску — ...; штодзень — ...; тайком — ...; дадому —

4. Адзначце, якія беларускія прыслоўі адпавядаюць наступным рускім:

совсем — ...; бесспорно — ...; нарочно — ...; долой — ...; вперые — ...; сызмала — ...; иногда — ...; кое-как — ...; натошак — ...; воочию —

5. Выпішыце безасабова-прэдыкатыўныя словы. Вызначце, на падставе якіх граматычных прымет яны адносяцца да прэдыкатываў.

1. Стаяла лета, блізкае да восені. Можна ўжо было есці яблыкі (В. А.). 2. Добра мне тут, мне тут міла, родна ўсё і блізка (К-с). 3. Стала не па сабе — і крыўдна і злосна (П.). 4. На дварэ было свежа і ціха. Лёгка мяло (Мел.). 5. Яму было холадна, усё нутро сцялася ў ледзяной знямозе (В. Б.). 6. Пасля іх было маркотна, трывожна, думала пра Яўхіма (Мел.).

6. Супастаўце рады сінонімаў у рускай і беларускай мовах. Складзіце сказы, у якіх прыведзеныя словы выступаюць у якасці мадальных.

рус. очевидно

бел. відавочна

рус. конечно

бел. вядома

рус. вероятно

бел. напэўна

рус. кажется

бел. здаецца

З а н я т а к 10. СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

Мэта: замацаваць звесткі аб класіфікацыі службовых слоў, крытэрыях іх выдзялення і супрацьпастаўлення паўназначным часцінам мовы.

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Якія значэнні і функцыі маюць службовыя часціны мовы? Якімі граматычнымі, семантычнымі і функцыянальнымі адзнакамі характарызуюцца прыназоўнікі?

2. Для ўдакладнення і дыферэнцыяцыі значэнняў якіх склонаў і для выражэння якіх сінтаксічных адносін выкарыстоўваюцца прыназоўнікі?

3. Як класіфікуюцца прыназоўнікі паводле іх марфалагічнай будовы і складу? За кошт якіх часцін мовы папаўняюцца прыназоўнікі? Што такое прэпазіцыяналізацыя?

4. Якімі граматычнымі, лексіка-семантычнымі і функцыянальнымі адзнакамі характарызуюцца злучнікі?

5. Як падзяляюцца злучнікі паводле марфалагічнай будовы, структурнага складу, спосабу ўжывання і функцыянальнага прызначэння?

6. Якія часціны мовы могуць пераходзіць у злучнікі? Што такое кан'юнкцыяналізацыя? Прывядзіце прыклады.

7. Якімі адметнымі структурна-граматычнымі, семантычнымі і функцыянальнымі асаблівасцямі характарызуюцца часціцы?

8. Як падзяляюцца часціцы паводле ролі, структурнага складу, семантыкі і функцыянальных адзнак?

9. За кошт якіх часцін мовы адбываецца папаўненне часціц? Прывядзіце прыклады партыкуляцыі.

10. Якое месца займаюць выклічнікі ў агульнай сістэме часцін мовы? У чым заключаецца іх функцыянальнае прызначэнне?

11. Як падзяляюцца часціцы паводле марфалагічнай будовы, спосабу ўжывання, складу і значэння?

12. Якія часціны мовы могуць набываць значэнне выклічнікаў? Прывядзіце прыклады інтэр'екцыяналізацыі.

Заданні

1. Падкрэсліце прыназоўнікі, вызначце, да якой марфалагічнай групы яны адносяцца. Растлумачце, ад якіх часцін мовы яны ўтварыліся.

1. Паабапал вузкай палявой дарогі, па якой яму належала ісці, ляжала ржышча (*Шам.*). 2. Пасля лета прыйшла восень, а пасля зіма (*К. Ч.*). 3. А па-над палямі ў ясным небе зальюцца жаваранкі хорам, і песні моўкнуць па-над борам (*К-с*). 4. Толькі варта было ім адысціся ад плота крайняе хаты ў глыб вёскі, як Рыбак пачуў кашаль (*В. Б.*). 5. Спяць кажаны ўніз галавой насуперак прыродзе (*А. П.*). 6. Побач чыгункі ўжо цягнулася доўгая жоўтая паласа зямлі (*К-с*).

2. Перакладзіце словазлучэнні на рускую мову.

Атрымаць па 10 рублёў — ...; цешыцца з дачкі — ...; ісці па вадуду — ...; зразумець па вачах — ...; смялейшы за ўсіх — ...; чуць

праз сон — ...; дзівіцца з вынікаў — ...; схадзіць па бацьку — ...; пайсці ў чарніцы — ...; захварэць на грып — ...; бярэцца на мароз — ...; відаць па ўсім —

3. Запішыце беларускія адпаведнікі да наступных рускіх словазлучэнняў.

Идти за грибами — ...; по случаю встречи — ...; вспоминать о друзьях — ...; ехать на лошади — ...; выходит из школы — ...; думать о будущем — ...; гулять по лесу — ...; подойти к дубу — ...; ходить по домам — ...; тоска по родине —

4. Выпішыце злучнікі і ахарактарызуйце іх паводле паходжання, структуры, ужывання, сінтаксічнай функцыі.

«Мова — жывая істота. Яна жыве, а не існуе. Адным словам можна вельмі шмат выказаць або тым жа самым словам нічога не сказаць». Што меў на ўвазе Кузьма Чорны, калі пісаў пра жыццё слова? Каб адказаць на гэтае пытанне, давайце паглядзім, як ужываецца тое ці іншае слова ў фальклору і ў творах пісьменнікаў. Давайце высветлім, чаму адно і тое ж слова адзін раз успыхвае ўсімі сваімі адценнямі, жыве, пераліваецца, дзейнічае на нашы пачуцці, выклікае асацыяцыі, вобразы і малюнкi, а другі раз памірае на нашых вачах, ператвараецца ў пусты гук. Зразумела, для таго, каб умець шмат выказаць словам, трэба ведаць моўныя скарбы, умець пранікаць у глыбіні слова, перайначваць яго ў адпаведнасці з законамі мовы. Без гэтага пошукі таго адзінага слова, якое здольна дакончыць малюнак, стварыць патрэбную інтанацыю альбо надаць фразе патрэбны гукавы лад, ператвараюцца ў такі ж бясплённы занятак, як пошукі іголки ў стоце сена.

Выдатныя прыклады творчага абыходжання са словам дае нам фальклор. Народныя казкі, паданні і песні доўга жывуць на свеце таму, што ў іх выказаны думы народа, яго мудрасць, яго надзеі і спадзяванні. І яшчэ таму, што пра ўсё гэта гаворыцца мовай свежай, вобразнай і прыгожай.

Але на фальклорныя творы нельга глядзець як на крыніцу цытат. Бывае, што пісьменнік густа перасыпае свае творы народнымі прыказкамі і прымаўкамі, але яны там не жывуць і нават не існуюць, а ляжаць мёртвым капіталам. Для таго, каб народная фразеалогія арганічна ўвайшла ў мову пісьменніка, трэба, каб ён умеў не толькі пазычаць, але і аддаваць, каб створанае народам зноў вярталася яму ўзбагачаным і адшліфаваным у майстэрні мастака.

(Паводле Р. Шкрабы)

5. Вызначце разрад часціц паводле значэння. Складзіце пяць сказаў (на выбар).

Часціцы	Разрад	Часціцы	Разрад
бадай што		нібыта	
ледзь не		няхай	
так		што за	
хоць бы		вось дык	
але		ну і	
якраз		толькі	
іменна		прыблізна	
акурат		выключна	
ага		эге	
хіба		не	
давай		быццам	
як быццам		куды	
ажно			

МАТЭРЫЯЛЫ ДА КАНТРАЛЮЕМАЙ САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ СТУДЭНТАЎ

1. СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АНАЛІЗ. СПАСАБЫ СЛОВАЎТВАРЭННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Як вядома, марфемны аналіз — гэта вызначэнне структуры, якую мае слова ў сучаснай мове. Такім чынам, калі марфемны аналіз устанаўлівае члэннасць слова, г. зн. вызначае тыя марфемы, з якіх яно складаецца, то мэтай словаўтваральнага аналізу — устанавіць невытворнасць або вытворнасць слова і ў выпадку, калі слова з’яўляецца вытворным, вырашыць, ад якога слова (асновы) яно ўтворана, пры дапамозе якога словаўтваральнага сродку (фарманта, дэрывата) і якім спосабам.

Такім чынам, задачы марфемнага і словаўтваральнага аналізаў розныя, хоць гэтыя віды аналізу слова ўзаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя. Без марфемнага немагчыма праводзіць словаўтваральны аналіз і наадварот, таму што і ў тым, і ў другім вы-

падку неабходна ўлічваць марфемную будову слова і яго словаўтваральныя сувязі — дзеля таго, каб раскрыць словаўтваральную структуру слова, г. зн. унутраную арганізацыю састаўных яго частак. Марфемнае члянэнне слоў у канчатковым выніку залежыць ад словаўтваральнага аналізу, які канкрэтызуе марфемны падзел матываванага слова.

Кожны від аналізу мае сваю спецыфіку. Для марфемнага аналізу істотным з’яўляецца паняцце чляннасці слова (асновы), для словаўтваральнага — паняцце вытворнасці. Таму назіраецца і такая з’ява, калі словы з нечляннымі асновамі кваліфікуюцца з пункту гледжання паняцця вытворнасці як вытворныя: *бег, высь, ціш, ход*, а словы з чляннымі асновамі — як невытворныя: *пашт-амт, мал-ін(а)*.

Шляхам марфемнага і словаўтваральнага аналізаў адшукваюцца розныя велічыні: у першым выпадку — марфема, у другім — утваральная аснова (слова) і словаўтваральны сродак. Так, марфемны аналіз дае магчымасць устанавіць, што слова *летні* складаецца з трох марфем: кораня *лет-*, суфікса *-н-* і канчатка *-і*, словаўтваральны — выявіць, што яно ўтворана ў выніку аб’яднання дзвюх частак: утваральнай, матывавальнай асновы *лет-* і фарманта *-н(і)*. У слове *разноска* выяўляюцца чатыры марфемы: прыстаўка *раз-*, корань *-нос-*, суфікс *-к-* і канчаток *-а*, базай для ўтварэння гэтага слова паслужыла ўтваральная аснова *разнос-*, да якой далучыўся фармант *-к(а)*. Паколькі пры тым і другім аналізах адшукваюцца розныя велічыні, хоць і такія, што знаходзяцца ў арганічнай сувязі і ўзаемаабумоўленасці, слова разглядаецца з двух бакоў, у кожным выпадку па-свойму. Розныя велічыні ўстанаўліваюцца, каб выявіць адно — раскрыць механізм утварэння слова.

Паколькі вытворнае слова непасрэдна суадносіцца з пэўнай утваральнай асновай (матывуецца ёю), важна правільна яе вызначыць. Для гэтага слова, што аналізуецца, супастаўляецца з двума радамі слоў: са словамі, якія маюць тую ж аснову (або корань), і са словамі, якія маюць тыя ж афіксы (або той жа афікс). Шляхам такога супастаўлення і адшукваецца тое слова, якое непасрэдна матывуе гэтае вытворнае і па сэнсе, і па форме; яго аснова (або само слова цалкам) і будзе ўтваральнай. Супастаўленне з адпаведнымі словамі паказвае, што, напрыклад, слова *пясняр* складаецца з утваральнай асновы *пясн-* і суфікса *-яр*, слова *перапісаць* — з утваральнай асновы *пісаць* і прыстаўкі *пера-*. Семантыка гэтых вытворных непасрэдна матывуецца значэннем утваральных асноў.

Шляхам супастаўлення асноў, семантыка якіх адпаведна матывуецца, і выяўлення паслядоўнасці далучэння да іх дэрывацый-

ных сродкаў можна прыйсці да вываду, што афіксы *пера-* і *-ва-* непасрэднага ўдзелу ва ўтварэнні слова *перанісванне* не прымалі. Яны былі выкарыстаны на больш ранніх этапах словаўтварэння, што прывяло ўрэшце да ўзнікнення гэтага слова. Словаўтваральны працэс, у выніку якога яно ўзнікла, распадаецца на некалькі этапаў (актаў): аснова *піса(ць)* паслужыла ў якасці ўтваральнай для асновы *пераніса(ць)*, да якой далучана прыстаўка *пера-*; аснова *пераніс-* — для асновы *перанісва(ць)*, утворанай пры дапамозе суфікса *-ва-*; аснова *перанісва-* — для асновы *перанісванн(е)*. Як можна заўважыць, пры кожным словаўтваральным акце адбывалася ўскладненне семантыкі і формы вытворнага слова ў параўнанні з яго ўтваральнай асновай. Значыць, вытворнае слова *перанісванне* ўтворана ад таксама вытворнай асновы *перанісва-*, а словаўтваральным сродкам, які прыняў непасрэдны ўдзел ва ўтварэнні слова, з’яўляецца суфікс *-нн(е)*. Менавіта так тлумачыцца працэс утварэння слоў *перанісванне* і ўстанаўліваюцца ўтваральная аснова і фармант, аб’яднанне якіх і прывяло да ўзнікнення гэтага слова. Інакш тлумачыць утварэнне слова *перанісванне*, напрыклад, выводзіць яго з слова *пісаць* або слова *перанісаць* ці яшчэ якога-небудзь іншага, неправамерна, таму што важна ўлічваць і тыя словаўтваральныя акты, якія папярэднічалі яго ўтварэнню.

Утваральная аснова — гэта такі паўназначны моўны адрэзак, які не проста ўдзельнічае ва ўтварэнні слова, але з’яўляецца непасрэдна складаючай яго часткай. Яна вылучаецца як вынік перадапошняга акта словаўтварэння, інакш кажучы, раўняецца марфалагічнай аснове слова без тых элементаў, якія былі далучаны да гэтай асновы ў працэсе апошняга словаўтваральнага акта.

Пры вызначэнні ўтваральнай асновы ў адных выпадках выключаюцца ўсе элементы, акрамя караня, паколькі словаўтваральны працэс заключаўся ў адным акце: *лёт-чык*, *пры-гарад*, *снеж-н(ы)*. У другіх выпадках прыходзіцца мець справу з паступовымі словаўтваральнымі актамі: *перанісванне* ← *перанісва* + *нн(е)* ← *пераніс* + *ва(ць)* ← *пераніс* + *а(ць)* ← *піс* + *а(ць)*; *няўцешлівы* ← *ня* + *ўцешлів(ы)* ← *уцеш* + *лів(ы)* ← *у* + *цешы(ць)* ← *цеш* + *ы(ць)*. Атрымліваюцца словаўтваральныя напластаванні. У такім разе працэдура словаўтваральнага аналізу прадугледжвае члянэнне слова ў напрамку, адваротным працяканню працэсу словаўтварэння.

Наяўнасць пэўных напластаванняў у словаўтваральнай структуры вытворных сведчыць аб ступеньчатым характары беларускага словаўтварэння. Словаўтваральны аналіз устанаўлівае, колькі ступеней прайшло тое ці іншае вытворнае ў працэсе дэрывацыі,

якія марфемы выкарыстоўваліся на кожнай яе ступені. Пры гэтым выяўляецца, што словы ўтвараюцца не толькі з драбнейшых састаўных частак — марфем: *лёт-чык*, *пры-гарад*, *снеж-н-ы*, але і з больш буйных частак, якія складаюцца з некалькіх марфем: *перапісва-нн(е)*. Для словаўтваральнага аналізу канчатковым вынікам з’яўляецца не столькі вылучэнне ўсіх тых марфем, з якіх складаецца слова, колькі вызначэнне тых частак, якія непасрэдна яго ўтварылі: утваральнай асновы і фарманта. Гэтыя дзве часткі і адшукваюцца пры словаўтваральным аналізе, параўн. *лёт-чык* і *перапісва-нн(е)*. Якраз у гэтых адносінах словаўтваральны і марфемны аналіз і адрозніваюцца.

Структура вытворных слоў на працягу гістарычнага развіцця мовы можа мяняцца. Аднак адна мяняюцца і адносіны матываванасці паміж аднакарэннымі словамі. У сувязі з гэтым сучасная мовазнаўчая навука адрознівае сінхроннае і дыяхроннае словаўтварэнні. Сінхроннае словаўтварэнне разглядае сэнсавыя і фармальныя сувязі паміж аднакарэннымі словамі на пэўным этапе развіцця мовы, сістэму словаўтваральных сродкаў, якія функцыяніруюць у той ці іншы перыяд існавання мовы. Дыяхроннае словаўтварэнне вывучае гістарычную паслядоўнасць утварэння слоў у мове і змены, якія адбываюцца ў структуры вытворных слоў у працэсе развіцця мовы. Таму сінхронная і дыяхронная інтэрпрэтацыі (тлумачэнні) словаўтваральных сувязей паміж словамі могуць не супадаць. Напрыклад, слова *сталіца* гістарычна ўтворана ад назоўніка *стол*: *стол*(\emptyset) → *стал-іц(а)* (стольны горад). Значыць, пры дыяхронным падыходзе ў слове *сталіца* выдзяляецца ўтваральная аснова *стал-* і суфікс *-іц-*. У сучаснай беларускай мове сэнсавыя сувязі паміж *стол* і *сталіца* страчаны, і апошняе разглядаецца як нематываванае з нечлянімай асновай. Параўнаем таксама словы *лапа* і *лапаць* (від абутку), якія гістарычна звязаны паміж сабой адносінамі словаўтваральнай матывацыі: *лап-(а)* → *лап-аць*(\emptyset). З пункту погляду сучаснага словаўтварэння, абодва словы невытворныя.

Асноўныя спосабы словаўтварэння ў беларускай мове

Для таго, каб раскрыць асаблівасці ўтварэння новых слоў, важна тыпізаваць адпаведныя выпадкі і такім чынам устанавіць спосабы, паводле якіх яно адбываецца.

Пры вызначэнні спосабаў словаўтварэння ўлічваецца словаўтваральная структура вытворных — іх марфемны склад і сувязь, узаемадзеянне марфем у складзе таго ці іншага вытворнага,

яго ўтваральная аснова і дэрывацыйны сродак, які непасрэдна ўдзельнічаў у апошнім словаўтваральным акце. Вылучаныя такім шляхам спосабы словаўтварэння павінны раскрыць не толькі тыя адносіны вытворнасці, якія існуюць на сучасным этапе развіцця мовы паміж вытворным (матываваным) і яго ўтваральнай (матывавальнай) базай, але і паказаць, што папярэднічала гэтаму вытворнаму як факту сучаснай мовы, якім чынам яно з’явілася. Таму хоць класіфікацыя спосабаў словаўтварэння і праводзіцца на падставе сінхроннага падыходу да фактаў мовы, але не ігнаруюцца цалкам і некаторыя з’явы дыяхранічнага аспекту, бо без гэтага немагчыма раскрыць тыпалогію словаўтваральных спосабаў.

Беларуская мова характарызуецца развітай сістэмай словаўтваральных сродкаў, якія групуюцца паводле спосабаў словаўтварэння. Найбольш распаўсюджанае і разнастайнае афіксальнае словаўтварэнне, г. зн. утварэнне новых слоў з дапамогай афіксаў — службовых марфем (суфіксаў, прэфіксаў, постфіксаў і інтэрфіксаў) пры словаскладанні. Прэфіксальнае словаўтварэнне ахоплівае ўтварэнне слоў ад ужо існуючых з дапамогай прэфіксаў (прыставак). Найбольш характэрна яно для дзеясловаў і прыметнікаў і менш — для назоўнікаў. У гэтым выпадку словаўтваральны прэфікс далучаецца да ўсяго ўтваральнага слова, не змяняючы яго прыналежнасці да пэўнай часціны мовы: *стру-га-(ць) → вы-струга-(ць), буда-ва-(ць) → па-будава-(ць), звіне-(ць) → пра-звіне-(ць), бра-(ць) → пада-бра-(ць), высок-(і) → не-высок-(і), мал-(ы) → за-мал-(ы)*.

Вялікай разнастайнасцю характарызуецца суфіксальнае словаўтварэнне. Гэта, па-першае, выражаецца ў значна больш шырокім наборы (у параўнанні з прэфіксамі) словаўтваральных суфіксаў і іх варыянтаў. Па-другое, з дапамогай суфіксаў актыўна ўтвараюцца новыя словы ўсіх часцін мовы, і ўтваральнымі асновамі для іх могуць таксама служыць розныя часціны мовы. Параўнаем утварэнне назоўнікаў ад назоўнікаў: *лес-(Ø) → ляс-нік-(Ø), дом-(Ø) → дом-ік-(Ø), стог-(Ø) → стаж-ок-(Ø)*; назоўнікаў ад прыметнікаў: *чорн-(ы) → чарн-ат-(а), сів-(ы) → сів-ізн-(а), стар-(ы) → стар-асць-(Ø)*; назоўнікаў ад дзеясловаў: *крыча-(ць) → крыкун-(Ø), вазі-(ць) → воз-чык-(Ø), вучы-(ць) → вуч-ань-(Ø)*; прыметнікаў ад прыметнікаў: *бел-(ы) → бел-ават-(ы), зя-лён-(ы) → зя-лён-еньк-(і), чорн-(ы) → чарн-яв-(ы)*; дзеепрыметнікаў ад дзеясловаў: *бег-(чы) → бег-л-(ы), гарэ-(ць) → гар-уч-(ы)*; прыметнікаў ад назоўнікаў: *горад-(Ø) → гарад-ск-(і), рак-(а) → рачн-(ы), мармур-(Ø) → мармур-ов-(ы)*; дзеясловаў ад дзеясловаў: *бег-(чы) → бег-а-(ць), вез-(ці) → ваз-і-(ць), накапа-(ць) → накоп-ва-(ць)*; дзеясловаў ад

прыметнікаў: *вясёл(ы) → весял-е-(ць), бел(ы) → бял-і-(ць), чыр-вон(ы) → чыр-ван-е-(ць)*; дзеясловаў ад назоўнікаў: *жарт-(∅) → жарт-ава-(ць), гаспа-дар-(∅) → гаспадар-ніча-(ць)* і г. д.

Постфіксальнае словаўтварэнне характэрна практычна толькі для дзеясловаў: *вучы-(ць) → вучы-(ц)-ца, рыхтава-(ць) → рыхтава-(ц)-ца, бе-раг-(чы) → бераг-(чы)-ся*. Вельмі абмежавана ўтвараюцца іншыя часціны мовы, напрыклад, займеннікі (*што-небудзь, калісьці*).

Нярэдка пры ўтварэнні новага слова выкарыстоўваюцца адначасова прэфіксы і суфіксы, прэфіксы і постфіксы і г. д.: *пад-акон-нік-(∅), на-сцен-н(ы), пры-гор-ак-(∅), на-гляд-дзе-(ц)-ца* і інш. У гэтым выпадку гавораць пра прэфіксальна-суфіксальнае, прэфіксальна-постфіксальнае і г. д. словаўтварэнне.

Пры далучэнні словаўтваральнага суфікса да ўтваральнай асновы ў яе складзе могуць адбывацца розныя гукавыя змены: усячэнне канцавых гукаў асновы — *нагляд-(а)-(ць) → нагляд-ва-(ць)*; нарашчэнне асновы — *гну-(ць) → гнут-к-(і), мы-(ць) → мый-шчык-(∅)*; розныя чаргаванні — *год-(∅) → годз-ік-(∅), доўг-(і) → даў-ж-э-(ць)*. Усе гэтыя змены называюцца марфаналагічнымі, і іх вывучэннем займаецца словаўтваральная марфаналогія.

Усе разнавіднасці афіксальнага словаўтварэння, а таксама словаскладанне аб'ядноўваюцца ў адзін марфалагічны спосаб словаўтварэння. Гэтым спосабам утвараецца пераважная большасць слоў у беларускай мове. Акрамя марфалагічнага спосабу ў беларускай мове вядомы марфалага-сінтаксічны спосаб (пераход адной часціны мовы ў другую): *стар(ы)* (прыметнік) → *стар(ы)* (назоўнік); *настаўніцкая* (прыметнік) → *настаўніцкая* (назоўнік 'пакой'); лексіка-семантычны (набыццё новага значэння словам, якое ўжо існавала ў мове): *піянер* 'першы ў якой-небудзь справе' → *піянер* 'член дзіцячай арганізацыі'; *брыгада* 'вайсковае падраздзяленне' → *брыгада* 'група работнікаў у прамысловасці ці сельскай гаспадарцы'; *брыгадзір* 'вайсковы чын у дарэвалюцыйнай Расіі' → *брыгадзір* 'кіраўнік брыгады'; лексіка-сінтаксічны (зліццё ў адно слова сінтаксічнага словазлучэння з захаваннем парадку слоў і іх склонавых форм): *сягоння* (з с'яго дня), *трыста* (тры на сто). Лексіка-сінтаксічны спосаб адносіцца пераважна да дыяхроннага словаўтварэння. Большасць слоў, утвораных з яго дапамогай, з сінхроннага пункту погляду адносяцца да невытворных.

Найбольш поўна словаўтваральныя сродкі сучаснай беларускай мовы апісаны ў акадэмічных граматыках беларускай мовы. Пы-

танням тэорыі беларускага словаўтварэння прысвечаны працы П. П. Шубы, Л. М. Шакуна і інш. У шэрагу прац П. У. Сцяцко, І. Я. Яшкіна і інш. даследуецца беларускае народнае словаўтварэнне. Спецыяльныя даследаванні прысвечаны вывучэнню словаўтварэння асобных часцін мовы (М. Г. Булахаў, М. С. Васілеўскі, П. П. Шуба, П. В. Вярхоў і інш.), гістарычнага словаўтварэння (М. А. Паўленка, А. І. Яновіч, М. М. Круталевіч і інш.).

Спецыфічныя рысы беларускага і рускага словаўтварэння

Самастойнае развіццё беларускай і рускай моў як моў асобных народнасцей і нацый у пэўныя гістарычныя перыяды зрабіла адбітак і на словаўтваральную сістэму абедзвюх моў. Праўда, спосабы і мадэлі ўтварэння новых слоў засталіся ў гэтых мовах амаль аднолькавыя з самай глыбокай старажытнасці і да нашых дзён.

Спецыфіка ў сучасным беларускім і рускім словаўтварэнні найбольш прыкметная на марфемным узроўні, асабліва ў такіх часцінах мовы, як назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі. Адрозненні на словаўтваральным узроўні сустракаюцца толькі ў аднакаранёвых словах у сучасных беларускай і рускай мовах. Нельга забываць таксама, што марфемы бываюць і словаўтваральныя (аб'ект словаўтварэння), і формаўтваральныя (аб'ект марфалогіі). Таму словаўтваральныя адрозненні — гэта найперш словаўтваральныя афіксы, конфіксы, інтэрфіксы, постфіксы, словаўтваральныя асновы (утвораная і ўтваральная) і спосабы словаўтварэння (марфалагічныя і немарфалагічныя), розныя ў беларускай і рускай мовах. Параўн. бел. *за-бой-ца*, *уз-гар-альн-ы*, *пры-знач-а-ца*, *а-кра-ец* ← *а-край* ← *край*, *па-ўсюд-на* і рус. *у-бий-ца*, *воз-гор-а-ем-ый*, *пред-на-знач-а-ть-ся*, *кра-юх-а* ← *край*, *по-вс-е-мест-но* і інш.

Што ж да спосабаў словаўтварэння ў рускай і беларускай мовах, то яны практычна аднолькавыя. Напрыклад: бел. *працаўнік*, *касец*, *ткачыха* і *ткалля*, *вучэнне* — рус. *работник*, *косарь* і *косец*, *ткачиха*, *учение* (суфіксальны); бел. *зелень*, *наказ*, *стук*, *ход*, *гнеў* — рус. *зелень*, *наказ*, *стук*, *ход*, *гнев* (нульсуфіксальны); бел. *бязвусы*, *недатыка* — рус. *безусый*, *недотрога* (прэфіксальна-нульсуфіксальны); бел. *услед*, *вывозіць* — рус. *вслед*, *вывозит* (прэфіксальны); бел. *мыцца*, *сніцца*, *чытацца* — рус. *мыться*, *сниться*, *читаться* (постфіксальны); бел. *падшклянак*, *раздзіраць*, *падсобны* — рус. *подстаканник*, *раздирать*, *подсобный* (суфіксальна-прэфіксальны) і г. д.

Аднак сярод слоў, утвораных названымі спосабамі, у гэтых мовах можна сустрэць разнастайныя неадпаведнасці: бел. *абагаўляць, абагатвараць* — рус. *обожествлять, обоготворять*; бел. *бахчаводны* — рус. *бахчеводческий*; бел. *невядомы* — рус. *неизвестный*; бел. *бязветранасць* — рус. *безветрие*; бел. *насустрач* — рус. *навстречу*; бел. *бездань, бяздонне* — рус. *бездна* і г. д.

Словаўтваральныя структуры ў сучасных беларускай і рускай мовах маюць таксама шмат неадпаведнасцей у аднакаранёвых словах. Напрыклад: бел. *[па-(сляд-оў)н]-асць* — рус. *{[по-(след-ова)-тель]-н}-ость*; бел. *па-(стар-а-даўн)-яму* — рус. *по-[(стар-ин-н)-ому]*.

У сучасных беларускай і рускай мовах словаўтваральныя гнёзды не заўсёды супадаюць у кампанентным складзе, хоць і маюць аднолькавыя зыходныя словы (асновы).

Напрыклад, супаставіўшы словаўтваральныя гнёзды слоў *хітры, слава, хваліць*, знаходзім лексічныя і словаўтваральныя неадпаведнасці ў абедзвюх роднасных мовах: *хітраватасць, хітрун, хітруха, хітрыкі і хитрющий, хитростный, бесхитростный; славуты, славута, славутасць, няслава, няслаўны, няслаўна, няслаўнасць, няславіць, абняславіць* і г. д. і *восславить, восславлять, восславляться, расславить, обесславить, восславлять, восславляться, расславить, обесславить, ославить* і г. д.; *хвальба, пахвальба, хвалёны, хвалько, выхваляка, выхвальны, выхвальнасць, выхвальства, выхваляца* і г. д. Апошні варыянтна-сінанімічны рад адсутнічае ў сучаснай рускай мове з прычыны наяўнасці там іншага сінанімічнага рада: *хвастун, хвастунишка, хвастунья, хвастовство, хвастливый, хвастать, хвастаться* і інш.

Словаўтваральныя адрозненні ў беларускай і рускай мовах можна назіраць і пры супастаўленні прадуктыўнасці/непрадуктыўнасці як асобных афіксаў, так і суцэльных словаўтваральных тыпаў. Напрыклад, у рускай мове суфіксы *-тельн-, -тель* надзвычай прадуктыўныя, а ў беларускай — наадварот, і словы з гэтымі суфіксамі ў ёй — яскравыя запазычанні з рускай мовы: параўн. рус. *заседатель* і бел. *засядацель, выключатель і выключацель* (ул. бел. *выключальнік*), *сомнительный і сумніцельны* (ул. бел. *сумніўны*) і інш. Аднак у большасці выпадкаў такога роду словы адрозніваюцца ўласнымі сродкамі словаўтварэння: *деятель — дзеяч, слушатель — слухач, свидетель — сведка, сеятель — сейбіт, писатель — пісьменнік, исследователь — даследчык, сравнительный — параўнальны, сопоставительный — супастаўляльны* і г. д. У беларускай мове надзвычай прадуктыўныя суфіксы са структурным элементам *-х-*,

асабліва ў гутарковым стылі і ў штодзённа-бытавым маўленні, дзе элементы гэтага стылю шырокаўжывальныя; у рускай мове гэтыя суфіксы малапрадуктыўныя ці зусім непрадуктыўныя. Параўн. бел. *майстрыха* — рус. *мастерица*, *генераліха* — *генеральша*, *балбатуха* — *болтунья*, *маладуха* — *молодайка*, *харашуха* — *хорошенькая*, *чысцёха* — *чистюля*, *прадуха* — *отдушина* і г. д. У рускай мове па-ранейшаму шырока выкарыстоўваецца старажытны суфікс *-ище* (*-лице*, *-бище*): *зимовище*, *прибежище*, *лежбище*, *пристанище*, *жилище*, *удилище*, *кормилище*, *прозвище* і інш. У беларускай мове гэты суфікс непрадуктыўны, таму словы на *-ишча* (*-ышча*) у ёй або яшчэ з усходнеславянскай мовы (*селішча*, *іржышча*, *гарышча* і інш.), або непасрэдна запазычаныя з рускай (*зімовішча*, *прыстанішча*, *лежбішча*; параўн. ул. бел. *лежня*, *лежыва*), або ўласныя неалагізмы (*прыбежище*, *пристанище* — *прыстанішча*, *прытулак*, *пристанак*; *удилище* — *вудзільна*; *кормилище* — *кармленне*, *харчаванне*; *прозвище* — *мянушка*).

Матэрыялы сучасных беларуска-рускага і руска-беларускага слоўнікаў даюць магчымасць выяўляць арыгінальныя словы ў абедзвюх мовах, якія перакладаюцца ці апісальна, ці спосабам калькавання. Напрыклад, беларускія словы *абапал*, *наабапал* і *паабапал* перакладзены словазлучэннямі *с обеих сторон* і *по обе стороны*, *адвячорак* — *предвечернее время*, *дасейкі* — *окончание сева*, *зняволіць* — *заточить в тюрьму*, *калатуша* — *негустая масса* (чэго-лібо — *грязи*, *каши* і т. д.), *ленавата* і *ленаваты* — *с ленцой*, *сухастоіна* — *сухостойное дерево* і г. д., словы *азнаменаваць*, *акцябронак*, *звергнуць*, *грамавержаць*, *каляска*, *наследнік*, *пярэчыны*, *рабяты*, *рубільнік*, *субяседнік*, *трудоавік*, *учот*, *чарціць* і інш. у сучаснай беларускай мове з'яўляюцца непасрэднымі запазычаннямі з рускай мовы.

Руская мова як мова міжнацыянальных зносін аказала і аказвае значны ўплыў на беларускую мову. Гэта можна ўбачыць не толькі ў запазычванні некаторых афіксаў непасрэдна з рускай мовы, але і ў аднатыпнасці мадэлей слоў ці ў так званых скалькаваных структурах. Сярод уласна беларускіх слоў, скалькаваных ці змадэліраваных з рускамоўных, можна выдзеліць наступныя: 1) словы з агульным каранем і агульным афіксам: *абязбольваць* і *обезболить*, *расцяжэнне* і *растяжение*, *цэласнасць* і *целостность*; 2) словы з рускім каранем і беларускім афіксам: *делячество* і *дзяляцтва*; словы з беларускім каранем і рускім афіксам: *прадбачыць* і *предвидеть*; 4) словы з агульным каранем і беларускім афіксам: *даследаваны* і *исследованный*; 5) словы з беларускім каранем і агульным афіксам:

абумоўліваць і обуславліваць; 6) словы з агульнай мадэллю, але беларускімі каранямі і афіксамі: *обобществление* і *абагульванне*; 7) словы, створаныя на ўзор рускага словаўтварэння, але з частковым супадзеннем ці марфем, ці мадэлі слова: *освободительный* і *вызваленчы*; 8) словы, утвораныя спосабам словаскладання: а) *белокровіе* — *белакроўе*; б) *дальновидный* — *дальнабачны*; в) *картофелекопалка* — *бульбакапалка*; г) *ООН* — *ААН*.

У выніку хуткага развіцця навукі і тэхнікі, а таксама абнаўлення ладу жыцця беларуская мова пастаянна папаўняецца за кошт рускай, як указвалася вышэй, ці непасрэднымі запазычаннямі, ці апасродкаванымі, ці фанетычна засвоенымі словамі тыпу *ракетадром*, *прафком*, *лунаход*, *звышнатуральны*.

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфапія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Г. У. Арашонкава [і інш.]. 1985. 431 с.

Сучасная беларуская літаратурная мова : Марфалогія / пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мінск, 1980. 261 с.

Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. Мінск, 1978. 128 с.

Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова : Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. Мінск, 1987. 334 с.

Бардовіч, А. М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, Л. М. Шакун. Мінск, 1989. 718 с.

2. ТЫПЫ СКЛАНЕННЯ НАЗОЎНІКАЎ. АСАБЛІВАСЦІ СКЛОНАВЫХ КАНЧАТКАЎ НАЗОЎНІКАЎ

1. Змяненне назоўнікаў па склонах называецца **скланеннем**. У залежнасці ад набору канчаткаў, якія ўласцівы тым ці іншым назоўнікам, усе яны падзяляюцца на тры асноўныя групы: 1) назоўнікі субстантыўнага скланення; 2) назоўнікі ад’ектыўнага скланення; 3) назоўнікі змешанага (субстантыўна-ад’ектыўнага) скланення. У субстантыўным вылучаюць тры тыпы скланення: 1-е скланенне, 2-е скланенне, 3-е скланенне.

Да **1-га скланення** адносяцца назоўнікі жаночага роду, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць канчаток **-а(-я)**: *краіна*, *пустыня*, *дапамога*, *раніца*, *песня*, *завяя*.

Да **2-га скланення** належаць назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам: *горад*, *поўдзень*, *герой*, *поплаў*, *палац*, *го-*

нар, а таксама ўсе назоўнікі ніякага роду, у тым ліку пяць назоўнікаў на *-мя*: *полымя, семя, вымя, цемя, бярэмя*.

Да **3-га скланення** адносяцца назоўнікі жаночага роду, якія ў назоўным склоне маюць нулявы канчатак: *рэч, дробязь, плынь, акварэль, Об, верф*.

Заўвага. Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду, як самы прадуктыўны клас слоў, некаторыя лінгвісты адносяць да 1-га скланення. У школьнай практыцы складалася традыцыя адносіць іх да 2-га скланення.

Назоўнікі тыпу *паводзіны, абставіны, цымбалы, дровы, нетры* (множналікавыя) застаюцца па-за тыпамі скланення.

Склонавы канчатак таго або іншага назоўніка залежыць ад тыпу скланення і характару асновы. Аснова назоўніка можа канчатца:

на цвёрды зычны: *яліна, сядзіба, клятва; вадаём, сад, спеў; балота, сядло;*

мяккі зычны: *вышыня, воля, хвоя; дзень, журавель, вырай; поле, узмор'е, насенне; сувязь, радасць;*

зацвярдзелы зычны: *шаша, мяжа, зара; таварыш, пляц, гараж, дождж, лешч; плячо, ружжо, мора; веліч, ціш;*

на заднеязычныя *г, к, х*: *аблога, пасадка, страх; пірог, гарах, пясок, страх; рэха, воблака.*

Пры скланенні назоўніка разам са змяненнем канчаткаў можа змяняцца і аснова, галоўным чынам у выніку чаргавання галосных або зычных гукаў: *палка — палак, песня — песень; брыгада — у брыгадзе, жыта — у жыце, дарога — на дарозе, рака — у рацэ.*

Назоўнікі, якія маюць ва ўскосных склонах канчаткі, уласцівыя розным тыпам скланення, з'яўляюцца **рознаскланяльнымі**, а назоўнікі, якія не маюць склонавых канчаткаў (*лібрэта, папуры, інтэрв'ю, Тбілісі*), — **нескланяльнымі**.

Да ад'ектыўнага скланення адносяцца назоўнікі, якія маюць форму прыметнікаў, субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі (*насякомае, араты, сталовая, малады*). Такія назоўнікі маюць канчаткі прыметнікаў (адпаведна мужчынскі, жаночы, ніякі род) і уніфікаваныя канчаткі ў множным ліку.

Да змешанага скланення адносяцца назоўнікі-прозвішчы, якія ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку канчаюцца на *-ін (-ын), -оў (-аў), -ёй, -іна (-ына), -ова (-ёва, -ава), -ева: Барадзін, Папой, Міціна, Грышына, Каралёва* і г. д.

У форме творнага склону такія назоўнікі мужчынскага роду маюць канчатак *-ым*: *Тургеневым, Гусевым*. Прозвішчы жаноча-

га роду ў формах роднага, давальнага, творнага і меснага склонаў маюць канчатак *-ой (-ай)*: *Фаміной, Рэпінай*.

Па змешаным скланенні змяняюцца і асобныя назоўнікі тыпу *швартоў, кабельтай*. У адрозненне ад прозвішчаў падобныя назоўнікі мужчынскага і ніякага роду — назвы гарадоў, сёл у форме творнага склону адзіночнага ліку маюць канчаткі *-ом, -ам*: *за Барадзіном, за горадам Калінінам, Барысавам*, г. зн., што яны скланяюцца па субстантыўным скланенні. Такія ж канчаткі маюць і неславянскія прозвішчы на *-ін, -оў (-аў)*: *Чаплін — Чаплінам, Вірхаў — Вірхавым*.

2. Назоўнікі жаночага роду на *-а(-я)* у **родным** склоне адзіночнага ліку пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных маюць канчатак *-ы*: *брыгады, працы, сястры*, пасля мяккіх зычных — *-і*: *вышыні, зямлі; гвардыі (гвардыі-і), арміі (арміі-і)*.

Давальны і **месны** склоны маюць канчаткі: *-е, -і, -ы, -э*. Канчатак *-е* ўжываецца ў назоўніках, якія ў сваёй пачатковай форме маюць аснову на цвёрды зычны, прычым у гэтых склонах замест цвёрдага зычнага з’яўляецца мяккі, а замест заднеязычных *г, х* — свісцячыя *з, с*: *грамада — грамадзе, у грамадзе, краіна — краіне, у краіне, аблога — аблозе, на аблозе, страх — страсе, на страсе*.

Назоўнікі, аснова якіх канчаецца на мяккі зычны, у давальным і месным склонах маюць канчатак *-і*: *вышыня — вышыні, у вышыні, зямля — зямлі, на зямлі, партыя — партыі, у партыі*; на зацвярдзелых зычных — *-ы*: *сястра — сястры, пры сястры, шаша — шашы, на шашы*.

Назоўнікі з асновай на *к*, які змяняецца на *ц*, не над націскам маюць канчатак *-ы*: *траўка — траўцы, на траўцы, байка — байцы, у байцы*, а пад націскам — *-э*: *рака — рацэ, на рацэ, шчака — шчацэ, на шчацэ, дачка — на дачцэ (і на дачцы)*.

Вінавальны склон назоўнікаў 1-га скланення ў залежнасці ад характару асновы мае канчатак *-у* або *-ю*: *краіну, зямлю, гвардыю (гвардыі-у)*.

У **творным** склоне назоўнікі 1-га скланення маюць канчатак *-ой (-ёй, -ай, -яй)* і яго варыянт *-ою(-ёю, -аю, -яю)*. Канчатак творнага склону залежыць ад характару асновы і ад націску: пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных пад націскам — *-ой(-ою)*, а не пад націскам — *-ай (-аю)*: *сцяной, сястрою, брыгадай, дарогаю, крыніцаю*; пасля мяккіх зычных пад націскам — *-ёй(-ёю)*, не пад націскам — *-яй(-яю)*: *зямлёй, вышынёй, гвардыяй, гераіняю*.

Скланавыя канчаткі, уласцівыя назоўнікам 1-га скланення, маюць і назоўнікі агульнага роду тыпу *плакса, забіяка, ціхоня*, калі яны абазначаюць асоб жаночага полу: *плакса — плак-*

сай(-аю), пры плаксе, забіяка — забіякай(-аю), пры забіяцы, цихона — цихоняй(-яю), пры цихоні.

3. Склонавыя канчаткі назоўнікаў **мужчынскага** роду залежаць ад характару асновы, націску, катэгорыі адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці (у вiнавальным склоне), лексічнага значэння слова (у родным склоне).

Назоўнікі мужчынскага роду ў **родным** склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі **-а(-я)** або **-у(-ю)**. Ужыванне таго ці іншага канчатка абумоўлена ў асноўным такімі лексіка-граматычнымі катэгорыямі, як канкрэтнасць, абстрактнасць, зборнасць і рэчывнасць.

Канчаток **-а(-я)** маюць назоўнікі, што абазначаюць:

назвы асоб, жывых істот: *чалавека, брата, вучня, Тараса, зубра, аленя, павука*, а таксама: *нябожчыка, тапельца, мерцвяка*;

назвы канкрэтных прадметаў: *трактара, стала, сшытка, медаля, ручая*;

назвы ўстаноў, арганізацый, населеных пунктаў, геаграфічных і астранамічных паняццяў: *інстытута, калгаса, завода, горада, Гомеля, Віцебска, Месяца, Сатурна*;

назвы адзінак метрычнай сістэмы і іншых вымярэнняў: *метра, кілаграма, літра, года, дня, чэрвеня, рубля, долара, вольта, градуса*;

назвы спартыўных паняццяў, гульняў, танцаў: *футбола, хакея, вальса*;

назвы спецыяльных навуковых тэрмінаў: *назоўніка, дзеяслова, суфікса, кораня, квадрата, ромба, інтэграла*;

словы *хлеба, аўса*.

Канчаток **-у(-ю)** маюць назоўнікі, што абазначаюць:

розныя абстрактныя паняцці, якасці, прыметы, уласцівасці, дзеянні, пачуцці, стан: *розуму, подзвігу, гераізму, абавязку, сэнсу, вопыту, шуму, спакою, блакіту, выезду, уздыму, пратэсту, руху, адпачынку, гневу, сораму*;

грамадскія фармацыі, навуковыя плыні, тэорыі, вучэнні: *феадалізму, імперыялізму, матэрыялізму, рэалізму, дарвінізму, сіянізму, антыкамунізму*;

зборныя прадметы, рэчывы, матэрыялы, хімічныя злучэнні і элементы: *снегу, пяску, цэменту, цукру, мёду, сыру, чаю, паркалю, капрону, клею, вугляроду, бензіну, азоту, кіслароду, брому, натрыю*;

з'явы прыроды, стыхійныя бедствы, падзеі: *ветру, грому, марозу, агню, сухавею, галалёду, пажару*;

прасторавыя паняцці: *лугу, шляху, парку, краю, лесастэпу*.

Канчатак **-у(-ю)** у родным склоне маюць назоўнікі са зборным значэннем: *пралетарыяту, калектыву, хмызняку, чароту*, а таксама назоўнікі, якія ўваходзяць у склад устойлівых выразаў: *час ад часу, ні роду ні плоду, звесці са свету, не даць маху, ні свету ні следу, з першага погляду, не да твару*.

Ужыванне канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне залежыць часам ад кантэксту і таго значэння, якое набывае ў ім назоўнік: *Прыйдзеш да дуба ўчатырох, — ледзь стан яго абдымеш* (Бр.). *Я сказаў, што сястра просіць дубу на калодзеж* (Скр.). Параўн. яшчэ: *беларускага народа і натоўп народу, кіраўніцтва завода і заводу гадзіннікавага механізма, пыжыка* (цяля аленя) і *пыжыку* (футра).

У **давальным** склоне адзіночнага ліку назоўнікі мужчынскага роду маюць канчатак **-у(-ю)**: *брыгадзіру, студэнту, герою, сталу, краю, берагу, заводу, подыху, пад'ёму, калектыву*.

Форма **вінавальнага** склону назоўнікаў мужчынскага роду залежыць ад катэгорыі адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці. Адушаўлёныя назоўнікі маюць канчатак **-а(-я)**, як у родным склоне; неадушаўлёныя маюць нулявы канчатак, як у назоўным склоне: *бачу* (каго? што?) *студэнта, героя, камбайнера; горад, край, калектыў, камбайн*.

У **творным** склоне назоўнікі мужчынскага роду пасля цвёрдых і зацвярдзелых пад націскам маюць канчатак **-ом**: *сталом, будайніком, гаражом, гаспадаром*, не пад націскам — **-ам**: *студэнтам, брыгадзірам, лесам, трактарам*; пасля мяккіх зычных пад націскам — **-ём**: *ласём, агнём, ручаём*, не пад націскам — **-ем**: *героем, пакоем, аленем*.

Найбольш разнастайныя канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду ў **месным** склоне. Тут могуць быць канчаткі **-е, -і(-ы), -у(-ю)**.

Канчатак **-е** ўжываецца ў неадушаўлёных назоўніках, якія маюць аснову на цвёрды зычны (прычым цвёрды зычны чаргуецца з мяккім): *стол — на стале, лес — у лесе, агарод — на агародзе, поплаў — на поплаве*. Канчатак **-е** маюць таксама назоўнікі з асноваю на заднеязычныя **г, х**, калі яны чаргуюцца са свісцячымі **з', с'**: *бераг — на беразе, луг — у лузе, верх — на самым версе, кажух — у кажусе*. А таксама з канчаткам **-е** ўжываюцца агульныя і ўласныя асабовыя назоўнікі мужчынскага роду, якія маюць цвёрдую аснову: *па сыне, аб аграроме, аб Міхале, пры Сымоне*.

Назоўнікі з мяккай асновай незалежна ад націску і катэгорыі адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці маюць канчатак **-і**: *конь — на кані, пень — на пні, вырай — у выраі*, а назоўнікі з асноваю на

зацвярдзелы — **-ы:** *заяц — на зайцы, гараж — у гаражы, дождж — на дажджы.*

Канчатак **-у** маюць назоўнікі на зацвярдзелы, якія абазначаюць асоб: *пры брыгадзіру, пры цару*, і назоўнікі з асноваю на **г, к, х:** *на стагу, у пяску, на шляху, у парку.* Канчатак **-у** ўжываецца таксама ў асобных назоўніках з цвёрдай асновай (ва ўстойлівых зваротах з прыназоўнікамі **на, у**): *на ляту, на калу, на віду, у хаду, у ладу.* Канчатак **-ю** маюць асабовыя назоўнікі з асновай на мяккі зычны: *аб герою, аб кавалю.*

Уласныя асабовыя імёны і прозвішчы мужчынскага роду, якія канчаюцца на зычны, скланяюцца як адпаведныя агульныя назоўнікі са значэннем асобы: *Андрэя Лабановіча, Андрэю Лабановічу, Андрэя Лабановіча, Андрэем Лабановічам, пры Андрэю Лабановічу.*

Уласныя назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць геаграфічныя і астранамічныя назвы, скланяюцца як агульныя неадусаўлёныя назоўнікі з адпаведнай асновай: *Брэст — у Брэсце, Крым — у Крыме, Марс — на Марсе; Гомель — у Гомелі, Алтай — на Алтаі, Дунай — на Дунаі; Добруш — у Добрушы, Бобр — на Бабры, Месяц — на Месяцы; Барок — у Барку, Нізок — у Нізку, Таганрог — у Таганрогу.*

Назвы населеных пунктаў на **-оў(-аў), -еў(-ёў), -ын(-ін)** (у мінулым гэта прыналежныя прыметнікі) скланяюцца, як агульныя назоўнікі з цвёрдай асновай: *Рагачовам, Лоевам, Шчучынам, Дрыбінам; у Рагачове, Лоеве, Шчучыне, Дрыбіне.*

Прозвішчы на **-ін(-ын), -оў(-аў), -еў(-ёў)** тыпу *Лужанін, Чыгрын, Пятроў, Астapaў, Якаўлеў, Жураўлеў* скланяюцца, як агульныя назоўнікі 2-га скланення, і толькі ў творным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак прыметніка **-ым:** *Лужаніным, Чыгрыным, Жураўлёвым.* Такія прозвішчы паходзяць ад прыналежных прыметнікаў, якія перайшлі ў назоўнікі. Жаночыя прозвішчы гэтага тыпу скланяюцца, як прыналежныя прыметнікі.

Заўвага. Іншамоўныя прозвішчы на **-ін(-ын), -аў** тыпу *Дарвін, Чаплін, Вірхаў* у творным склоне маюць канчатак **-ам:** *Дарвінам, Чаплінам, Вірхам.*

Нazoўнікі **ніякага** роду з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны ў **назоўным і вінавальным** склонах пад націскам маюць канчатак **-о:** *сяло, вядро, малако*, не пад націскам — **-а:** *жыта, сонца, мора*; пасля мяккіх зычных — **-е** або **-ё** (у залежнасці ад націску): *поле, узмор'е, галлэ, кап'ё.*

У **родным** склоне назоўнікі ніякага роду маюць канчатак **-а(-я)**, у **давальным** — **-у(-ю)**. Канчатак **творнага** склону залежыць не толькі ад характару асновы, але і ад націску: пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных — **-ом** (пад націскам) або **-ам** (не пад націскам): *сялом, вядром, малаком, сонцам, жытам, морам*; пасля мяккіх зычных — **-ём** (пад націскам) або **-ем** (не пад націскам): *галлём, кап'ём, полем, калоссем, узмор'ем*.

У **месным** склоне ўжываюцца канчаткі **-е, -і(-ы)**. Канчатак **-е** маюць назоўнікі тыпу *сяло, жыта, акно*, у якіх апошні цвёрды зычны чаргуецца з мяккім: *сяло — у сяле, жыта — у жыце, акно — на акне*; канчатак **-і** — назоўнікі з мяккаю асновай: *поле — на полі, галлё — у галлі, узмор'е — на ўзмор'і; -ы* — з зацвярдзelay асновай: *сонца — на сонцы, мора — на моры, падарожжа — у падарожжы*. Слова *малако* ў месным склоне мае націскны канчатак **-э**: *у малацэ*.

Да 2-га скланення трэба аднесці пяць назоўнікаў на **-мя**: *семя, цемя, вымя, польмя, бярэмя*, якія скланяюцца, як і ўсе назоўнікі ніякага роду з мяккай асновай: *семя, польмя* — як *поле, лісце*; *семя, польмя* — як *поля, лісця*; *семя, польмя* — як *полю, лісцю* і г. д.

Уласныя назоўнікі — назвы гарадоў, вёсак, рэк, якія маюць форму ніякага роду, скланяюцца, як і агульныя назоўнікі з адпаведнай асновай: *Гроднам, Барадзіном, Каўшовам, Уруччам; у Гродне, Каўшове, Барадзіне, Залессі, Заслаўі, Падлужжы, Уручы, на Дняпры*.

4. Назоўнікі 3-га скланення ў **назоўным і вінавальным** склонах маюць нулявы канчатак: *ропач, бездань, сувязь, любоў, радасць*.

У **родным, давальным і месным** склонах назоўнікі з асновай на мяккі, а таксама на губны зычны маюць канчатак **-і**: *сувязі, радасці, любові, верфі, Кемі*, з асновай на зацвярдзелы — **-ы**: *ропачы, печы, мышы*.

У **творным** склоне назоўнікі 3-га скланення пасля зацвярдзелых зычных маюць канчатак **-у**: *ропаччу, печчу, мышшу*, пасля мяккіх — **-ю**: *сувяззю, радасцю*. Канчатак **-ю** маюць таксама назоўнікі з асновай на губныя зычныя і **р**: *Об'ю, верф'ю, любоўю, Свір'ю*. У творным склоне можа быць падаўжэнне апошняга зычнага асновы, калі ён стаіць пасля галоснага (у форме творнага склону гэты зычны знаходзіцца ў інтэрвакальным становішчы): *ноччу, сувяззю, рунню, арцеллю, моладдзю*. У словах тыпу *радасць, зайздрасць, аповесць, любоў, Свір* падаўжэння не бывае: *радасцю, зайздрасцю, аповесцю, любоўю, Свір'ю*.

Заўвага. У творах мастацкай літаратуры часам можна сустрэць ужыванне асобных назоўнікаў 3-га скланення ў творным склоне з канчаткам **-ою(-аю)** ці яго аднаскладовым варыянтам **-ой(-ай)**: *даланёю, крывёю, гразёю, сенажаці.* *Юрка бачыць, якая чырвоная ў Акцызніка ззаду шыя, — здаецца, набегла крывёю (Пт.ў).* *Боль у скронях мацней. Антон пацёр даланёю лоб (А. С.).*

5. Да рознаскланяльных у сучаснай беларускай мове адносяцца наступныя групы назоўнікаў:

назоўнікі, якія з’яўляюцца назвамі маладых істот: *дзіця, цяля (цялё), птушаня (птушанё);*

тры назоўнікі на **-мя**: *імя, племя, стрэмя;*

назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам **-а(-я)** тыпу *бацька, стараста, дзядуля, старшыня*, а таксама назоўнікі агульнага роду тыпу *плакса, забіяка, цяхоня*, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу.

Заўвага. Аўтары некаторых дапаможнікаў па беларускай мове адносяць да рознаскланяльных назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам **-а(-я)**, а таксама назоўнікі агульнага роду 1-га скланення. Але на гэта няма дастатковых падстаў: у сучаснай беларускай мове такія назоўнікі ва ўскосных склонах маюць канчаткі, уласцівыя часткова 1-му, часткова 2-му скланенню.

Назоўнікі, якія з’яўляюцца назвамі маладых істот, у назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку маюць канчатак **-я(-ё)**: *ягня (ягнё), жарабя (жарабё), звераня (зверанё)*. У родным, давальным і месным склонах адзіночнага ліку яны маюць канчатак **-і**, г. зн. змяняюцца, як назоўнікі 3-га скланення; у творным склоне ўжываюцца з канчаткам **-ём**, як назоўнікі 2-га скланення.

У родным і вінавальным склонах множнага ліку назоўнікі — назвы маладых істот — маюць нулявы канчатак: *цялят, птушанят*. Ва ўскосных склонах адзіночнага ліку, апроча вінавальнага і творнага, у іх з’яўляецца суфікс **-яц-**, а ва ўсіх склонах множнага ліку — **-ят-** (выключэнне: *дзяцей*).

Рознаскланяльныя назоўнікі ніякага роду *імя, племя, стрэмя* пры скланенні могуць набываць суфікс **-ен-** і змяняцца без яго: *імя і імені, племя і племені; імем і іменем, племем і племенем*. Склонавыя формы без суфікса (*імя, імяю, імем*) не адрозніваюцца ад форм назоўнікаў 2-га скланення; пры наяўнасці **-ен-** яны супадаюць з формамі назоўнікаў, што абазначаюць назвы маладых істот: родны, давальны і месны склоны маюць канчатак **-і**: *імені, племені*, творны — **-ем**: *іменем, племенем*.

У множным ліку назоўнікі *імя, племя, стрэмя* ўжываюцца з суфіксам **-ён-**: *імёны — імёнаў, імёнам, плямёны — плямёнаў, плямёнам*.

Скланенне назоўнікаў мужчынскага роду на **-а(-я)** у беларускай мове адрозніваецца ад скланення назоўнікаў жаночага роду (у рускай мове ніякага адрознення ў скланавых канчатках гэтых назоўнікаў няма; параўн. *тёте — дяде, тётей — дядей, с бабушкой и дедушкой*). Асноўнае адрозненне пры гэтым выяўляецца ў давальным, месным і творным склонах. У родным і вінавальным склонах назоўнікі мужчынскага роду маюць такія самыя канчаткі, што і назоўнікі жаночага роду: у родным — **-ы(-і)**: *старасты, бацькі, старшыні*, у вінавальным — **-у(-ю)**: *старасту, бацьку, старшыню*.

Канчаткі творнага склону назоўнікаў мужчынскага роду вызначаюцца характарам асновы і націскам: пасля цвёрдых зычных у ненаціскным становішчы яны маюць канчатак **-ам**: *старастам, бацькам*, у націскным — **-ою**: *тамадою, Кузьмою*; пасля мяккіх зычных адпаведна — **-ем**: *Пецем, дзядулем* і **-ёй(-ёю)**: *старшынёй, суддзёю*.

Гэтаксама скланяюцца і назоўнікі агульнага роду тыпу *плакса, забіяка, ціхоня*, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу: *плакса — плаксам, пры плаксу, забіяка — забіякам, пры забіяку, ціхоня — ціхонем, пры ціхоню*. Выключэннем з'яўляецца назоўнік *сірата*, скланавыя канчаткі якога не залежаць ад полу асобы, што абазначаецца гэтым словам.

6. Пры скланенні некаторых прозвішчаў неабходна ўлічваць іх адпаведнасць ці неадпаведнасць назвам прадметна-рэчыўнага свету, род адпаведнага назоўніка, характар націску, полавую прыналежнасць (мужчына ці жанчына) носьбіта прозвішча, характар асновы.

Калі асновай для прозвішчаў паслужылі назвы прадметаў жаночага роду на **-а** (акрамя прозвішчаў на ненаціскае **-га, -ка, -ха**) — *бульба, пушча, кропля, крапіва, зязюля, вячэра, сініца, дуга, дзяжа, страх, талака, гушча, пяхота*, — прозвішчы скланяюцца незалежна ад полу асобы, як агульныя назоўнікі жаночага роду з адпаведным тыпам асновы:

Н.	<i>Бульба Марыя</i>	<i>Пушча Іван</i>
Р.	<i>Бульбы Марыі</i>	<i>Пушчы Івана</i>
Д.	<i>Бульбе Марыі</i>	<i>Пушчы Івану</i>
В.	<i>Бульбу Марыю</i>	<i>Пушчу Івана</i>
Т.	<i>Бульбай Марыяй</i>	<i>Пушчай Іванам</i>
М.	<i>Бульбе Марыі</i>	<i>Пушчы Іване</i>

Прозвішчы, якія суадносяцца з назвамі прадметаў жаночага роду, маюць аснову на *г, к, х* і ненаціскны канчаток *-а*, скланяюцца ў адпаведнасці з полавай прыналежнасцю асобы. Калі гэта прозвішча жанчыны, яно скланяецца як агульныя назоўнікі жаночага роду з пэўным тыпам асновы. Калі ж гэта прозвішча мужчыны, то яно скланяецца як назоўнікі мужчынскага роду на *-а* з адпаведнай асновай.

- Н. *Сарока (Саладуха, Кніга) Наташа*
- Р. *Сарокі (Саладухі, Кнігі) Наташы*
- Д. *Сароцы (Саладусе, Кнізе) Наташы*
- В. *Сароку (Саладуху, Кнігу) Наташу*
- Т. *Сарокай (Саладухай, Кнігай) Наташай*
- М. *Сароцы (Саладусе, Кнізе) Наташы*
- Н. *Сарока (Саладуха, Кніга) Иван*
- Р. *Сарокі (Саладухі, Кнігі) Івана*
- Д. *Сароку (Саладуху, Кнігу) Івану*
- В. *Сароку (Саладуху, Кнігу) Івана*
- Т. *Сарокам (Саладухам, Кнігам) Іванам*
- М. *Сароку (Саладуху, Кнігу) Іване*

Прозвішчы, якія не суадносяцца з назвамі прадметаў, скланяюцца, калі яны адносяцца да мужчыны (*Купала, Карызна, Машара, Бядуля, Біруля, Сыракомля, Бірыла, Глебка, Сапега, Броўка, Панчанка, Пічэта, Манюшка, Янчанка, Бандарэнка* і інш.):

Н. <i>Карызна Павел</i>	<i>Бядуля Змітрок</i>
Р. <i>Карызны Паўла</i>	<i>Бядулі Змітрака</i>
Д. <i>Карызну Паўлу</i>	<i>Бядулю Змітраку</i>
В. <i>Карызну Паўла</i>	<i>Бядулю Змітрака</i>
Т. <i>Карызнам Паўлам</i>	<i>Бядулем Змітраком</i>
М. <i>Карызну Паўле</i>	<i>Бядулю Змітраку</i>

Па гэтай жа мадэлі (як назоўнікі мужчынскага роду на *-а, -я*) скланяюцца тыя прозвішчы, у якіх сувязь з апелятывам зацёмнена або згублена: *Акота, Брыса, Бурдыка, Галодка, Жэчка, Зарэмба, Зыбша, Казянка, Карэмза, Ламека, Муліца, Прыка, Рагойша, Скарына, Таратута, Цярэшка, Чарота, Якута.*

Н. <i>Скарына Францыск</i>	<i>Ламека Уладзімір</i>
Р. <i>Скарыны Францыска</i>	<i>Ламекі Уладзіміра</i>
Д. <i>Скарыну Францыску</i>	<i>Ламеку Уладзіміру</i>
В. <i>Скарыну Францыска</i>	<i>Ламеку Уладзіміра</i>
Т. <i>Скарынам Францыскам</i>	<i>Ламекам Уладзімірам</i>
М. <i>Скарыне Францыску</i>	<i>Ламеку Уладзіміру</i>

КАНТРАЛЮЕМАЯ САМАСТОЙНАЯ РАБОТА СТУДЭНТАЎ

1. СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АНАЛІЗ. СПАСАБЫ СЛОВАЎТВАРЭННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Варыянт 1

1. Зрабіце словаўтваральны аналіз слоў.

План аналізу

1. Вызначце, да якой часціны мовы адносіцца слова.
2. Адносіны да вытворнасці — вытворнае/невыворнае.
3. Паводле тлумачальнага слоўніка ўстанавіце значэнне вытворнага слова.
4. Знайдзіце яго словаўтваральную базу (аснова, поўнасьцю слова ці спалучэнне слоў).
5. Выдзеліце словаўтваральны фармант (прыстаўка, суфікс і інш.).
6. Вызначце спосаб словаўтварэння (марфалагічны, лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны, марфалага-сінтаксічны).
7. Зрабіце графічную схему ўтварэння слова (абазначце словаўтваральную сувязь вытворнага слова з утваральнай асновай).

Напрыклад: Негарачы — гарачы — не́гарачы; узлесак — лес — узлеса́к.

Узгорак, кніжка, каменны, шчырасць, дабрата, лёгка, марскі, салавейка, увечары, дома.

2. Прыстаўка — гэта значымая частка слова, якая ўтварае:

- а) аднакарэнныя словы і знаходзіцца пасля караня;
- б) розныя формы аднаго і таго ж слова;
- в) аднакарэнныя словы і знаходзіцца перад каранем.

3. Размяркуйце словы па ступенях словаўтварэння.

Сухі, асушэнне, сусь, асушальнік, засушыць, асушак; бяроза-вы, падбярозавік, бярозавік, бяроза.

4. Вызначце, паводле якіх мадэлей утвораны вытворныя словы.

Падарожнік — ...; падагрэць — ...; падасінавік — ...; падарунак — ...; падагнаць — ...; падаслаць — ...; падаіць — ...; падагульніць — ...; падабраць — ...; падысці —

5. Вызначце спосаб словаўтварэння. Адзначце выпадкі множнасці матывацы і марфаналагічныя з’явы на мяжы марфем.

Безбілетнік — ...; увечары — ...; датэрміновы — ...; высь — ...; ператварыць — ...; бусел — ...; узгорак — ...; дапасавання — ...; гарадскі — ...; учарашні —

6. Пазначце вытворную (1) і невытворную (2) аснову.

Адкормленасць (), хвалявацца (), зазямленне (), абавязак ().

7. Пазначце спосаб утварэння: словаскладанне (1), асноваскладанне (2).

Ярка-блакітны (), плашч-палатка (), небасхіл (), самаадукцыя ().

Варыянт 2

1. Зрабіце словаўтваральны аналіз слоў.

План аналізу

1. Вызначце, да якой часціны мовы адносіцца слова.
2. Адносіны да вытворнасці — вытворнае/невытворнае.
3. Паводле тлумачальнага слоўніка ўстанавіце значэнне вытворнага слова.
4. Знайдзіце яго словаўтваральную базу (аснова, поўнаасцю слова ці спалучэнне слоў).
5. Выдзеліце словаўтваральны фармант (прыстаўка, суфікс і інш.).
6. Вызначце спосаб словаўтварэння (марфалагічны, лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны, марфалага-сінтаксічны).
7. Зрабіце графічную схему ўтварэння слова (абазначце словаўтваральную сувязь вытворнага слова з утваральнай асновай).

Напрыклад: Негарачы — гарачы — $\overline{\text{не}}\text{гарачы}$; узлесак — лес — $\overline{\text{уз}}\text{лесак}$.

Прыдарожны, грымець, дрывасек, ціха, хмурынка, засеяны, рыжскі, дакладчык, падысці, расказаць.

2. Корань — гэта значымая частка слова, якая:

- а) утварае формы аднаго і таго слова;
- б) заключае ў сабе агульнае значэнне ўсіх аднакаранёвых слоў;
- в) выражае розныя граматычныя значэнні.

3. Размяркуйце словы па ступенях словаўтварэння.

Зямля, земляны, зямляк, зямляцтва; ляснік, лясны, лес, лясніцтва, леснічоўка.

4. Вызначце, паводле якіх мадэлей утвораны вытворныя словы.

Нарасціць — ...; надакучыць — ...; надарваць — ...; надаць — ...; напячы — ...; наездзіцца — ...; надаваць — ...; надарыць — ...; недаядаць — ...; наварыць —

5. Вызначце спосаб словаўтварэння. Адзначце выпадкі множнасці матывацы і марфаналагічныя з’явы на мяжы марфем.

Сёмы — ...; падснежнік — ...; куды-небудзь — ...; завязь — ...; ЛіМ — ...; лесастэпавы — ...; мінчанін — ...; ткацкі — ...; перамазацца — ...; апаратная —

6. Пазначце вытворную (1) і невытворную (2) аснову.

Народ (), расхалоджваць (), адраджэнне (), комплексны ().

7. Пазначце спосаб утварэння: словаскладанне (1), асноваскладанне (2).

Пяцігодка (), штовечар (), вечназялёны (), добраахвотнік ().

Варыянт 3

1. Зрабіце словаўтваральны аналіз слоў.

План аналізу

1. Вызначце, да якой часціны мовы адносіцца слова.
2. Адносіны да вытворнасці — вытворнае/невытворнае.
3. Паводле тлумачальнага слоўніка ўстанавіце значэнне вытворнага слова.
4. Знайдзіце яго словаўтваральную базу (аснова, поўнаасцю слова ці спалучэнне слоў).
5. Выдзеліце словаўтваральны фармант (прыстаўка, суфікс і інш.).
6. Вызначце спосаб словаўтварэння (марфалагічны, лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны, марфалага-сінтаксічны).
7. Зрабіце графічную схему ўтварэння слова (абзначце словаўтваральную сувязь вытворнага слова з утваральнай асновай).

Напрыклад: Негарачы — гарачы — не́гарачы; узлесак — лес — узлеса́к.

Хвойнік, засвоіць, ручаіна, вярхом, надзейны, засваенне, водбліск, перакроіць, карэнны, сырадой.

2. Суфікс — гэта службовая марфема, якая ўтварае словы:

- а) той самай часціны мовы;
- б) іншых часцін мовы;
- в) той самай часціны мовы і іншых часцін мовы.

3. Размяркуйце словы па ступенях словаўтварэння.

Перабудова, будаваць, перабудаваць, будынак; гарадскі, горад, прыгарад, прыгарадны, гарадок.

4. Вызначце, паводле якіх мадэлей утвораны вытворныя словы.

Адагнаць — ...; адаслаць — ...; апусціць — ...; адлічыць — ...; акружыць — ...; агарнуць — ...; апісаць — ...; адагнуць — ...; адарваць — ...; адамкнуць —

5. Вызначце спосаб словаўтварэння. Адзначце выпадкі множнасці матывацы і марфаналагічныя з’явы на мяжы марфем.

Мапед — ...; балодзісты — ...; дынамаўскі — ...; педкалектыў — ...; хуткая (дапамога) — ...; цёплы — ...; набегацца — ...; забегчы — ...; бягом — ...; выбеліцца —

6. Пазначце вытворную (1) і невытворную (2) аснову.

Дэкан (), абвінаваціць (), касманаўтыка (), смелы ().

7. Пазначце спосаб утварэння: словаскладанне (1), асноваскладанне (2).

Сінявокая (), кафэ-рэстаран (), быстраходны (), водаправодчык ().

Варыянт 4

1. Зрабіце словаўтваральны аналіз слоў.

План аналізу

- 1. Вызначце, да якой часціны мовы адносіцца слова.
- 2. Яго адносіны да вытворнасці — вытворнае/невытворнае.
- 3. Паводле тлумачальнага слоўніка ўстанавіце значэнне вытворнага слова.

4. Знайдзіце яго словаўтваральную базу (аснова, поўнасьцю слова ці спалучэнне слоў).

5. Выдзеліце словаўтваральны фармант (прыстаўка, суфікс і інш.).

6. Вызначце спосаб словаўтварэння (марфалагічны, лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны, марфалага-сінтаксічны).

7. Зрабіце графічную схему ўтварэння слова (абазначце словаўтваральную сувязь вытворнага слова з утваральнай асновай).

Напрыклад: Негарачы — гарачы — $\overline{\text{н}}\overline{\text{г}}\overline{\text{а}}\overline{\text{р}}\overline{\text{а}}\overline{\text{ч}}\overline{\text{ы}}$; узлесак — лес — $\overline{\text{у}}\overline{\text{з}}\overline{\text{л}}\overline{\text{е}}\overline{\text{с}}\overline{\text{а}}\overline{\text{к}}$.

Вясной, жнівеньскі птушыны, званочак, сумленнасць, добра, хутчэй, змалку, сярэбраны, доўгачаканы.

2. Канчаткі — гэта службовыя марфемы, якія:

- а) уваходзяць у аснову слова;
- б) не ўваходзяць у аснову слова;
- в) дапаўняюць лексічнае значэнне слова.

3. Размяркуйце словы па ступенях словаўтварэння.

Перапланіроўка, план, планаваць, перапланаваць, планіроўка, планіроўшчык; прымор’е, марскі, марак, заморскі, мора.

4. Вызначце, паводле якіх мадэляў утвораны вытворныя словы.

Разец — ...; кітаец — ...; магілёвец — ...; хлявец — ...; сівец — ...; ашуканец — ...; касец — ...; селядзец — ...; шапец — ...; баязлівец —

5. Вызначце спосаб словаўтварэння. Адзначце выпадкі множнасці матывацы і марфаналагічныя з’явы на мяжы марфем.

Грыбнік — ...; россып — ...; водгук — ...; хтосьці — ...; Наваполацк — ...; ярка-чырвоны — ...; БелСЭ — ...; бранскі — ...; салдацкі — ...; вымывацца —

6. Пазначце вытворную (1) і невытворную (2) аснову.

Анкетаванне (), растлумачылі (), батарэя (), удумлівы ().

7. Пазначце спосаб утварэння: словаскладанне (1), асноваскладанне (2).

Тонкасуконны (), кілават-гадзіна (), бронетранспарцёр (), Камянец-Падольскі ().

Варыянт 5

1. Зрабіце словаўтваральны аналіз слоў.

План аналізу

1. Вызначце, да якой часціны мовы адносіцца слова.
2. Адносіны да вытворнасці — вытворнае/невыворнае.
3. Паводле тлумачальнага слоўніка ўстанавіце значэнне вытворнага слова.
4. Знайдзіце яго словаўтваральную базу (аснова, поўнаасца слова ці спалучэнне слоў).
5. Выдзеліце словаўтваральны фармант (прыстаўка, суфікс і інш.).
6. Вызначце спосаб словаўтварэння (марфалагічны, лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны, марфалага-сінтаксічны).
7. Зрабіце графічную схему ўтварэння слова (абзначце словаўтваральную сувязь вытворнага слова з утваральнай асновай).

Напрыклад: Негарачы — гарачы — негарачы; узлесак — лес — узлесак.

Падбязавік, перапісаць, сузор’е, сіль, паехаць, дзяжурны, навізна, чытанне, навакі, белагрывы.

2. Афіксоіды — гэта марфемы пераходнага тыпу, якія спалучаюць прыметы:

- а) каранёвай марфемы;
- б) афіксальнай марфемы;
- в) каранёвай і афіксальнай марфем.

3. Размяркуйце словы па ступенях словаўтварэння.

Садоўнік, садовы, прысады, сад, садоўнічаць, садзіць, саджаец; размеркаванне, размяркоўваць, размеркаваць, перамеркаванне.

4. Вызначце, паводле якіх мадэлей утвораны вытворныя словы.

Пераплётчык — ...; лётчык — ...; зайчык — ...; мячык — ...; ключык — ...; пальчык — ...; кончык — ...; каменьчык — ...; раменьчык — ...; падводчык —

5. Вызначце спосаб словаўтварэння. Адзначце выпадкі множнасці матывацы і марфаналагічныя з’явы на мяжы марфем.

Залацісты — ...; атакаваць — ...; дружбак — ...; задумацца — ...; узмежак — ...; краявід — ...; штогод — ...; Гомсельмаш — ...; афрыканскі — ...; звязвацца —

6. Пазначце вытворную (1) і невытворную (2) аснову.

Арганізаванасць (), дэбют (), брацкі (), углыб ().

7. Пазначце спосаб утварэння: словаскладанне (1), асноваскладанне (2).

Навукова-даследчы (), далёкаўсходні (), генерал-лейтэнант (), Днепрапятроўск ().

2. ТЫПЫ СКЛАНЕННЯ НАЗОЎНІКАЎ. АСАБЛІВАСЦІ СКЛОНАВЫХ КАНЧАТКАЎ НАЗОЎНІКАЎ

Варыянт 1

1. Размяркуйце назоўнікі па тыпах скланення.

Палын (), ігрышча (), суддзя (), дзверы ().

2. Утварыце і запішыце словазлучэнні.

Да пачатку (сеанс), метад (рэалізм), дуга з (вяз), уцалець ад (агонь).

3. Запішыце назоўнікі ў форме меснага склону адзіночнага ліку.

Сцежка, пушча, дагавор, возера, Віцебск, дырэктар.

4. Пастаўце назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку.

Літр, аграном, камень, калгас, рух, дождж, завулак.

5. Пастаўце назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

Тунель, руль, Шамякін, Якаў, мыш, глыб.

6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову, вызначце іх род, дапасуйце да іх прыметнікі.

Мозоль, дробь, гусь, телёнок, хлопоты, сведетель.

7. Пазначце варыянтныя склонавыя канчаткі назоўнікаў.

Дом, сенажаць, вока, рог.

8. Вызначце склон і згрупуйце назоўнікі ў адпаведнасці з асноўнымі тыпамі значэнняў склонавых форм: а) суб'ектнае, б) аб'ектнае, в) азначальнае, г) акалічнаснае.

Чытаць кнігу, вучням весела, працаваць урачом, жыць у вёсцы.

Варыянт 2

1. Размяркуйце назоўнікі па тыпах скланення.

Настаўніцкая (), лібрэта (), даль (), воўна ().

2. Утварыце і запішыце словазлучэнні.

Таямнічасць (гук), поўніцца (радасць), кілаграм (хлеб), жыць пры (сын).

3. Запішыце назоўнікі ў форме меснага склону адзіночнага ліку.

Брыгадзір, крышталь, Мазыр, трактарыст, мора, шалаш.

4. Пастаўце назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку.

Балет, колер, гай, чарот, вучань, шторм.

5. Пастаўце назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

Ручай, Янка Купала, Чаплін, горад Растоў, Уладзіслаў, госць.

6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову, вызначце іх род, дапакуйце да іх прыметнікі.

Сажень, насыпь, собака, чернила, предисловие, гвоздика.

7. Пазначце варыянтныя склонавыя канчаткі назоўнікаў.

Далонь, вуха, двор, вядро.

8. Вызначце склон і згрупуйце назоўнікі ў адпаведнасці з асноўнымі тыпамі значэнняў склонавых форм: а) суб'ектнае, б) аб'ектнае, в) азначальнае, г) акалічнаснае.

Незадаволены працай, разбірацца ў музыцы, касіць траву, край азёр.

Варыянт 3

1. Размяркуйце назоўнікі па тыпах скланення.

Мовазнаўца (), рэчышча (), важаты (), полымя ().

2. Утварыце і запішыце словазлучэнні.

Выраб з (крышталь), сіла (гераізм), ткаць з (лён), спыніцца на (рог) вуліцы.

3. Запішыце назоўнікі ў форме меснага склону адзіночнага ліку.

Студыя, мір, Мінск, гаспадар, арцель, мітынг.

4. Пастаўце назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку.

Суфікс, розум, рэалізм, тэніс, люд, кірмаш.

5. Пастаўце назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

Лён, кут, Грын, горад Барысаў, Змітрок Бядуля, Фама.

6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову, вызначце іх род, дапасуйце да іх прыметнікі.

Тень, рукопись, поросёнок, сумерки, ромашка, окружение.

7. Пазначце варыянтныя склонавыя канчаткі назоўнікаў.

Круг, год, курс, кажух.

8. Вызначце склон і згрупуйце назоўнікі ў адпаведнасці з асноўнымі тыпамі значэнняў склонавых форм: а) суб'ектнае, б) аб'ектнае, в) азначальнае, г) акалічнаснае.

Мароз-мастак, падарункі школьнікам, пабудаваць дом, стаць магістрам.

Варыянт 4

1. Размяркуйце назоўнікі па тыпах скланення.

Кава (), дзіця (), дамiшча (), семя ().

2. Утварыце і запішыце словазлучэнні.

Напярэдадні (з'езд), пазнаёміцца з (Сібір), пах (мёд), ззяць (медзь).

3. Запішыце назоўнікі ў форме меснага склону адзіночнага ліку.

Цар, край, дождж, поўдзень, дах, Мележ.

4. Пастаўце назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку.

Фестываль, спакой, атрад, сінус, мадэрнізм, грып.

5. Пастаўце назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

Скарына, дзядзька Антось, верф, педаль, моль, старшыня калгаса.

6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову, вызначце іх род, дапасуйце да іх прыметнікі.

Шинель, пыль, ягнёнок, кофе, верфь, равнодушие.

7. Пазначце варыянтныя склонавыя канчаткі назоўнікаў.

Год, аппарат, дуб, выход.

8. Вызначце склон і згрупуйце назоўнікі ў адпаведнасці з асноўнымі тыпамі значэнняў склонавых форм: а) суб'ектнае, б) аб'ектнае, в) азначальнае, г) акалічнаснае.

Ехаць полем, спеў жаваранка, чалавек сталага ўзросту, вёска Мікалаеўшчына, слава героям.

Варыянт 5

1. Размяркуйце назоўнікі па тыпах скланення.

Бярэмя (), гусь (), вятрыска (), прамоўца ().

2. Утварыце і запішыце словазлучэнні.

Пад цень (дрэва), зверыцца з (подпіс), няма (густ), гаварыць па (селектар).

3. Запішыце назоўнікі ў форме меснага склону адзіночнага ліку.

Подзвіг, рака, спакой, брат, Рыгор, геній.

4. Пастаўце назоўнікі ў форме роднага склону адзіночнага ліку.

Прэстыж, мароз, геній, абед, абстрэл, узлесак.

5. Пастаўце назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

Свякроў, бандэроль, гусь, Свiр, старшыня роты, Мікіта.

6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову, вызначце іх род, дапа-суйце да іх прыметнікі.

Медаль, подпісь, какао, алиби, щука, названіе.

7. Пазначце варыянтныя склонавыя канчаткі назоўнікаў.

Адбой, лістапад, пропуск, пух.

8. Вызначце склон і згрупуйце назоўнікі ў адпаведнасці з асноўнымі ты-памі значэнняў склонавых форм: а) суб'ектнае, б) аб'ектнае, в) азначальнае, г) акалічнаснае.

Дзяўчыне сумна, чакаць год, помнік пісьменніку, гаварыць шэптам.

3. КАТЭГОРЫЯ ТРЫВАННЯ ДЗЕЯСЛОВА

Варыянт 1

1. Катэгорыя трывання праяўляецца:

- а) ва ўсіх спрагальных і неспрагальных формах;
- б) толькі ў спрагальных формах;
- в) толькі ў неспрагальных формах.

2. Перфектывацыя — гэта:

а) утварэнне формы закончанага трывання ад формы незакончанага трывання;

б) утварэнне формы незакончанага трывання ад формы закончанага трывання.

3. Фарміраванне трывальных пар можа адбывацца:

а) пры ўдзеле прыставак;

б) пры ўдзеле суфіксаў;

в) шляхам чаргавання гукаў у аснове;

г) выкарыстаннем націску;

д) ____ (?).

4. Утварэнне дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе прыставак ад беспрыставачных дзеясловаў незакончанага трывання называецца:

а) першай ступенню ўтварэння трывання;

б) другой ступенню ўтварэння трывання;

в) трэцяй ступенню ўтварэння трывання.

5. Падбярыце да прыведзеных дзеясловаў парныя паводле трывання.

Рашаць, гаварыць, рассыпаць, затраціць, вастрыць, рэдагаваць, легчы.

6. Падкрэсліце двухтывальныя дзеясловы.

Дзяліць, гаварыць, дараваць, запрасіць, тэлеграфавать.

7. Размяркуйце дзеясловы па спосабах дзеяслоўнага дзеяння.

Заспяваць, папахадзіць, пераморгвацца, праляжаць, дагаваць, забарабаниць, патэлеграфавать.

Варыянт 2

1. Дзеясловы закончанага трывання маюць формы:

а) прошлага часу;

б) будучага простага часу;

в) цяперашняга часу;

г) прошлага і будучага простага часоў.

2. Імперфектывацыя — гэта:

- а) утварэнне формы закончанага трывання ад формы незакончанага трывання;
- б) утварэнне формы незакончанага трывання ад формы закончанага трывання.

3. Паводле адносін да катэгорыі трывання дзеясловы падзяляюцца на дзеясловы, якія:

- а) утвараюць трывальныя пары;
- б) могуць ужывацца ў значэнні і закончанага, і незакончанага трыванняў;
- в) ____ (?).

4. Утварэнне дзеясловаў незакончанага трывання ад дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў называецца:

- а) першай ступенню ўтварэння трывання;
- б) другой ступенню ўтварэння трывання;
- в) трэцяй ступенню ўтварэння трывання.

5. Падбярыце да прыведзеных дзеясловаў парныя паводле трывання.

Натхняць, помсціць, вінасіць, браць, выклікаць, мыць.

6. Падкрэсліце двухтывальныя дзеясловы.

Бяліць, кіпець, адрасаваць, даказаць, атакаваць.

7. Размяркуйце дзеясловы па спосабах дзеяслоўнага дзеяння.

Падсвітваць, пагаварыць, зайграць, пападраць, паплыць, пабяліць.

Варыянт 3

1. Дзеясловы незакончанага трывання маюць формы:

- а) усіх трох часоў;
- б) цяперашняга і прошлага часоў;
- в) цяперашняга і будучага складанага часоў.

2. Семантычная тоеснасць з'яўляецца:

- а) абавязковай умовай тывальнай суаднесенасці;
- б) неабавязковай умовай тывальнай суаднесенасці.

3. Адрозніваюцца:

- а) тры ступені ўтварэння трыванняў;
- б) дзве ступені ўтварэння трыванняў.

4. Утварэнне дзеясловаў закончанага трывання ад прыставачных дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе прыставак называецца:

- а) першай ступенню ўтварэння трывання;
- б) другой ступенню ўтварэння трывання;
- в) трэцяй ступенню ўтварэння трывання.

5. Падбярыце да прыведзеных дзеясловаў парныя паводле трывання.

Звальняць, заўважыць, купаць, пільнаваць, накідаць, легчы.

6. Падкрэсліце двухтрывальныя дзеясловы.

Цямнець, глядзець, мабілізаваць, звольніць, арганізаваць, адпомсціць.

7. Размяркуйце дзеясловы на спосабах дзеяслоўнага дзеяння.

Павезці, дапісаць, папабегаць, заплакаць, праспаць, падпяваць.

4. КАНТРОЛЬНЫ ПЕРАКЛАД З РУСКАЙ МОВЫ НА БЕЛАРУСКУЮ

Случалось ли вам встать однажды с постели раньше обыкновенного и встретить самое раннее утро не в доме, а где-нибудь у реки или в лесу? Значит, вам хорошо знакомо чувство раскаяния, запоздалого сожаления, что все предыдущие утра (сколько тысяч их было!) беззаботно и безвозвратно проспали. Проспали самое лучшее, что так просто и легко дарила вам жизнь.

Именно чувство раскаяния я и должен отметить прежде всего, а потом уж восторг, и певучесть в душе, и легкость, и радость от того, что вот это-то утро все-таки не пропало даром.

Утро было матово-сиреневое, как будто мир освещали невидимые, хорошо замаскированные фонари с фарфоровыми сиреневыми абажурами. Сиреневыми были снега, расстилающиеся безгранично во все стороны, сиреневым был иней на березах (сиреневатые березовые стволы), сиреневыми были облака — там, где должно было с минуты на минуту показаться солнце. Я не удивился бы, если бы из-за снегов выплыл в небо сиреневый солнечный шар. Но, вопреки возможному, солнце вышло ярко-красное, и все в мире порозовело, покраснело: щелкнули выключателем, и зажегся другой фонарь, теперь уже с багровым абажуром.

Мороз был градусам к двадцати. В носу пощипывало при каждом глубоким вдохе.

Не знаю, как на других, а на меня нападает иногда некое восторженное состояние, когда мне мало просто дышать и наслаждаться дыша, но хотелось бы еще чего-то, какого-то более полного соприкосновения с окружающим.

Обычно такое восторженное состояние приходит ко мне в теплый летний вечер. Но вот и теперь, морозным, все более разгорающимся утром, я услышал в себе это редкое, но знакомое чувство.

(В. Солоухин)

ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Словаўтварэнне — асобны раздзел мовазнаўства, яго месца ў навуцы аб мове.

2. Марфеміка як вучэнне аб структурных частках слова. Марфема. Класіфікацыя марфем.

3. Корань слова. Звязаны і свабодны карані. Афіксоіды.

4. Прыстаўкі. Суфіксы. Конфіксы. Постфіксы. Канчаткі.

5. Марфемны аналіз слова. Словаўтваральны аналіз слова.

6. Класіфікацыя спосабаў словаўтварэння, іх характарыстыка.

7. Марфалагічны спосаб словаўтварэння.

8. Часціны мовы. Самастойныя і службовыя часціны мовы. Выклічнікі. Гукапераймальныя словы.

9. Назоўнік як часціна мовы.

10. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў.

11. Граматычныя катэгорыі назоўнікаў: род, лік, склон.

12. Катэгорыя роду назоўнікаў. Вызначэнне роду назоўнікаў.

13. Назоўнікі агульнага роду.

14. Граматычная катэгорыя ліку назоўнікаў, яе граматычнае выражэнне. Рэшткі парнага ліку ў беларускай мове.

15. Сістэма скланення назоўнікаў у беларускай мове.

16. Назоўнікі, якія ўваходзяць у сучасныя тыпы скланення.

17. Асаблівасці скланення назоўнікаў 1-га скланення.

18. Асаблівасці скланення назоўнікаў 2-га скланення.

19. Асаблівасці скланення назоўнікаў 3-га скланення.

20. Рознаскланяльныя назоўнікі.

21. Прыметнік як часціна мовы. Марфалагічныя адзнакі і сінтаксічная роля прыметнікаў.

22. Лексіка-граматычныя катэгорыі прыметнікаў. Пераход прыметнікаў з аднаго разрада ў другі.

23. Ступені параўнання прыметнікаў. Формы ступеней параўнання прыметнікаў, іх утварэнне.

24. Складаныя прыметнікі і іх правапіс.

25. Лічэбнік як часціна мовы. Разрады лічэбнікаў.

26. Сінтаксічная сувязь лічэбнікаў з назоўнікамі ў беларускай мове.

27. Скланенне лічэбнікаў і іх правапіс.

28. Займеннік як часціна мовы. Разрады займеннікаў.

29. Скланенне займеннікаў.

30. Дзеяслоў. Спрагальныя і неспрагальныя формы.

31. Неазначальная форма дзеяслова.

32. Пераходныя і непераходныя дзеясловы.

33. Стан дзеяслова.

34. Зваротныя дзеясловы.

35. Катэгорыя трывання дзеясловаў.

36. Граматычная катэгорыя ладу дзеясловаў.

37. Утварэнне формаў загаднага і ўмоўнага ладу дзеясловаў.

38. Катэгорыя часу дзеясловаў.

39. Утварэнне формаў прошлага і будучага часу дзеясловаў.

40. Катэгорыя асобы дзеясловаў.

41. Безасабовыя дзеясловы.

42. Спражэнне дзеясловаў. Канчаткі дзеясловаў I спражэння.

43. Канчаткі дзеясловаў II спражэння. Рознаспрагальныя дзеясловы.

44. Дзеепрыметнік. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў у беларускай мове.

45. Дзеепрыслоўе. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў у беларускай мове.

46. Прыслоўе як часціна мовы. Ступені параўнання прыслоўяў.

47. Службовыя часціны мовы.

48. Безасабова-прэдыкатыўныя словы.

СЕМЕСТР III

КУРС ЛЕКЦЫЙ (32 гадзіны)

№ п/п	Тэма лекцыі	Форма кантролю
1	Сінтаксіс як навука	Апытанне
2	Словазлучэнне	Аналіз фактычнага матэрыялу, КСРС
3	Сказ	Апытанне і аналіз фактычнага матэрыялу, КСРС
4	Фармальная арганізацыя простага сказа	Апытанне і аналіз фактычнага матэрыялу, КСРС
5	Аднасастаўны сказ	Кантрольнае тэсціраванне
6	Ускладненне простага сказа	
7	Семантычная і камунікатыўная арганізацыя простага сказа	Апытанне і аналіз выканання заданняў на практычных занятках. Самстойныя пісьмовыя работы
8	Складаны сказ	
9	Складаназлучаны сказ	
10	Складаназалежны сказ: функцыянальны падыход	Апытанне і аналіз выканання заданняў на практычных занятках, КСРС
11	Складаназалежны сказ: структурна-семантычны падыход	Апытанне і аналіз выканання заданняў на практычных занятках, КСРС
12	Бяззлучнікавы складаны сказ	Апытанне і аналіз выканання заданняў на практычных занятках. Самстойная праца на занятках
13	Складаны сказ камбінаванай будовы	Апытанне і аналіз выканання заданняў на практычных занятках. Самстойная праца на занятках
14	Тэкст як сінтаксічная адзінка	Апытанне і аналіз выканання заданняў на практычных занятках. Самстойная праца на занятках
15	Складанае сінтаксічнае цэлае (звышфразавае адзінства)	Аналіз тэкстаў на практычных занятках, КСРС
16	Сувязь у складаным сінтаксічным цэлым (звышфразаваым адзінстве)	Аналіз тэкстаў на практычных занятках, КСРС

Лекцыя 1. СІНТАКСІС ЯК НАВУКА

План лекцыі

1. Прадмет і задачы сінтаксісу.
2. Асноўныя сінтаксічныя катэгорыі і паняцці.
3. Сістэма сінтаксічных адзінак.
4. Аспекты даследавання сінтаксічных аб'ектаў.
5. Сінтаксіс і іншыя ўзроўні мовы.

Ключавыя словы

✓ Выказванне,	✓ сінтаксічная сувязь,
✓ мадэль сказа,	✓ сінтаксічныя адносіны,
✓ маўленне,	✓ сказ,
✓ мова,	✓ складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ),
✓ сінтаксема,	✓ словазлучэнне,
✓ сінтаксіс,	✓ спалучальнасць,
	✓ тэкст.

Літаратура

Арутюнова, Н. Д. Сінтаксіс / Н. Д. Арутюнова // Лінгвістычны энцыклапедычны слоўварь. М., 1990. С. 448—451.

Булахаў, М. Г. Уводзіны / М. Г. Булахаў // Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Сінтаксіс. Мінск, 1959. С. 5—11.

Бурак, Л. І. Уводзіны / Л. І. Бурак // Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя. Мінск, 1987. С. 3—12.

Міхневіч, А. Я. Сінтаксіс / А. Я. Міхневіч // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 484—486.

Лекцыі 2—3. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

План лекцыі

1. Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка, яго дыферэнцыяльныя прыметы.
2. Тыпалогія словазлучэнняў.
3. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі словазлучэння і сродкі іх выражэння.
4. Падпарадкавальная сінтаксічная сувязь кампанентаў словазлучэння і яе разнавіднасці.
5. Асаблівасці (нацыянальная адметнасць) дапасавання і кіравання ў беларускай літаратурнай мове.

Ключавыя словы

- ✓ Аб'ектныя адносіны,
- ✓ азначальныя адносіны,
- ✓ акалічнасныя адносіны,
- ✓ дапасаванне няпоўнае,
- ✓ дапасаванне поўнае,
- ✓ дзеяслоўнае словазлучэнне,
- ✓ займеннікавае словазлучэнне,
- ✓ камплетыўныя адносіны,
- ✓ кіраванне моцнае,
- ✓ кіраванне слабае,
- ✓ лічэбнікавае словазлучэнне,
- ✓ назоўнікавае словазлучэнне,
- ✓ простае словазлучэнне,
- ✓ прыметнікавае словазлучэнне,
- ✓ прымыканне іменнае,
- ✓ прымыканне ўласнае,
- ✓ прыслоўнае словазлучэнне,
- ✓ свабоднае словазлучэнне,
- ✓ сінтаксічны, або склонавы, паралелізм,
- ✓ складанае словазлучэнне,
- ✓ словазлучэнне,
- ✓ словаспалучэнне,
- ✓ словаформа,
- ✓ суб'ектныя адносіны,
- ✓ тып словазлучэння.

Літаратура

Арашонкава, Г. У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : слоўнік-даведнік / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. Мінск, 1991.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 6—113.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999. С. 175—181.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 12—32.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Т. 2 : Сінтаксіс. Мінск, 1966. С. 7—248.

Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : Сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лещенко. Минск, 1994. С. 7—42.

Кривицкий, А. А. Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 220—243.

Міхневіч, А. Я. Словазлучэнне : нарматыўныя аспекты ўтварэння і ўжывання / А. Я. Міхневіч, Т. Р. Рамза. Мінск, 2005. 40 с.

Рамза, Т. Р. Сінтаксіс : Тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза. Мінск, 2003. С. 18—56.

Лекцыі 4—6. ПРОСТЫ ДВУХСАСТАЎНЫ СКАЗ

План лекцыі

1. Сказ і выказванне.
2. Прэдыкатыўнасць як граматычная ўласцівасць сказа.
3. Класіфікацыя сказаў у сучаснай беларускай мове.

4. Прэдыкатыўная аснова двухсастаўнага сказа.
5. Спецыфіка выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове.
6. Асаблівасці каардынацыі дзейніка і выказніка ў беларускай мове.
7. Даданыя члены сказа: традыцыйны і сучасны падыходы.
8. Сінкрэтызм у сістэме членаў сказа.

Ключавыя словы

✓ Азначэнне,	✓ сказ апаবাদальны,
✓ акалічнасць,	✓ сказ двухсастаўны,
✓ выказнік,	✓ сказ клічны,
✓ галоўны член сказа,	✓ сказ неразвіты,
✓ даданы член сказа,	✓ сказ нечлянiмы,
✓ дапаўненне,	✓ сказ няклiчны,
✓ дзейнік,	✓ сказ няпоўны,
✓ дуплексіў,	✓ сказ няўскладнены,
✓ дэтэрмінаваны член сказа,	✓ сказ пабуджальны,
✓ каардынацыя,	✓ сказ поўны,
✓ катэгорыя прэдыкатыўнасці,	✓ сказ прсты (монапрэдыкатыўны),
✓ марфалагізаваны член сказа,	✓ сказ прытальны,
✓ немарфалагізаваны член сказа,	✓ сказ развіты,
✓ парадыгма сказа,	✓ сказ складаны (поліпрэдыкатыўны),
✓ прапазіцыйнасць сказа,	✓ сказ сцвярджальны,
✓ прыдатак,	✓ сказ ускладнены,
✓ прыцягненне,	✓ сказ члянiмы,
✓ сінкрэтычны член сказа,	✓ субкатэгорыя мадальнасці,
✓ сітуант,	✓ субкатэгорыя персанальнасці,
✓ сказ адмоўны,	✓ субкатэгорыя тэмпаральнасці,
✓ сказ аднасастаўны,	✓ суразмяшчэнне.

Літаратура

- Абабурка, М. В.* Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992. С. 182—186.
- Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 114—271.
- Бурак, Л. І.* Сучасная беларуская мова : Арфаграфія і пунктуацыя : практыкум / Л. І. Бурак, І. Л. Бурак. Мінск, 1993. С. 108—112.
- Бурак, Л. І.* Пунктуацыя беларускай мовы / Л. І. Бурак. Мінск, 1982. С. 30—39.
- Бурак, Л. І.* Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 32—99.
- Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Т. 2 : Сінтаксіс. Мінск, 1966. С. 251—349.

Клюсаў, Г. Н. Основы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі / Г. Н. Клюсаў. Гродна, 1993. С. 87—97.

Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : Сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лещенко. Минск, 1994. С. 43—76.

Кривицкий, А. А. Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 244—256.

Міхей, М. З. Да пытання аб сінтаксічнай сувязі галоўных членаў двухсастаўнага сказа / М. З. Міхей // Весн. БДУ. Сер. 4. 1984. №1. С. 21—24.

Петрыкевіч, М. В. Да пытання аб структурных тыпах галоўных членаў сказа / М. В. Петрыкевіч // Исследования ученых — на службу пятилетке : тезисы докладов научно-практической конференции. Ч. 4 : Филологическое науки. Гродно, 1980. С. 40—48.

Рабчинская, И. А. Функциональные резервы членов предложения / И. А. Рабчинская // Функциональные резервы простого предложения / И. А. Рабчинская. Минск, 1994. С. 49—101.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 25—64.

Рамза, Т. Р. Сінтаксіс : Тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза. Мінск, 2003. С. 57—96.

Супрун, А. Я. Дапасаванне выказніка да колькаснага дзейніка ў беларускай мове / А. Я. Супрун // Беларускае і славянскае мовазнаўства. Мінск, 1972. С. 264—270.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996. С. 496—511.

Шумская, І. А. Інфінітыў у ролі азначэння / І. А. Шумская // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1972. № 3. С. 96—102.

Шумская, І. А. Інфінітыў у функцыі акалічнасці / І. А. Шумская // Беларус. мова і мовазнаўства. 1973. Вып. 1. С. 204—214.

Шумская, І. А. Канструкцыі з інфінітывам-дзейнікам у беларускай мове / І. А. Шумская // Беларус. лінгвістыка. 1976. Вып. 11. С. 28—34.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 34—45.

Лекцыя 7. АДНАСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ

План лекцыі

1. Граматычная прырода і дыферэнцыяльныя прыметы адна-састаўнага сказа ў беларускай мове.
2. Дзеяслоўныя аднасастаўныя сказы. Некаторыя спецыфічныя рысы беларускага безасабовага сказа.
3. Іменныя аднасастаўныя сказы, іх асаблівасці.
4. Размежаванне аднасастаўных сказаў і некаторых сінтаксічных канструкцый, што фармальна супадаюць з імі.

Ключавыя словы

✓ Абагульнена-асабовы сказ,	✓ нячленныя сказы,
✓ аднастаўны сказ,	✓ няпэўна-асабовы аднастаўны сказ,
✓ безасабовы аднастаўны сказ,	✓ пабуджальна-пажадальны наміна-
✓ вакатыўны аднастаўны сказ,	тыўны сказ,
✓ генітыўны аднастаўны сказ,	✓ пэўна-асабовы аднастаўны сказ,
✓ інфінітыўны аднастаўны сказ,	✓ сітуацыйная сінтаксічная непаўната,
✓ кантэкстуальная сінтаксічная	✓ указальны намінатыўны сказ,
непаўната,	✓ экзистэнцыяльны намінатыўны сказ,
✓ назоўны ўяўлення,	✓ эліптычны сказ,
✓ назыўны аднастаўны сказ,	✓ эмацыянальна-ацэначны намінатыў-
✓ няпоўны сказ,	ны сказ.

Літаратура

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 210—250.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 102—125.

Гаўрош, Н. В. Намінатыўныя сказы ў сучаснай беларускай мове / Н. В. Гаўрош. Мінск, 1975. 95 с.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Т. 2 : Сінтаксіс. Мінск, 1966. С. 426—460.

Кривицкий, А. А. Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 256—258.

Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова : спрэчныя пытанні : дапаможнік / І. Я. Лепешаў. Гродна, 2002. С. 194—197.

Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова : лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 260—262.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 64—119.

Рамза, Т. Р. Аднастаўныя сказы / Т. Р. Рамза // Сінтаксіс : Тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза. Мінск, 2003. С. 96—115.

Рамза, Т. Р. Безасабовыя сказы / Т. Р. Рамза. Мінск, 1998. 71 с.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 137—153.

Лекцыі 8—9. УСКЛАДНЕННЕ ПРСТАГА СКАЗА

План лекцыі

1. Граматычная сутнасць ускладнення простага сказа.
2. Элементарны (няўскладнены) і ўскладнены сказы: сінтаксічны, семантычны і камунікатыўны аспекты.

3. Сінтаксічны статус кампанентаў ускладнення і іх класіфікацыя.
4. Характар ускладнення і яго кампаненты на ўзроўні галоўных і даданых членаў сказа.
5. Ускладненне на ўзроўні характарыстыкі агульнага зместу выказвання.
6. Асаблівасці арганізацыі ўскладненага сказа ў беларускай мове.

Ключавыя словы

✓ Абагульняючае слова,	✓ параўнальны зварот,
✓ адасабленне,	✓ паўпрэдыкатыўная сувязь,
✓ адасоблены член сказа,	✓ паўпрэдыкатыўны адасоблены член сказа,
✓ аднародны член сказа,	✓ семантычныя ўмовы адасаблення,
✓ выклічнік,	✓ удакладняльна-паясняльная сувязь,
✓ граматычныя ўмовы адасаблення,	✓ удакладняльна-паясняльны член сказа,
✓ дадатковая прэдыкатыўнасць,	✓ ускладнены сказ,
✓ зваротак,	✓ устаўная канструкцыя,
✓ камунікацыйныя ўмовы адасаблення,	✓ устаўныя канструкцыі,
✓ мадальная часціца,	✓ элементарны сказ.
✓ пабочная канструкцыя,	

Літаратура

Базыленка, А. М. Пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / А. М. Базыленка. Мінск, 1964.

Базыленка, А. М. Пытанні граматычнага ладу сучаснай беларускай літаратурнай мовы : Зваротак / А. М. Базыленка // Тр. по языкознанию. Вып. 1. 1958. С. 153—178.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 150—209.

Бурак, Л. І. Сінтаксічная аднароднасць як вынік структурнага пашырэння сказа / Л. І. Бурак // Весн. БДУ. Сер. 4. 1983. № 3. С. 22—27.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 144—212.

Гераськіна, Т. А. Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ў сучаснай рускай мове і іх пераклад на беларускую мову / Т. А. Гераськіна // Беларус. лінгвістыка. 1989. Вып. 36. С. 40—46.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Т. 2 : Сінтаксіс. Мінск, 1966. С. 351—426.

Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : Сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лещенко. Минск, 1994. С. 50—59.

Корчиц, М. А. О функционально-семантической корреляции деепричастных конструкций в русском и белорусском языках / М. А. Корчиц // Проблемы сопоставительной семантики : материалы республиканской научной конференции «Проблемы сопоставительной семантики близкородственных языков», 14—16 мая 1992 г. Киев ; Черкасы, 1992. С. 161—162.

Кривицкий, А. А. Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 274—292.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 120—152.

Шаповалова, Л. И. Семантико-синтаксическая классификация обращений в русском и белорусском языках / Л. И. Шаповалова // Тыпалогія славянскіх моў і ўзаемадзеянне славянскіх літаратур : тэзісы дакладаў III Рэспубліканскай канферэнцыі. Мінск, 1977. Ч. 2. С. 301—302.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 87—137.

Лекцыі 10—13. СКЛАДАНЫ СКАЗ

План лекцыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы складаных сказаў у беларускай мове.
2. Прынцыпы класіфікацыі складаных сказаў.
3. Складаназлучаныя сказы ў беларускай мове, іх дыферэнцыяльныя прыметы.
4. Тыпалогія складаназлучаных сказаў.
5. Складаназалежныя сказы ў функцыянальным і структурна-семантычным аспектах.
6. Складаназалежныя сказы прыслоўнай і прыфразавай структуры.
7. Паслядоўнае і сузалежнае падпарадкаванне ў складаным сказе.
8. Дыферэнцыяльныя прыметы складаных бяззлучнікавых сказаў у беларускай мове.
9. Бяззлучнікавыя сказы аднароднага і неаднароднага складу.
10. Камбінаваныя складаныя сказы.

Ключавыя словы

✓ Адкрытая структура,	✓ апорнае слова,
✓ аднародны склад структуры,	✓ асноўны сродак сувязі,
✓ адносіны неадпаведнасці,	✓ аўтаномнасць прэдыкатыўных частак,
✓ акалічнасная даданая частка,	✓ бяззлучнікавыя складаныя сказ,
✓ анафарычны характар сувязі,	

- ✓ галоўная прэдыкатыўная частка,
- ✓ генеральная сувязь,
- ✓ гіпатаксіс,
- ✓ даданая азначальная частка,
- ✓ даданая выказніковая частка,
- ✓ даданая дапаўняльная частка,
- ✓ даданая дзейніковая частка,
- ✓ даданая прэдыкатыўная частка,
- ✓ дадатковы сродак сувязі,
- ✓ далучальныя семантыка-сінтаксічныя адносіны,
- ✓ дыферэнцыраваныя сэнсавыя адносіны,
- ✓ дыфузнасць,
- ✓ закрытая структура,
- ✓ злучальнае слова,
- ✓ злучнік,
- ✓ злучніковы складаны сказ,
- ✓ змешанае падпарадкаванне,
- ✓ кантамінаваная структура,
- ✓ карэлят,
- ✓ катафарычны характар сувязі,
- ✓ мадэль камбінаванага сказа,
- ✓ неаднародны склад структуры,
- ✓ недыферэнцыраваныя сэнсавыя адносіны,
- ✓ нерасчлянёная, ці прыслоўная, структура,
- ✓ паслядоўнае падпарадкаванне,
- ✓ пералічальна-размеркавальныя семантыка-сінтаксічныя адносіны,
- ✓ перыяд,
- ✓ поліпрапазіцыйнасць,
- ✓ поліпрэдыкатыўнасць,
- ✓ прызайменнікава-суадносная даданая частка,
- ✓ прыкампаратыўна-аб'ектная даданая частка,
- ✓ прысубстантыўна-атрыбутыўная даданая частка,
- ✓ прэдыкатыўная частка,
- ✓ разнавіднасць складанага сказа,
- ✓ разрад складанага сказа,
- ✓ прамежкавы, ці пераходны, тып падпарадкавання,
- ✓ расчлянёная, ці прыфразавая, структура,
- ✓ рэлят, ці злучальнае слова,
- ✓ састаў аднародны,
- ✓ састаў неаднародны,
- ✓ семантыка-сінтаксічныя адносіны,
- ✓ сінтаксічнае адзінства,
- ✓ сказ складаназалежны,
- ✓ сказ складаназлучаны,
- ✓ сказ складаны,
- ✓ спалучальныя семантыка-сінтаксічныя адносіны,
- ✓ структура адкрытая,
- ✓ структура закрытая,
- ✓ структурна-семантычная класіфікацыя,
- ✓ сувязь злучальная,
- ✓ сувязь падпарадкавальная,
- ✓ сузалежнае аднароднае падпарадкаванне,
- ✓ сузалежнае неаднароднае падпарадкаванне,
- ✓ супраціўныя семантыка-сінтаксічныя адносіны,
- ✓ тлумачальна-аб'ектная даданая частка,
- ✓ тып складанага сказа,
- ✓ уласна супастаўляльныя адносіны,
- ✓ функцыянальная класіфікацыя.

Літаратура

Бандарэнка, Т. П. Як называць састаўныя кампаненты складанага сказа — простыя сказы ці часткі сказа? / Т. П. Бандарэнка // Беларус. лінгвістыка. 1981. Вып. 20. С. 71—73.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985—1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 272—320.

Бурак, Л. І. Сінтаксічныя асаблівасці складанага сказа / Л. І. Бурак // Весн. БДУ. Сер. 4. С. 27—31.

Бурак, Л. І. Складаны сказ і яго інтанацыйныя асаблівасці / Л. І. Бурак // Беларус. мова. Вып. 14. 1986. С. 111—119.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 212—291.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Т. 2 : Сінтаксіс. Мінск, 1966. С. 484—720.

Иванова, А. Н. Местоименно-соотносительные предложения в современном русском языке в сопоставлении с украинским и белорусским языками : на материале художественной прозы : автореф... дис. канд. филол. наук / А. Н. Иванова. Минск, 1977. 25 с.

Канюшкевіч, М. І. Тыпалогія граматычнай структуры атрыбутыўнага складанага сказа ў беларускай і рускай мовах / М. І. Канюшкевіч // Беларус. лінгвістыка. 1981. Вып. 19. С. 23—28.

Кастрыца, С. Я. Апэзначна-глумачальныя складаназалежныя сказы ў беларускай мове / С. Я. Кастрыца // Весн. БДУ. Сер. 4. 1991. № 1. С. 19—21.

Конюшкевич, М. И. Атрибутивные отношения в сложноподчиненном предложении : на материале русского и белорусского языков : автореф... дис. канд. филол. наук / М. И. Конюшкевич. Минск, 1979. 25 с.

Конюшкевич, М. И. К сопоставительной характеристике изъяснительного предложения в русском и белорусском языках : средства связи в придаточной части / М. И. Конюшкевич // Русский язык. 1988. Вып. 8. С. 26—35.

Конюшкевич, М. И. К сопоставительной характеристике изъяснительного предложения в русском и белорусском языках : опорные слова / М. И. Конюшкевич // Рус. язык. 1986. Вып. 6. С. 3—11.

Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : Сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корциц, В. А. Лещенко. Минск, 1994. С. 78—139.

Кротевиц, Е. В. Структура сложноподчиненного предложения / Е. В. Кротевиц // Вопросы славянского языкознания. Кн. 3. Львов—Харьков, 1953.

Михневич, А. Е. Сложное предложение / А. Е. Михневич // Белорусский язык для говорящих по-русски / А. Е. Михневич, А. А. Кривицкий, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 317—320.

Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 287—298.

Поспелов, Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений / Н. С. Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 338—354.

Поспелов, Н. С. О грамматической природе сложного предложения / Н. С. Поспелов // Вопр. синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 321—337.

Поспелов, Н. С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы / Н. С. Поспелов // Вопр. языкознания. 1959. № 2. С. 19—27.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 152—178.

Симулик, М. В. Сложные предложения усложненного типа в современных славянских языках : текст лекций / М. В. Симулик. Ужгород, 1976. 83 с.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 166—232.

Лекцыі 14—16. СКЛАДАНАЕ СІНТАКСІЧНАЕ ЦЭЛАЕ

План лекцыі

1. Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ) як мінімальна адзінка тэксту.
2. Граматычная прырода ССЦ, крытэрыі яго вычлянення.
3. ССЦ і абзац.
4. Сродкі міжфразавай сувязі ў ССЦ.
5. Віды сувязі ў ССЦ.
6. Тыпы рэматычнай дамінанты ў ССЦ.
7. Тэма-рэматычная структура ССЦ.
8. Функцыянальна-сэнсавыя разнавіднасці тэксту.

Ключавыя словы

✓ Абзац,	✓ паслядоўнасць з расшчэпленай тэмай у ССЦ,
✓ акцыянальная рэматычная дамінанта,	✓ паслядоўнасць са скразной тэмай у ССЦ,
✓ апавяданне,	✓ прадметная рэматычная дамінанта,
✓ апісанне,	✓ простая лінейная паслядоўнасць у ССЦ,
✓ асацыятыўная сувязь,	✓ разважанне,
✓ граматычны сродак міжфразавай сувязі,	✓ сінкрэтычная рэматычная дамінанта,
✓ далучальная сувязь,	✓ статальна-дынамічная рэматычная дамінанта,
✓ змешаная сувязь,	✓ статальная рэматычная дамінанта,
✓ імпрэсіўная рэматычная дамінанта,	✓ стрыжнёвы сказ,
✓ ланцужковая сувязь,	✓ тэкст,
✓ лексіка-граматычны сродак міжфразавай сувязі,	✓ уласналексічны сродак міжфразавай сувязі,
✓ паралельная сувязь,	✓ якасная рэматычная дамінанта.
✓ паслядоўнасць з вытворнымі тэмамі ў ССЦ,	

Літаратура

Бурак, Л. І. Складанае сінтаксічнае цэлае ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля» / Л. І. Бурак // Весн. БДУ. Сер. 4. 1981. № 2.

Бурак, Л. І. Звышсказавае адзінства і яго сінтаксічныя асаблівасці / Л. І. Бурак // Беларус. мова. 1988. Вып. 16. С. 90—98.

Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического анализа / И. Р. Гальперин. М., 1981. 139 с.

Гаўрош, Г. В. Перыяд — асобая сінтаксічная канструкцыя (да праблемы вывучэння складаных формаў звязнай мовы ў школе) / Г. В. Гаўрош // Род. слова. Мінск, 2002. № 6. С. 52—57.

- Ильенко, С. Г.* Синтаксические единицы в тексте / С. Г. Ильенко. Л., 1989. 81 с.
- Лепешаў, І. Я.* Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора / І. Я. Лепешаў. Мінск, 1981. 159 с.
- Лепешаў, І. Я.* Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора : у 2 ч. / І. Я. Лепешаў. Гродна, 2000. Ч. 2. 122 с.
- Лосева, Л. М.* Как строится текст / Л. М. Лосева. М., 1980. 94 с.
- Малажай, Г. М.* Лінгвістычны аналіз тэксту / Г. М. Малажай. Мінск, 1992. 365 с.
- Малажай, Г. М.* Лінгвістычны аналіз тэксту : Заданні. Тэксты. Парады / Г. М. Малажай. Мінск, 1982. 270 с.
- Мілашэўская, А. А.* Складанае сінтаксічнае цэлае з няўласна-простай мовай : на матэрыяле праявітых твораў Якуба Коласа / А. А. Мілашэўская // Род. слова. Мінск, 1999. № 8. С. 66—71.
- Поспелов, Н. С.* Синтаксическое целое и особенности его структуры / Н. С. Поспелов // Докл. и сообщ. Ин-та языка АН СССР. 1948. Вып. 2. С. 43—68.
- Рамза, Т. Р.* Сінтаксіс : Тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза. Мінск, 2003. С. 146—180.
- Солганик, Г. Я.* Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое) / Г. Я. Солганик. М., 1991. 182 с.
- Солганик, Г. Я.* Стилистика текста / Г. Я. Солганик. М., 1997. 256 с.
- Цікоцкі, М. Я.* Стылістыка тэксту / М. Я. Цікоцкі. Мінск, 2002. 223 с.
- Юрэвіч, А. Л.* Да праблемы лінгвістычнага аналізу тэксту / А. Л. Юрэвіч // Лінгвістычны аналіз тэксту : матэрыялы семінара. Мінск, 1975. С. 20—30.

ТЭМАТЫКА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ (28 гадзін)

№ п/п	Тэма заняткаў	Колькасць гадзін	Форма кантролю
1—2	<p><i>Словазлучэнне.</i> Дыферэнцыяльныя прыметы словазлучэння. Адрозненні словазлучэння ад слова і сказа. Будова, значэнне і функцыі словазлучэнняў.</p> <p>Класіфікацыя словазлучэнняў: свабодныя і несвабодныя; прэдыкатыўныя і непрэдыкатыўныя; простыя і складаныя. Лексіка-граматычныя тыпы словазлучэнняў.</p> <p>Тыпалогія семантыка-сінтаксічных адносін паміж кампанентамі падпарадкавальнага словазлучэння: аб'ектныя, суб'ектныя, азначальныя (атрыбутыўныя), акалічнасныя (сітуацыйныя), камплетыўныя. Сінкрэтызм семантыка-сінтаксічных адносін на ўзроўні падпарадкавальнага словазлучэння. Сродкі выражэння семантыка-сінтаксічных адносін.</p>	4	КСРС

№ п/п	Тэма заняткаў	Колькасць гадзін	Форма кантролю
	<p>Падпарадкавальная (гіпатаксічная) сінтаксічная сувязь кампанентаў словазлучэння. Разнавіднасці падпарадкавальнай сувязі: дапасаванне (поўнае і няпоўнае); склонавы паралелізм; кіраванне (беспрыназоўнікавае і прыназоўнікавае; моцнае і слабае); прымыканне (уласнае і іменнае). Размежаванне выпадкаў слабага кіравання і іменнага прымыкання. Асаблівасці і нацыянальная адметнасць дапасавання і кіравання ў беларускай літаратурнай мове</p>		
3—4	<p><i>Просты двухсастайны сказ.</i> Дыферэнцыяльны прыметы простага сказа. Фармальныя арганізацыя простага сказа. Галоўныя і даданыя члены сказа. Пашырэнне традыцыйных членаў сказа: сінкрэтычныя члены і дуплексівы, дэтэрмінанты і сітуанты. Прэдыкатыўная аснова простага сказа. Структурныя тыпы дзейніка і выказніка, спосабы іх выражэння ў сучаснай беларускай мове. Сувязь паміж дзейнікам і выказнікам. Каардынацыя выказніка з дзейнікам у формах ліку і роду ў беларускай мове. Спецыфіка выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове.</p> <p>Даданыя члены сказа: дапаўненне (прамае/ускоснае); азначэнне (дапасаванае/недапасаванае); акалічнасць (месца, часу, прычыны, мэты і г. д.). Марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя, дэтэрмінаваныя і недэтэрмінаваныя даданыя члены сказа.</p> <p>Сінкрэтызм у сістэме членаў сказа</p>	4	КСРС
5	<p><i>Аднасастайныя сказы.</i> Лінгвістычны статус аднасастайных сказаў. Фармальныя арганізацыя структурнай асновы аднасастайных сказаў. Традыцыйная класіфікацыя аднасастайных сказаў, крытэры іх размежавання.</p> <p>Дзеяслоўна-адвербіяльныя (выказніковыя) сказы: пэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, няпэўна-асабовыя, безасабовыя, інфінітыўныя. Некаторыя спецыфічныя рысы арганізацыі безасабовых сказаў у беларускай мове</p> <p>Субстантыўныя (дзеяніковыя) сказы: намінатыўныя, назыўныя, вакатыўныя, генітыўныя, канструкцыі з «назоўным уяўлення».</p>	2	Калёквіум

№ п/п	Тэма заняткаў	Колькасць гадзін	Форма кантролю
	Размежаванне аднастаўных сказаў і некаторых сінтаксічных канструкцый, што фармальна супадаюць з імі		
6—7	<p><i>Ускладненне простага сказа.</i> Адметныя ўласцівасці ўскладненага сказа. Сказы з аднароднымі членамі. Сінтаксічная сувязь паміж аднароднымі членамі. Абагульняльныя словы пры аднародных членах сказа. Сказы з адасобленымі членамі сказа. Умовы адасаблення членаў сказа: семантычныя, граматычныя, камунікатыўныя.</p> <p>Сінтаксічная сувязь пры адасабленні: паўпрэдыкатывая, паясняльная. Тыпы адасобленых кампанентаў. Сказы з параўнальнымі зваротамі. Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі. Размежаванне пабочных і ўстаўных канструкцый. Сказы са звароткам. Сказы з мадальнымі часціцамі і выклічнікамі. Значэнне і функцыі сцвярджалых, адмоўных, пытальных і эмацыянальных слоў у сказе</p>	4	Пісьмовая работа
8	<p><i>Складаназлучаныя сказы.</i> Дыферэнцыяльныя прыметы складаназлучаных сказаў.</p> <p>Складаназлучаныя сказы аднароднага і неаднароднага складу, адкрытай і закрытай структуры.</p> <p>Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатывымі часткамі складаназлучаных сказаў і спосабы іх выражэння. Тыпалогія складаназлучаных сказаў. Складаназлучаныя сказы і актуальнае члянэнне</p>	2	Пісьмовая работа
9—10	<p><i>Складаназалежныя сказы.</i> Дыферэнцыяльныя прыметы складаназалежных сказаў.</p> <p>Структурна-семантычны падыход да класіфікацыі складаназалежных сказаў.</p> <p>Складаназалежныя сказы нерасчлянёнай (прыслоўнай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі. Структурна-семантычныя тыпы складаназалежных сказаў нерасчлянёнай структуры: прысубстантыва-атрыбутывыя, тлумачальна-аб'ектныя, прыкампаратыўна-аб'ектныя, прызайменнікава-суадносныя</p> <p>Складаназалежныя сказы расчлянёнай (прысастаўнай, прыфразавай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі.</p>	4	КСРС

№ п/п	Тэма заняткаў	Колькасць гадзін	Форма кантролю
	Складаназалежныя сказы ў складанай будовы: з некалькімі галоўнымі і некалькімі данымі часткамі. Тыпы падпарадкавання на ўзроўні шматчленных складаназалежных сказаў: паслядоўнае падпарадкаванне; сузалежнае падпарадкаванне — аднароднае і неаднароднае; камбінацыя розных тыпаў падпарадкавання		
11	<i>Бяззлучнікавыя складаныя сказы.</i> Дыферэнцыяльныя прыметы бяззлучнікавых сказаў. Бяззлучнікавыя сказы аднароднага і неаднароднага складу, адкрытай і закрытай структуры. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатывымі часткамі бяззлучнікавых сказаў і спосабы іх выражэння. Бяззлучнікавыя сказы ў складанай будовы	2	Пісьмовая работа
12	<i>Камбінаваныя складаныя сказы.</i> Дыферэнцыяльныя прыметы камбінаваных складаных сказаў. Разнавіднасці камбінаваных сказаў, іх структура і значэнне. Сувяз частак у камбінаваных складаных сказах. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж часткамі камбінаваных сказаў і спосабы іх выражэння	2	Пісьмовая работа
13—14	<i>Складанае сінтаксічнае цэлае.</i> Складанае сінтаксічнае цэлае як мінімальная адзінка тэксту. Граматычная прырода ССЦ, асноўныя крытэрыі яго вылучэння. ССЦ і абзац. Суадносіны ССЦ і абзаца. Асноўныя функцыі абзаца. Сродкі міжфразавай сувязі на ўзроўні ССЦ: уласна лексічныя, лексіка-граматычныя, граматычныя. Віды сувязі ў ССЦ: ланцужковая, паралельная, далучальная, змешаная. Тыпы рэматычнай дамінанты ССЦ: прадметная, якасная, статальная, акцыянальная, сталёна-дынамічная, імпрэсіўная, сінкрэтычная. Камунікатыўная арганізацыя складанага сінтаксічнага цэлага. Тэма-рэматычная структура складанага сінтаксічнага цэлага. Тыпы тэма-рэматычных ланцужкоў: простая лінейная паслядоўнасць, паслядоўнасць са скразной тэмай, паслядоўнасць з вытворнымі тэмамі, паслядоўнасць з расшчэпленай тэмай	4	КСРС

ПРАКТЫКУМ

З а н я т а к 1. ТЭКСТАВЫ ДЫКТАНТ 3 ГРАМАТЫЧНЫМ ЗАДАННЕМ

З а д а н н і

1. Адрэдагуйце тэкст у адпаведнасці з граматычнымі, арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі сучаснай беларускай мовы.

2. Прапанаваныя словазлучэнні ахарактарызуйце па наступнай схеме: а) структурны тып словазлучэння; б) лексіка-граматычны тып словазлучэння; в) семантыка-сіntaxічныя адносіны паміж кампанентамі словазлучэння; г) сіntaxічная сувязь кампанентаў словазлучэння.

Варыянт 1

ВОСЕНЬ

Ад...шло а...красавалася лета. І н...як (не, ня) чутна спа...цішка па...кралася восень. (С) пачатку (не) прыкметна але (с, з) кожным днём усё спарней і гусцей кладуцца кругом яе фарбы (вясёлкі). Шал...сціць жоўта (залацістым) лісц...м бяро... вецер трапеч...цца бы дрыжаць са страх... агніста (чырвоныя) мака...кі асін зац...вілі сінія як лён верасы. За...рззеліся ярка (чырвоныя) гронкі ...рабіны пун...авеюць гну...ца долу галінкі спелай каліны.

Сцел...цца ападаюць на з...млю аранж...выя жоўтыя чырвоныя белыя пялёсткі апошніх асе...ніх кветак астраў і в...ргінь. У празрыстым паветры плывуць па...свечаныя блікамі сонца срабрыстыя па...уцінкі. Над рэчкаю і ла...чынамі высціла...цца паўзуць сівыя табункі туман... .

У такія пагодлівыя восен...скія дні ў лес... рэхам а...гук...ца...а галасы грыбнікоў. Там (сям) сустрака...ца...а яшчэ грузды і махавікі сырае...кі і маслакі з...лёнкі і па...з...лёнкі ваўнякі і ласі па...груз...кі і курачкі. Грыбы гэтай пары самыя чыстыя і ядраныя.

Але вось па неб... паплылі да ...усцішнасці чорныя збэрсаныя ветрам хмары. Яны ні...ка паўзуць над будынкамі і здае...ца што неба яшчэ бліжэй падалося да зямлі. (Бе...) перапынку дзень за днём ідзе касы і халодны до...дж. І (не, ня) бачна яму канца.

На куцай макаўц... ліпы мокне сіратлівая бус...лянка вец...р рабацініць мутныя лужыны гоніць па тратуар... мокр... пачарнел... лісц... .

Пройдзе (не) каторы час і закруж...ц...а ў танц... лё...кія сн...жынкi а на па...шэрхлы дол ляжа бела (бялюткі) як вата першы снег.

(Я. Галубовіч)

- белья пляёсткі* а)
б)
в)
г)
гусцей кладуцца а)
б)
в)
г)
збэрсаныя ветрам а)
б)
в)
г)

Варыянт 2

СОНЦА

Што самае сма...нае?..

Паспрабуйце задаць гэтае пыта...не знаёмым і (не) знаёмым пасыпл...ц...а а...казы як гарох з торбы.

Скаж...ць гэта (ж) так проста а...казаць «снік...рсы» бананы ікра ківі тарт... кр...веткі і... «гарох» будзе сыпа...ца на вашу галаву так доўга і ...чодра што забудз...цеся пра што і пыталіся. А калі апам...та...цеся выявіце што галоўная «гарошынка» (не) вывалілася...

І хоць як кажуць пра густы (не) спрача...ц...а ёсць (адзіна) правільны адка... пачуць які нават сё...ня сярэ... сац...льнай змардаванасці і духоўнага заняпад... складана. Матэр...льныя і духоўныя каштоўнасці пераблыталіся страцілі ў нашых ...ачах сваю першародную (не) паўторнасць і вагу.

Нават тыя сталейшыя хто звездаў некалі б...злітасны голад наўра... ці скаж...ць сё...ня што самае сма...нае хле... .

Прыпомніце сваё нават (не) галоднае дзяцінства... Маці просіць схадзіць у краму купіць хлеб... а табе (не) хоч...ц...а «няма час...» бо яшчэ (не) нагойсаўся чакаюць сябры. А калі нарэ...це ўсё (ж) маці выпхне ў краму па даро...е дамоў абгрызеш гэты хлеб з усіх бакоў так што і несці няма чаго. І такі ён сма...ны і такі ён духмяны (не) адарвац...а.

Сё...ня рука ле...ь пасп...вае запхнуць хлеб у рот як яму ўздагонку другая жвавая рука а...праўляе ўсё што Бог паслаў кілбасу рыбу сала... Дзе тут а...чуеш смак хлеб... усё перамяшае...ца ў нашай «с...чкарні» глык і сам (не) ведаеш што глынуў.

Каб пераканацца ў тым што хлеб самая сма...ная ежа ў свец... ваз...міце моцна прагаладаўшыся скарыначку хлеб... і разажвіце пасмакуйце яе адразу прыпомніце і маленства і ты... добрыя рукі якія вырасцілі і спяклі гэты цуд.

(Не) хачу пакрыўдзіць прыхільнікаў іншых шматлікіх прысмакаў е...це іх на здароўе але хле... можна параўнаць з сонцам. Як вакол сапраўднага сонца круця...ца планеты так і вакол хлеб... усе мы.

(С. Давідовіч)

духоўныя каштоўнасці а)

б)

в)

г)

адразу прыпомніце а)

б)

в)

г)

пераканацца ў тым а)

б)

в)

г)

З а н я т а к 2. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы словазлучэння і яго функцыі ў беларускай мове.

2. Структурныя разнавіднасці беларускага словазлучэння.

3. Словазлучэнні свабодныя і несвабодныя.

4. Лексіка-граматычныя тыпы словазлучэнняў у беларускай мове.

5. Сувязь у словазлучэнні.

6. Асаблівасці і нацыянальная адметнасць дапасавання і кіравання ў беларускай літаратурнай мове.

З а д а н н і

1. Супастаўце латышскія словазлучэнні і іх беларускія адпаведнікі. Укажыце назоўнікі і прыметнікі ў латышскіх словазлучэннях. Згрупуйце латыш-

скія назоўнікі па іх родавай прыналежнасці ў два класы (клас А і клас В), не канкрэтызуючы іх граматычную спецыфіку (назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду). Растлумачце алгарытм правільнага рашэння.

Silts ezers — цёплае возера, **melns lauva** — чорны леў, **liela krāsns** — вялікая печ, **lielas jūras** — вялікага мора, **sarkana ezera** — чырвонага возера, **melna kafija** — чорная кава, **sarkans putns** — чырвоная птушка, **liela kalna** — вялікай гары, **sarkanais lapas** — чырвонага ліста, **sarkana pils** — чырвоны замак, **liels ezers** — вялікае возера, **melna putna** — чорнай птушкі, **liela lauvas** — вялікага льва, **silta jūra** — цёплае мора, **melnas kafijas** — чорнай кавы, **liels kalns** — вялікая гара.

Клас А:

Клас В:

2. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму і ідэю. Выпішыце з тэксту толькі тыя словазлучэнні, што адпавядаюць прыведзеным фармальна-граматычным схемам. Адзначце сінтаксічную сувязь паміж кампанентамі словазлучэння і рэалізаваныя семантыка-сінтаксічныя адносіны.

Агульнавядома, што ўся сярэдневяковая культура была значна больш духоўнай і больш інтэлектуальнай, чым сучасная, бо будавалася на шматразовым прачытанні аднаго тэксту, а не аднаразовым шматлікіх, і таму вельмі часта яе ўважлівы і пільны зрок быў значна бліжэйшы да сутнасці з’явы, чым мітуслівы новага часу. Слова ў тую эпоху было тоесна «святой святых», ужыць і занатаваць яго пісьмова дазвалялася толькі пасля духоўнага ачышчэння. Адзінае дакладнае слова, як лічылася ў тыя часы, было не ў стане перадаць усе глыбіні тэксту, іх можна было адлюстраваць толькі «словесным извितिємъ», «плетениемъ словесъ», сінанімічнымі паўтарамі аднакарэнных слоў, тонкім сумяшчэннем розных граняў значэння...

(А. Яскевіч)

Тэма: _____

Ідэя: _____

Мадэль	Словазлучэнне	Сувязь і адносіны ў словазлучэнні
<i>прыслоўе + прыметнік</i>		
<i>прыслоўе + прыслоўе</i>		
<i>назоўнік + інфінітыў</i>		
<i>назоўнік + назоўнік₍₂₎*</i>		
<i>займеннік + назоўнік</i>		

* Індэкс ад 1 да 6 указвае на форму склона назоўніка: 1 — назоўны, 2 — родны і г. д.

3. Праілюструйце названыя сінтаксічныя адносіны, рэалізаваныя пры дапамозе прыназоўніка *у*.

Узор (пры дапамозе прыназоўніка *супраць*): 1) часавыя адносіны: *выехалі супраць ночы*; 2) аб'ектныя адносіны: *галасаваць супраць кандыдата*; 3) мэтавыя адносіны: *прышчэпкі супраць грыпу*; 4) адносіны спосабу дзеяння: ісці *супраць* ветру.

1) Прасторавыя;	8) азначальныя;
2) часавыя;	9) падабенства;
3) аб'ектныя;	10) спосабу дзеяння;
4) стану;	11) меры і ступені;
5) пераўтварэння;	12) умовы;
6) прыналежнасці;	13) мэты.
7) колькасныя;	

4. Ахарактарызуйце словазлучэнні па сінтаксічнай сувязі паміж кампанентамі.

1) Воз дроў;	6) дзесяць крокаў;
2) нёс з вярсту;	7) шумелі лісцем;
3) у першую нядзелю;	8) як заўсёды прывабная;
4) касцюм у палоску;	9) чырвоная ад сораму;
5) жураўліным сумам;	10) нехта са студэнтаў.

5. Знайдзіце неадпаведнасці ў словазлучэннях і запішыце іх правільна. Адкажыце, што ўплывае на выбар граматычнай формы залежнага кампанента.

- 1) Ангажыраваць для танца;
- 2) анонс на канцэрт;
- 3) хвалявацца пра дзяцей;
- 4) безуважны к чужому гору;
- 5) датычыцца не нам;
- 6) зарука для плённага развіцця;
- 7) зручны дзеля карыстання;
- 8) [сукенка] пасуе твару;
- 9) пачцівы да старых;
- 10) пераемнасць нацыянальным традыцыям.

6. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Растлумачце спецыфіку іх падпарадкавання.

- 1) Ответ студента;
- 2) две седьмых процента;
- 3) весом в три килограмма;
- 4) выехать на рассвете;
- 5) назначили старостой;
- 6) размером в четыре сотни;

- 7) вступіліся на ісьходзе зімы;
- 8) абратіцца за дапамогаю;
- 9) прыгласіць к тэлефону;
- 10) грустыць о прошлым.

З а н я т а к 3. ГРАМАТЫЧНАЯ АСНОВА СКАЗА

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Структурныя тыпы дзейніка і выказніка, спосабы іх выражэння ў сучаснай беларускай мове.
2. Спецыфіка выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове.
3. Асаблівасці каардынацыі дзейніка і выказніка ў беларускай мове.
4. Пунктуацыйнае афармленне адносін паміж дзейнікам і выказнікам.

З а д а н н і

1. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму, падтэмы і ідэю. Карыстаючыся прыведзеным слоўнікам, узнавіце сінтаксічную пазіцыю дзейніка ў сказах. Сфармулюйце паняцце дзейніка і яго функцыянальнага прызначэння.

У дзіцячым парку падслухаў размову.

Сакрэтнічалі таполя і бярвяно.

Галіны дрэва гайдаў шустры

... ляжала на траве,

спачувала дрэву:

«Як цяжка табе, як маркотна.

... гне твае галіны,

... цябе палівае,

... сячэ,

... прыпякае,

... даймае...».

«Чым жа табе лепей?» — спытала

«Я ляжу ў тваім цяньку,

спачываю,

ні за што не перажываю,

жыву мірна, ціха,

не ведаю аніякага ліха...».

Уздыхнула ..., зашалаясцела:
«Ты, ...,
ляжыш калодай,
гніль табой валодае.
Я, ..., цярплю нягоды,
але я не выжываю,
а жыву!!!».

(У. Ліпскі)

Слоўнік: *маланка, дрэва, таполя, бервяно, мароз, дождж, вецер, сонца.*

Дзейнік — гэта...

2. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падкрэсліце дзейнікі і выказнікі. Сфармулюйце паняцце выказніка і яго функцыянальнага прызначэння.

К вечеру собралась гроза. Над хутором стала бурая туча. Дон, взлохмаченный ветром, кидал на берега гребнистые частые волны. За левадами палила небо сухая молния, давил землю редкими раскатами гром. Под тучей, раскрылатившись, колесил коршун, его с криком преследовали вороны. Туча, дыша холодком, шла вдоль по Дону, с запада. За займищем грозно чернело небо, степь выжидающе молчала. В хуторе хлопали закрываемые ставни, от вечерни, крестясь, спешили старухи, на плацу колыхался серый столбище пыли, и отягощенную внешней жарою землю уже засевали первые зерна дождя.

(М. Шолохов)

Выказнік — гэта...

3. Падкрэсліце выказнік у сказе і вызначце яго структурна-граматычны тып.

1. Кавалак рукапісу «Дзвюх душ», пачынаючы ад гэтага радка, узялі й не аддалі назад прадстаўнікі акупацыйнай улады... (Гар.). 2. Зямлі — зірні — як скінуць вокам (К—с). 3. Мэта жыцця — захаваць жыццё! (Арс.). 4. А сын узяў ды звар'яцеў... (Б.). 5. А дзядзька раптам — гоп налева! (К—с). 6. Беларусь для мяне — мая родная маці... (Я. З.). 7. Стала неяк золка (У. Д.).

4. Прачытайце тэкст, выпішыце з яго дзейнікі і выказнікі. Ахарактарызуйце сэнсавую дамінанту тэкста (сінтаксічны ключ) праз суадносіны прадмета маўлення і яго прэдыкатыўнай прыметы: а) паведамленне аб дзеянні

прадмета ці асобы; б) паведамленне аб прымеце прадмета ці асобы; в) паведамленне аб стане чалавека ці прыроды; г) паведамленне аб уласцівасцях прадмета ці асобы.

На пагорку, недалёка ад рачулкі, стаялі купчастыя ліпы, сярод іх пракідаліся ярка-зялёныя клёны і высокія вязы. Летам на іх выпявала насенне. Пад восень, прылятаючы сюды, вецер падхопліваў яго на свае вольныя крылы і разносіў па свеце. Панёс раз вецер насенне старой, усімі паважанай ліпы на другі бок рэчкі; прынёс і кінуў на мяккі зялёны мох па суседству з асінай. Асіна прымеціла месечка, дзе ўпала ліпавае семя, і сумыслу скінула на яго свой даволі таўсты сухі сук. Сук упаў на насенне і крэпка яго прыціснуў. А назаўтра поруч з насеннем ліпы асіна кінула сваё семечка. Пакуль ліпавае насенне выраблялася з-пад асінавага сука, асіна ўзышла і заглушыла ліпку.

(Паводле Якуба Коласа)

5. Выпішыце са сказаў выказнікі, прывядзіце да іх магчымыя рускія эквіваленты. Адзначце асаблівасці рэалізацыі сінтаксічнай пазіцыі выказніка ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

1. Нейкі час яго бровы былі ўзнятыя ад здзіўлення (*Л. А.*). 2. Асфальт быў шэры і шорсткі, як каровін язык (*В. А.*). 3. А магнат з таго замка быў чорны, як кажан, і жорсткі, як вампір (*Каратк.*). 4. І дзіўнае сталася з Васілём (*Мел.*). 5. Андрэй быў майстар па часці сох (*К—с*). 6. Рушыўся было Лявон, але стаў. «Як гэта хамут?» (*Лыньк.*). 7. Петражыцкі ўвесь, з ног да галавы, стаў быў барвовы, як ад агню (*Пт-ў*). 8. Дзень меўся быць найлепшы (*Скр.*). 9. Ён мне за бацьку роднага стаў (*Я. Л.*).

6. Устаўце прапушчаныя літары, каардынуючы выказнік з дзейнікам.

1. У гэты час перад гуртам дзяўчат і хлопцаў зацімнел... некалькі постацей (*Мел.*). 2. У мяне з'явіл...ся шмат запытанняў, якія трэба было зараз жа вырашыць (*Мр.*). 3. Двое застал...ся ў вітальні, уладкаваўшыся каля дзвярэй на засланай зялёным аксамітам кушэтцы (*Арл.*). 4. Іш... Янка з Янкелем і знайш... торбачку (*Р. Б.*). 5. Мінул... два тыдні (*С. Д.*). 6. У сталоўцы абедал... яшчэ некалькі рабочых... (*Карп.*). 7. Павольна шчоўкаў маятнік, з сумежных пакояў даносі...ся гоман і смех (*С.*). 8. Прайшл... гадзіны дзве ў гэтай бясконцай плыні думак (*Шам.*). 9. Каля іхніх дзвярэй стаял... двое ў масках, размаляваных касцямі: высокі і каржакаваты (*Як.*).

7. Выпішыце нумары сказаў, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам ста-
віцца працяжнік.

1. Святло месяца рабіла пакой зялёным (*Карш.*). 2. Няцяжка было здагадацца, што гэтая страла сімвалізуе маланку, а значыць прадпрыемства сувязі (*Вас.*). 3. А што з машынаю, то гэта во! (*Янк.*). 4. Гаворкай сваёй ён нібы закалыхваў (*І. Ч.*). 5. — Я гаспадар і там гаспадар... (*К. Ч.*). 6. Уперадзе ішоў дзед, Антон заду, і кожны думаў свае думкі (*Нём.*). 7. Перад вамі нязведаная і светлая далячынь будучыні (*С.*). 8. Гэта вам не баян з бубнам (*Фед.*). 9. Майбарада не такі ўжо благі чалавек (*Скр.*). 10. У цэле дзіўная лёгкасць, быццам яно страціла вагу (*Шам.*).

З а н я т а к 4. ДАДАНЫЯ ЧЛЕНЫ СКАЗА

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Даданыя члены сказа: дапаўненне (прамое/ускоснае); азна-
чэнне (дапасаванае/недапасаванае); акалічнасць (месца, часу, пры-
чыны, мэты і г. д.), іх роля і функцыянальнае прызначэнне.

2. Марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя члены сказа.

3. Сінкрэтызм у сістэме членаў сказа і асобныя выпадкі разме-
жавання даданых членаў сказа.

З а д а н н і

1. Прачытайце тэкст, выпішыце з яго словаформы, якія займаюць па-
зіцыі даданых членаў сказа, назавіце іх.

Кастрычнік — дзесяты месяц года. Стараславянскія назвы яго — листопад, риень, паздерник, брудень. Беларускае найменне месяца паходзіць ад слова «кастрыца» («кастра»): у гэты час сяля-
не трапалі, часалі лён і каноплі, з якіх ападала шмат кастрыцы.

У рымлян *oktober* (такая ж аснова ў нямецкай, французскай, ан-
глійскай, рускай мовах) быў прысвечаны богу вайны Марсу. Стара-
жытныя грэкі ўшаноўвалі бога вінаробства Бахуса (Дыяніса).

Кастрычнік — сярэдні месяц восені, характарызуецца змен-
лівым надвор'ем: бываюць густыя туманы, слата, частыя прыма-
разкі, а часам выпадае і снег. Дрэвы стаяць аголеныя, птушкі ад-
ляцелі ў вырай. Наступае пара для садодаў: пасадка дрэў і ягад-
нікаў, абмазванне ствалоў глінай і вапнай, іх ацяпленне.

(Паводле А. Лозкі)

2. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, дапоўніце яго ўласнымі назіраннямі над функцыянальным прызначэннем азначэння, дапаўнення, акалічнасці.

Если обобщенно характеризовать предназначенность второстепенных членов предложения, то их можно назвать позициями-декорациями. Каждая из них обладает достаточными возможностями для того, чтобы детализировать ситуацию и отразить фон, на котором разворачиваются события. При этом объективная необходимость или авторский замысел втягивают в смысловую форму предложения то одни позиции-декорации, то другие. Их выбор зависит от коммуникативно оправданного и умелого пользования этим всемогущим инструментом.

Декорационные функции второстепенных членов предложения прозрачны и находятся в полном соответствии с названием синтаксических позиций (определение, дополнение, обстоятельство).

(И. А. Рабчинская)

3. Вызначце, пазіцыю якога даданага члена сказа займаюць выдзеленыя кампаненты: 1 — азначэнне, 2 — дапаўненне, 3 — акалічнасць. Вусна ахарактарызуйце марфалагізаванасць/немарфалагізаванасць кожнага з выдзеленых членаў сказа.

1. [] Некалькі дзён Курані хваляваліся, пераказваючы адзін аднаму на розныя лады, як нахаба воўк напаў на Пракопавага каня (Мел.).

2. [] Вось прасеце ў мацеры **вячэраць** ды лажэцеся спаць (Ц. Г.).

3. [] **З пушчы** верасень гнаў на дарогу лісты (А. К.).

4. [] Ніколі не бярыцеся за наступнае, не зрабіўшы **папярдняе** (Прык.).

5. [] Коні рвануліся **на дыбкі** і быццам шалёныя паляцелі (Гар.).

6. [] А як раніца настане, блікі **сонца** загуляюць (Куп.).

7. [] Маладзіца крутнулася ўбок, крыкнуўшы «ой», і збялела (П.).

8. [] Сажалка некалі, відаць, была запруджана для **рыбы** (Пт-ў.).

9. [] Спыніўся на паўкроку і вярнуўся да чалавека ў зялёным **капелюшы** (Пятр.).

10. [] Афіцэр закамандаваў **чакаць** (К. Ч.).

11. [] Лепей на зямлі **бацькоў** канаць, чым раскашавацца на чужыне (Р. Б.).

12. [] Пра **былое** толькі згадкі (Бр.).

13. [] Цыганскай гордасці дзявочай да краю поўныя вочы (П. Т.).
14. [] Не кажы мне «бывай», «да спаткання» скажы (Бял.).
15. [] Аж бачу, перада мной ідзе чалавек з касою (А. Б.).
16. [] Вочы ў Міколы глыбокія, блакітныя, з патанулай хма-
рынкай, але цёплыя і добрыя (Л. А.).
17. [] Ірванаю дзяружкаю на сцежцы калыхаўся цень (В. А.).
18. [] Калі не блытаць трансцэндэнтнае «люблю» з ніякім
«падабаецца», то мусім пагадзіцца, што Мінск сапраўды амаль
не падлягае любові (Акуд.).
19. [] Аднак пра сур'эзнае лепш гаварыць сам-насам (А. Ж.).
20. [] Мы баяліся падыходзіць блізка (А.).

З а н я т а к 5. АДНАСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Граматычная прырода і дыферэнцыяльныя прыметы адна-
састаўнага сказа ў беларускай мове.
2. Класіфікацыя аднасастаўных сказаў, крытэрыі іх размежа-
вання.
3. Пэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, няпэўна-асабовыя,
безасабовыя і інфінітыўныя сказы.
4. Некаторыя спецыфічныя рысы беларускага безасабовага
сказа.
5. Субстантыўныя аднасастаўныя сказы: намінатыўныя, на-
зыўныя, вакатыўныя, генітыўныя, канструкцыі з «назоўным
уяўлення».
6. Размежаванне аднасастаўных сказаў і некаторых сінтаксіч-
ных канструкцый, што фармальна супадаюць з імі.

З а д а н н і

1. Дапоўніце значэнне, падкрэсліўшы неабходныя словы ў дужках.

Аднасастаўны сказ — гэта асобны семантыка-структурны тып (простага, складанага) сказа, граматычная аснова якога арганіза-
вана (адзіным галоўным членам сказа, дзейнікам, выказнікам) са
значэннем (прэдыкатыўнай прыметы прадмета маўлення; прад-
мета маўлення; прадмета або з'явы, стану ці дзеяння) праз адно-
сіны да аб'ектыўнай рэчаіснасці.

2. Падкрэсліце граматычную аснову, укажыце агульную дыферэнцыяльную прымету прыведзеных выказванняў.

1. — А чаму б вам не пажаніцца?.. (Л. А.). 2. Шанцуе ёй, гэтай Адэлі! (Сав.). 3. — Ну, можа супчыку хочаш? (Ар.). 4. Ну, тут не да мыцця было... (А. М.). 5. Надзіну маці Марылю ў наваколлі звалі Калініхай (Чарн.).

3. Адзначце аднастаўныя сказы, вызначце іх тып.

1. А дарога, дарога якая! (Астр.). 2. Дарога ўся ў лужах (Б-ч.). 3. Адна ў небыццё і ў быццё дарога (Р. Б.). 4. Наперадзе далёкая дарога сярод затопленых лясоў (Каратк.). 5. У яго цяпер свая дарога... (Мел.).

4. Адзначце аднастаўныя субстантыўныя сказы, укажыце іх тып.

1. Вось дык чалавек гэты камедыянт! (Нях.). 2. Вось мы і прыехалі... (Пт-ў.). 3. — Вось і добра (Шам.). 4. Вось і іхні дом (Як.). 5. Вось так камедыя! (Куп.).

5. Адзначце пэўна-асабовыя сказы.

1. У лес дроў не возяць (Прык.). 2. Напевы дзіўныя збіраю ў жытнім полі і бары (Аст-ка.). 3. Давайце прысядзем ды адпачнём крыху (Лыньк.). 4. Іграйце песню, трубачы! (Ч.). 5. Навуку за плячыма не носяць (Прык.). 6. Спакойна іду па мурожнай траве (М. Т.).

6. Якія са сказаў прыведзены ніжэй: няпэўна-асабовы (1), абагульнена-асабовы (2)?

1. Салаўя песнямі не кормяць (Прык.). 2. У Асадчым бачылі чалавека вялікага сэрца і адкрытай душы (Гур.). 3. На нарыхтоўчы пункт прывезлі першыя тоны збожжа (Я. С.). 4. Нават на вуліцах ліхтары запалілі (Каратк.). 5. Добрага чалавека не перахваліш (Лыньк.). 6. Праўду ў кішэнь не схаваш (Прык.).

7. Падкрэсліце галоўны кампанент у безасабовых сказах, назавіце спосаб яго выражэння.

1. Пахне ў хаце хлебам духмяным (М. Т.). 2. Ціха вакол і прыгожа (В. В.). 3. Не забыць нам ніколі родных (А. В.). 4. Іх было сямера (Мел.). 5. У хаце было прыбрана па-святочнаму (Лыньк.). 6. У лесе заўсёды хораша думаецца (Шам.). 7. Зыбіну давялося перажыць нямала горкіх дзён (Мел.).

8. Які (якія) з прыведзеных прыкладаў адпавядае (адпавядаюць) наступнаму азначэнню: «*Выказанне, у якім выражаецца значэнне павіннасці, неабходнасці, немагчымасці, непазбежнасці, пажаданасці, мэтазгоднасці дзеяння ці меркаванне адносна яго ажыццяўлення*». Укажыце яго тып.

1. Паслухаць бы драздоў світанне ў час ружовага світання (Панч.). 2. Пахам мядовым дыхнула ад дрэў (Пр.). 3. На граніцы паласу барануюць, нібы ў полі (Р. Б.). 4. Нам пройдзеных дарог не перамераць / І нанава нікому не прайсці (Гр.). 5. Там ліры гук і поўвіст косаў / злучу ў адзін нячутны хор (Ч.).

З а н я т к і 6—7. ПРОСТЫ ЎСКЛАДНЕНЫ СКАЗ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Граматычная прырода і дыферэнцыяльныя прыметы ўскладненага сказа.

2. Сказы з аднароднымі членамі. Абагульняльныя словы пры аднародных членах сказа.

3. Сказы з адасобленымі членамі сказа. Умовы адасаблення. Тыпы адасобленых кампанентаў.

4. Сказы з параўнальнымі зваротамі.

5. Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі. Размежаванне пабочных і ўстаўных канструкцый.

6. Сказы са звароткам. Сказы з мадальнымі часціцамі і выклічнікамі.

7. Пунктуацыйнае афармленне ўскладненага сказа.

З а д а н н і

1. Укажыце ў дужках формы ўскладнення простага сказа: сказ ускладнены аднароднымі членамі сказа (1), адасобленым членам сказа (2), пабочнай канструкцыяй (3), устаўной канструкцыяй (4), параўнальным зваротам (5), звароткам (6), мадальнай часціцай ці выклічнікам (7).

Адзначце дыферэнцыяльныя прыметы простага ўскладненага сказа ў беларускай мове.

1. Не, дзед хітры... (Б.). 2. Жэньцы таксама хочацца на поле жаць ды васількі рваць (Кр.). 3. Будынкi, быццам апенькі, каля пня-цэркаўкі паскручваліся-паскручваліся (А. Б.). 4. Высокі, прыгожы, з кучаравымі пышнымі валасамі, блакітнавокі, Мікола вабіў многіх дзяўчат (Ар.). 5. Маўклівая, яна стаяла ўсё там — ля

дзвярэй (*Карш.*). 6. Праязджалі вялікія Нягневічы (не вёска — мястэчка) (*Янк.*). 7. Гэта — «чортавы вочы», як завуць іх старыя леснікі ды смалакуршчыкі (*Нём.*). 8. Бывай здарова, Кацярынка! (*Куп.*). 9. Граматыка беларускае мовы (яе марфалогія, этымалогія, сінтаксіс) адкрывае ў ёй шмат багацця і хараства (*Я. Л.*). 10. Начальнік аддзела кадрў — маленькі, з пасівелай галавой, дзядуля — сустрэў мяне чамусьці няветліва (*Вас.*).

2. Адзначце формы і сродкі сувязі аднародных членаў сказа, вызначце іх сінтаксічную ролю. Укажыце характэрныя прыметы аднародных членаў сказа.

1. Студзень хаты студзіць, рана гаспадароў будзіць. 2. Віхры і мяцелі ў лютым наляцелі. 3. Сакавік часамі снегам сее, а часамі сонцам грэе. 4. Чэрвень не гуляе — ураджай люляе. 5. Ліпень косіць і жне, доўга спаць не дае. 6. У верасні палі агонь і ў хаце, і на полі. 7. Кастрычнік ні калёс, ні палоз не любіць. 8. Лістапад — вераснёўскі ўнук, кастрычнікаў сын, зіме бацюхна родны. 9. Снежань зіму пачынае, а год канчае. 10. Восенню касі ды на печы сушы.

3. Адзначце сказы з аднароднымі азначэннямі і пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. Добра памагае падбел супроць падагры ці як цяпер кажуць адкладання солі (*В. В.*). 2. Шнуруюць бабы і дзяўчаты і кантралююць мох узняты і тыя кучачкі калюшак дзе грыб схаваў свой капялюшык (*К-с*). 3. Ціха брыла па абшарах у снежнай спадніцы марозная сіняя ноч (*Бяд.*). 4. Раўняўкі пясчаны бераг быў утульным пляжам (*Лыньк.*). 5. Такі ён гаспадарлівы і паваротлівы, такі рабацяшчы і руплівы, што ні ў казцы расказаць ні пяром апісаць... (*Мак.*). 6. Снег болей болей болей засыпае ў чыстым полі (*М. Т.*). 7. На дварэ было не столькі цёмна колькі мокра (*Зар.*). 8. Сані віхрам памчаліся па крышталёнай наезджанай дарозе (*Лыньк.*).

4. Падрэсліце абагульняючае слова пры аднародных членах сказа, вызначце іх сінтаксічную ролю, пастаўце неабходныя знакі прыпынку.

1. Усё гэта супынка размова з шафёрам зоркі лес адцягнула думкі ад Зосі (*Шам.*). 2. Але як ён дагэтуль не заўважыў: спірта дошак чэсанае бяруненне ўсё складзена паўз сцены (*К. Ч.*). 3. З тайгі цягнула подыхам вясны хвойй карой і нечым неразганданым ледзь улоўным заўсёдным пахам гэтай пары (*Хомч.*). 4. [І сапраўды вецер быў блакітны, як у сне.] У ім было ўсё трывожная смуга даляглядаў і незабыўнае святло маленства дажджы густыя як вецер і пах суніц шчымлівая радасць у сэрцы і непрык-

рытае вясёлае здзіўленне перад светам (*Стр.*). 5. Азіраюся — тая ж вілястая пыльная дарога той жа бясконцы вірлівы паток людзі валы коні падводы немцы... (*Сач.*). 6. Васіліна заўважыла, што ўсё вакол яе і неба і ялінкі і лістота бярозак смяецца і вагаецца (*Сав.*). 7. І ўсё гэтае тое, што старшыня сказаў «от добра», і асабліва тое, што яго амаль упершыню назвалі па імю і па бацьку, выклікала ў Сяргея пачуццё павагі да самога сябе (*Саб.*). 8. Калі абоз з'ехаў з грэблі, усюды стала пуста і ціха на лагу на выганчыку і ў вёсцы (*Пт-ў.*). 9. Блішчэла раса на агародніне на агурках гарбузах моркве на чырвоным маку (*П.*). 10. Касін дрыжачы голас і тое што яна паведаміла Андрэю і слёзы яе ўсё гэта адбылося ліхаманкава нібы кінуў хто Андрэя ў халодную ваду (*Наўр.*).

5. Сказ ускладнены адасобленым дапаўненнем (1), азначэннем (2), прыдаткам (3), акалічнасцю (4). Раствлумачце ўмовы іх адасаблення. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1. Налюбаваўшыся баравікамі Лабановіч не спяшаючыся прыступіў да збору (*К-с*). 2. Як паселішча племені дрыгавічоў Тураў існаваў мабыць задоўга да князя Тура (*В. В.*). 3. Замест адказу матчыны пальцы даволі блізка знаёмяцца з Міколкавым вухам (*Лыньк.*). 4. Вечары апускаюцца маўклівыя і кароткія (*Скр.*). 5. Меншы і маладзейшы за Васіля Мікола штурхануў гэтага здаравілу ў грудзі і замахнуўся... (*Б.*). 6. Шыракаплечыя ясны строгі ён першы развівае рух (*Гл.*). 7. Ён выслухаў маўкліва і не падымаючы галавы (*Мел.*). 8. Галлё спусціўшы над парканам расла тут грушка з тонкім станам (*К-с*). 9. — Дык вось, у горадзе там замест вась гэтых скрыначак невялікіх машыны вялікія (*Лыньк.*). 10. Гандлёвае таварыства ці як у статут было ўпісана «кааператыў» шырылася вельмі ўдала (*К.Ч.*).

6. Перакладзіце сказы на беларускую мову, выкарыстоўваючы разнастайныя семантыка-сіntaxічныя эквіваленты.

1. Мало-мальски уважающий себя человек оперирует закусками горячими (*Бул.*). 2. ...От орлиных очей парубка не могла укрыться даже краска, стыдливо вспыхнувшая на щеках ее (*Н. Г.*). 3. Потные, измученные скакавшие лошади, проваживаемые конюхами, уводились домой, и одна за другой появлялись новые к предстоящей скачке... (*Л. Т.*). 4. За прошедшую ночь лед поломало, пронесло, и речка, пополняемая коричневыми потоками талой воды, пухла, пенилась, подступая к улочкам (*Шол.*). 5. Засим от тарелок поднимался пахнувший раками пар... (*Бул.*).

7. Падкрэсліце ў сказах пабочныя і ўстаўныя канструкцыі, пастаўце неабходныя знакі прыпынку. Адзначце дыферэнцыяльныя прыметы гэтых кампанентаў ускладнення.

1. Саломы гшцацініцца сонечным золатам яшчэ не вельмі высока; крыльцы у нас казалі і стрыхарэ дайшлі да палавіны страхі (Б.). 2. Гэтага ж ён мог сказаць з пэўнасцю ён ніколі не чуў (В. Б.). 3. Да старшыні прыехала з горада яна кожнае лета прыязджае яго пані старшыніха (В-ч). 4. Доўга можа год можа болей я ім не званіла... (Г. В.). 5. Гвардзеец выцер чырвоны, мяккі і губасты рот на верхняй голенай губе, збоку, чорная барадавачка салфеткаю з вялізнымі на ёй ініцыяламі пад каронаю... (Гар.). 6. Вось чаму ледзь не ўсёй вёскай збіраліся па чарзе вакол самага галоўнага і бадай адзінага вясковага прысмаку (С. Дав.). 7. У нас як бачыце ўсё спакойна (Л. Д.). 8. Дзяку відаць надакучыла вечна адно і тое самае... (Зар.). 9. Іменна такія «сакрэты» і робяць мяне такой удалай парай на думку нашых сяброў гэткаму чалавеку, як Сяргей... (Інат.). 10. Я вёз з сабою рукапіс рамана хлопцы збіраліся кінуць мяне ў маім Рагачове, вяртаючыся ў Менск, і ўсе дванаццаць гадзін я сядзеў на рукапісе, прыкрываючы яго ўласным целаю (Каратк.).

З а н я т а к 8. СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы складаназлучаных сказаў у беларускай мове.
2. Складаназлучаныя сказы аднароднага і неаднароднага складу, адкрытай і закрытай структуры.
3. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучаных сказаў і спосабы іх выражэння.
4. Тыпалогія складаназлучаных сказаў.

З а д а н н і

1. Узнавіце дакладнасць фармулёўкі, падкрэсліце ў дужках яе неабходныя кампаненты.

Складаназлучаны сказ — гэта сінтаксічная канструкцыя, у якой пры дапамозе (гіпатаксічных, медыумічных, ідэаграфічных, ідэалагічных, гнэсалагічных, паратаксічных) злучнікаў

або (інтанацыі, анімацыі, рэдукцыі, злучальных слоў) аб'ядноўваюцца (адносна самастойныя, самастойныя, несамастойныя) прэдыкатыўныя часткі.

2. Прэдыкатыўныя часткі складаназлучаных сказаў падзяляюцца на... (узнавіце тыпалагічную класіфікацыю).

3. Адзначце дыферэнцыяльныя прыметы складаназлучаных сказаў адкрытай структуры.

Сэнсавае і граматычнае падабенства частак.

Колькасць прэдыкатыўных частак не можа быць павялічана.

Выкарыстанне злучальных і пералічальна-размеркавальных злучнікаў.

Розныя тыпы інтанацыйнага афармлення частак.

Магчымасць колькаснага пашырэння частак.

4. Вызначыць характар структуры складаназлучаных сказаў: сказ аднароднага саставу (1), сказ неаднароднага саставу (2). Выбар патлумачце.

Спяшайся не спяшайся, а свайго не мінеш (*К-с*).

І страшна, і хочацца паглядзець (*Кр.*).

Секунды ішлі за секундамі, і здаваліся яны вечнасцю (*К.Ч.*).

Муж нап'ецца, падзярэцца, а жонка вінаватая (*С. В.*).

Заскрыпела фортка, потым стала ціха (*С.*).

5. Які са сказаў не адпавядае дамінуючаму характару адносінаў паміж часткамі складаназлучанага сказа? Адказ абгрунтуйце.

1. Група спешылася, і некалькі чалавек падаліся наперад, асцярожна прабіраючыся па крохкаму льду-верхаходцы (*Лыньк.*).
2. Узыходзіць сонца, і аж пераліваюцца залатымі бляскамі вадзяныя кропелькі на лісці старой вішні (*І. Н.*).
3. Маўчала возера ў тумане / Ды вербы плавалі ў цішы (*П. Т.*).
4. Зіна спачатку корпалася ў клунках, затым узялася выціраць мокрай паперай столік (*Кул.*).
5. Грузнае тулава перамятнулася праз падваконне, і чалавек знік, праглынуты вятрамі і цемрынёй (*Лыньк.*).

6. Зыходзячы з характару семантыка-сінтаксічных адносінаў паміж часткамі складаназлучанага сказа, адзначце «5-е лішняе». Выбар растлумачце.

1. Пракрычаў удод і змоўк, толькі вые недзе воўк (*Гр.*).
2. Над жытамі песні льюцца, / Толькі сонца ўстане (*К-с*).
3. У хаце пакуль што ціха, адно чуецца бясконца малітва старога Максіма... (*Л. Д.-М.*)
4. Гадзюка не рухалася, як здранцвела, толькі доўгі хвост ледзь заўважна ўздрыгваў, выдаваў нервознасць злой істо-

ты (*Бар.*). 5. Было быццам ціха, адно мерна гуў пад столлю вялізны трохлопасны вентылятар (*В. Б.*).

7. Дапоўніце сінтаксічную канструкцыю *Дождж напайў зямлю*, каб атрымаліся складаназлучаныя сказы:

- 1) з далучальна-пералічальнымі адносінамі;
- 2) далучальна-азначальнымі;
- 3) далучальна-дапаўняльнымі;
- 4) далучальна-паясняльнымі;
- 5) далучальна-абмежавальнымі;
- 6) далучальна-вылучальнымі;
- 7) далучальна-прычынна-выніковымі;
- 8) далучальна-выясняльнымі;
- 9) далучальна-заклучнымі адносінамі.

Назавіце дыферэнцыяльныя прыметы складаназлучаных сказаў з далучальнымі часткамі.

8. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1. А яна стаяла перад імі і сонца асвятляла яе прыгожую постаць (*А.*). 2. Узмах вясла і човен нячутна і доўга слізгае па вадзе спрэс пакрытай шыгаллем і струхледай карой (*Бар.*). 3. Такі талент і такая ракавая памылка! (*Інат.*). 4. ...А людзі між тым выйшлі з лесу і стаялі ля запрэжак (*Каратк.*). 5. Шапка зляцела ў таго з галавы і сам ён захістаўся і паляцеў потырч носам на гэты пень (*К-с*). 6. На свеце ўсякага жыцця даволі і чалавечае долі шмат... (*К.Ч.*). 7. Перад вечарам пабыў спорны дождж, і цяпер пад нагамі адчувалася сырасць (*Г. Ч.*). 8. Чаму ты не паверыў мне і нават чаму ты пытаў гэта? (*К. Ч.*). 9. Секунды і павекі хворай цяжка апускаюцца (*Шам.*). 10. Дзесьці песня лунае і не музыкай лесавою поўняцца вокны светлых хат над ракою (*Лыньк.*).

З а н я т к і 9—10. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы складаназалежных сказаў.
2. Структурна-семантычны падыход да класіфікацыі складаназалежных сказаў.
3. Складаназалежныя сказы нерасчлянёнай (прыслоўнай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі.
4. Структурна-семантычныя тыпы складаназалежных сказаў нерасчлянёнай структуры: прысубстантыўна-атрыбутыўныя, тлу-

мачальна-аб’ектныя, прыкампаратыўна-аб’ектныя, прызайменні-кава-суадносныя.

5. Складаназалежныя сказы расчлянёнай (прысастаўнай, прыффразавай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі.

6. Складаназалежныя сказы ўскладнёнай будовы (з некалькімі галоўнымі і некалькімі даданымі часткамі). Тыпы падпарадкавання: паслядоўнае, сузалежнае аднароднае і неаднароднае, камбінацыя розных тыпаў падпарадкавання.

З а д а н н і

1. Прачытайце прыказкі і прымаўкі, выпішыце нумары тых, што пабудаваны на мадэлі складаназалежных сказаў. Укажыце дыферэнцыяльныя граматычныя, семантычныя, камунікатыўныя прыметы складаназалежных сказаў. Дайце азначэнне складаназалежнага сказа.

1. Сярмяга — не знявага, а жупан — не вялікі пан. 2. Каб вяды напіцца, трэба ёй пакланіцца. 3. Па дарозе ідучы, грыбоў не набярэш. 4. Ведаў Бог, што не даў свінні рог. 5. Прыйдзе, тата, і наша свята. 6. Узяўшыся за гуж, не кажы, што нядуж. 7. Не столькі той брагі, колькі той звягі. 8. Шырокае поле: ідзі, куды воля. 9. Усе бабры дабры, адно выдра — ліха яе бяры. 10. Што задужа — не здарова. 11. Будзе час — будзе і квас. 12. Ці міла, ці няміла, але грошы плаціла — трэба есці. 13. Дурняў не сеюць і не жнуць, яны самі растуць. 14. Што пра тое гаварыць, што не мае быць. 15. І козы сытыя, і сена цэлае. 16. Якое карэнне, такое і насенне. 17. Хто ў мох, хто ў алешнік. 18. Хоць натрасешся, пакуль данясешся, затое ногі не прыстануць з дарогі. 19. Калі з роду баравік, то лезь, браце, у кошык. 20. Анціп — нашаму брату Мікола.

Дыферэнцыяльныя прыметы:

1) Граматычныя: ...; 2) Семантычныя: ...; 3) Камунікатыўныя: Складаназалежны сказ — гэта

2. Вызначце сінтаксічныя адносіны, спосабы і сродкі іх выражэння паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа. Назавіце тыпы даданых частак у адпаведнасці з традыцыйным (функцыянальным) падыходам да класіфікацыі складаназалежных сказаў.

1. Гаворкі <...> з’яўляюцца для літаратурна развітых моў тым, чым карэнне для магутнага дуба (А. Е.). 2. Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная, як і другім добрым людцам <...> (Багун.). 3. Ты [мова] нам тлумачыш усе дзівы свету, якія

дзіцячае вока бачыць навокал сябе першы раз (Ц.). 4. Самы важнейшы і непраломны закон жыцця — гэта людская мова, праз каторую чалавек стаў найвышэй ад усякага стварэння пад сонцам (Кун.). 5. А хто не знае роднай мовы, не годзен называцца Сынам Народа (В. Лас.). 6. <...> Нам беларусам <...> трэба дбаць аб гучнасці і чыстаце сваёй мовы і аб той яе ў паўсядзённым жыцці гуманістычна-наіўнай сіле, што выдзяляе яе з усіх моў славянскіх (Гар.). 7. Трэба, каб журналісты вывучылі хоць, нарэшце, як мае быць беларускую мову (К. Ч.). 8. <...> Чым паўней духоўны свет чалавека, тым багацей і яго мова (Вім.). 9. Днямі зноў думалася пра крыніцу — родную мову, якой служу і буду служыць як першааснове выхаду ў агульналюдское! (Б.). 10. Можна, адна з галоўных прычын, ад якой залежыць будучыня нацыянальнай культуры, у значнай меры заснавана на роднай мове <...> (В. Б.). 11. <...> Нямы той чалавек, які забыў мову продкаў <...> (Каратк.). 12. Сапраўдны паэт пазнаецца і па тым, як ён свабодна чуюцца ў стыхіі роднай мовы, па натуральнасці і нязмушанасці вершаванага радка <...> (Гіл.). 13. Літоўскі тагачасны ўрад <...> са сваімі князямі меў — як то кажучы — усе клёпкі ў галаве і не ўзаконіваў бы мовы забранага народа, каб не бачыў у гэтым карысці для сябе і для падбітых зямель (Кун.). 14. Роднае слова — гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет (К-с). 15. Было б горш, чым нядбальства, нічога не ўзяць з таго, што соткі народаў праз тысячы год сабіралі ў скарбніцу светавай літаратуры (Б-ч).

3. Паводле прапанаваных мадэлей скласці і запісаць па адным складаназалежным сказе. Вызначыць, да якіх кампанентаў галоўнай часткі адносіцца даданая частка складаназалежнага сказа.

Зрабіце пісьмовы сінтаксічны аналіз аднаго са сказаў (на выбар).

1) [... лепш], (чым...); 2) [Пачулася], (быццам...); 3) [...], (дарма што...); 4) [... так], (што...); 5) [... у траве], (якая...); 6) [Там..., (адкуль...),...].

Схема для аналізу

1. Тып сказа паводле асноўнай сінтаксічнай сувязі і колькасці прэдыкатыўных частак.
2. Тып складаназалежнага сказа паводле структуры.
3. Сродкі сувязі галоўнай і даданай частак.
4. Сінтаксічнае (граматычнае) значэнне даданай часткі.

5. Структурна-семантычны тып і падтып сказа.
6. Характар мадэлі.
7. Камунікатыўная структура сказа.
8. Функцыянальны тып сказа.
9. Тып сказа па эмацыянальнай афарбаванасці.
10. Структурная схема складаназалежнага сказа.

Узор аналізу двухчленнага складаназалежнага сказа

Цякла тут з лесу невялічка травой заросшая крынічка¹, абодва берагі каторай лазняк, ракетнік абступалі² (*К-с*).

1. Сказ складаназалежны, двухчленны.
2. Нерасчлянёнай структуры (прыслоўны), уласна-прыслоўны.
3. Асноўныя сродкі сувязі частак:
 - а) інтанацыя (падкрэслівае сэнсавую несамастойнасць частак);
 - б) злучальнае слова *каторай*, выражанае адносным займеннікам;
 - в) апорнае слова — назоўнік *крынічка*, катэгарыяльную валантнасць якога рэалізуе даданая частка.

Дадатковыя сродкі сувязі:

- а) парадак частак: даданая частка знаходзіцца ў фіксіраванай постпазіцыі ў адносінах да азначаемага слова;
- б) суаднясенне дзеясловаў-выказнікаў у формах прошлага часу незакончанага трывання абвеснага ладу: *цякла — абступалі*;
- в) лексічныя сродкі сувязі: словы адной тэматычнай групы (*з лесу, травой, крынічка — берагі, лазняк, ракетнік*).
4. Сінтаксічнае значэнне — атрыбутыўнае (азначальнае).
5. Складаназалежны сказ з прысубстантыўна-атрыбутыўнай даданай часткай, падтып — уласна-азначальная.
6. Мадэль свабодная (нефразеалагізаваная).
7. Сказ камунікатыўна нечлянімы: даданая частка, пашыраючы апорны назоўнік, разам з галоўнай утварае комплексную рэму.
8. Сказ апавядальны.
9. Няклічны.
10. [...*крынічка*]¹, (...*каторай*...)².

4. Прааналізуйце характар адносін, від і сродкі сувязі паміж галоўнай і некалькімі даданымі часткамі складаназалежнага сказа. Выпішыце нумары сказаў:

- а) З сузалежным аднародным падпарадкаваннем —
- б) Сузалежным неаднародным падпарадкаваннем —
- в) Паслядоўным, ці ланцужковым, падпарадкаваннем —
- г) Змешаным падпарадкаваннем —

1. Як не любіць мне восень залатую, калі праз вопратку асін густую тон прабіваецца чырвоны, слаўны тон, і ў золаце стаіць маўклівы, пышны клён? (*Арс.*) 2. Беларусь для мяне — Каліноўскі, Скарына, Багушэвіч, Купала і сотні такіх, каго гора-бяда не скарыла, хто ніколі не зрокся сваіх (*Я. З.*) 3. Спадчына — Неўмірушчая матчына, / З якой расцвітае Польша, / Што на папалішча вяртае (*Р. Б.*) 4. Мокрая раніца восені сумнай у парку сцякае кроплямі рос з ліп, што глядзяцца задумна на лісце, што вецер атрос (*Сядн.*) 5. Я прыйшоў да вас, каб сказаць, / Што для нас гэты зоры гараць, / Што не згасне ў крыві маладосць і што пчасце на свеце ёсць! (*Цвір.*) 6. У хаце той, дзе нарадзіўся я, / Без дробнай спрэчкі, аніякай звадкі / На ногі ўзнялі нас салдаткі, / Хоць мама была ў кожнага свая (*У. П.*) 7. Людзі хочуць, каб гімн зайгралі, / Калі плошчы запоўніць парад, / І пра іхнія рукі і раны, / І пра будні (іх болей, чым свят) (*Бур.*) 8. Калі маўчыць душа, гібее розум наш, / Як дрэва без вады ці як вятрак без ветру (*Стр.*) 9. Свет помніць і сёння, як ты ваявала, / Што кожны чацвёрты ў зямлі беларус (*У. К.*) 10. Спяшай зрабіць са сцэжкі крок, / Дзе цішыня густая, / Каб прачытаць адзін радок, які ніхто не знае (*Серб.*) 11. Усё на свеце выпадкова, апроч сяброў, што ўмеюць разумець з паўслова і суцяшаць без слоў (*Сак.*) 12. Мне верш, што ненапісаны, патрэбны, / Каб веру ў сябе не патушыць. (*Мар.*)

5. Да беларускіх прыказак і прымавак прывядзіце рускія адпаведнікі. Кваліфікуйце сродкі сувязі паміж часткамі складаназалежнага сказа — злучнік ці злучальнае слова. Выпішыце злучальныя словы. Укажыце іх прыметы.

- Калі ўлез у дугу, не кажы «не магу» — ...;
- Бачыць карова, што на павеці салома — ...;
- Хто хоча прапасці, няхай вучыцца красці — ...;
- Як гукнеш, так і адгукнецца — ...;
- Якая дзеўка, такая ёй і прыпеўка — ...;
- Адкуль дым, адтуль і польмя — ...;
- Каб на хмель не мароз, ён бы тын перарос — ...;

Проці ліха на ўзгорку, дзе пень на калоду брэша — ...;
Колькі робіш, столькі вучыся — ...;
Мялі, васпане, пакуль язык не прыстане —

З а н я т а к 11. СКЛАДАНЫЯ БЯЗЗЛУЧНІКАВЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы бяззлучнікавых сказаў.
2. Бяззлучнікавыя сказы аднароднага і неаднароднага складу, адкрытай і закрытай структуры.
3. Семантыка-сіntaxічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых сказаў і спосабы іх выражэння.
4. Бяззлучнікавыя сказы ўскладненай будовы.

З а д а н н і

1. Дапоўніце фармулёўку.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы — гэта

2. Вызначце разнавіднасці частак у складаных бяззлучнікавых сказах у адпаведнасці з а) функцыянальным і б) структурна-семантычным падыходам да іх класіфікацыі.

1. Жанчына — душа мужчыны; яна наша натхненніца на вялікія справы.

- а)
- б)

2. Заспрачаліся, як дзеці, / Блазна і старое: / Што даўжэй жыве на свеце — / Добрае ці злое?

- а)
- б)

3. Усё адзін чорт: / Памёр той Гаўрыла ці скула яго задавіла...

- а)
- б)

4. Бывае й так: і ў добрым севе / Трапляе дзікая трава.

- а)
- б)

5. Зарос травой шлях стары, / Крывыя сцежкі ўсе размыты.

- а)
- б)

3. Абапіраючыся на дыферэнцыраваны/недыферэнцыраваны характар сэнсавых адносін паміж часткамі, укажыце «лішняе» сярод складаных бяззлучнікавых сказаў. Выбар патлумачце.

1. Ён паспрабаваў крануцца і ледзь не паляцеў з ложка: ма-лодшы брат сапхнуў яго на самы край (А. М.).

2. З гэтага вынікае, прынамсі, адно: фармальную прычыну тваіх сумневаў мы ліквідавалі (Арл.).

3. Мне балбатня ўжо надаела — / Лепш я вам песню пра-пяю!.. (Ф. В.-Л.).

4. Слова, / Як на Вялічка мацак, / Правяралі на зуб — / Зу-білі (Р. Б.).

5. Адпіхнуўшы ўбок табурэтку, расчыніў дзверы — насуп-раць стаяў сусед, малады хлопец Аляксей... (В. Б.).

4. Прааналізуйце складаны бяззлучнікавы сказ *Без хлеба няма абед, без калусты жываты пусты* па наступнай схеме:

1. Тып сказа па характары асноўнай сінтаксічнай сувязі і колькасці прэдыкатыўных частак.

2. Тып сказа па колькасці суб'ектаў (монасуб'ектны/полі-суб'ектны).

3. Тып сказа па структуры (аднароднага/неаднароднага са-ставу).

4. Сродкі сувязі прэдыкатыўных частак.

5. Гнуткая/нягнуткая структура.

6. Дыферэнцыраваныя/недыферэнцыраваныя адносіны па-між часткамі.

7. Тып бяззлучнікавага складанага сказа (агульнае сінтак-січнае значэнне).

8. Суадноснасць/несуадноснасць з іншымі тыпамі склада-ных сказаў.

9. Свабодная/несвабодная (фразеалагізаваная) мадэль.

10. Камунікатыўны тып выказвання (члянімае/нечлянімае).

11. Функцыянальны тып выказвання.

12. Тып сказа па эмацыянальнай афарбанасці.

13. Структурная схема сказа.

14. Пунктуацыйны аналіз.

5. Паміж часткамі складанага бяззлучнікавага сказа ставіцца: коска (1), працяжнік (2), двукроп'е (3), кропка з коскай (4), коска з працяжнікам (5).

1. Не трэба зайздрасць на лішні заробтак не стане здароўя не спажывеш нажытага (Ж.). 2. Хлопцы прыходзілі з вёскі яшчэ ве-сялей было (Зар.). 3. Вечна ў нас такія штучкі ты просіш прыслаць

таксі праз дваццаць хвілін яно прыязджае праз дзве гадзіны! (Іпат.). 4. Доўга хадзілі па вуліцах выпілі па шклянцы газіроўкі па пляшцы піва з’елі па порцыі марожанага (В. К.). 5. Усміхнуўся і задумаўся вось як неспадзявана мяняецца ўсё ў жыцці (Карам.). 6. Краўцоў было грэблю масці (Каратк.). 7. Скрозь шыбы падалі промні сонца іх афіцыянтка перасякала лёгкай радаснай паходкай (Карп.). 8. Але, дзякаваць Богу, лёс мілаваў крыві на яго руках не было (Кудр.). 9. Вось плыт ужо вынесла на сярэдзіну ракі вось ужо зачарнеўся наперадзе лазняк (Лунс.). 10. І вось незабыўны малюнак мы спраўляем улазіны (І. Н.).

З а н я т а к 12. КАМБІНАВАНЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы камбінаваных складаных сказаў.
2. Разнавіднасці камбінаваных сказаў, іх структура і значэнне.
3. Сувязь частак у камбінаваных складаных сказах.
4. Семантыка-сіntaxічныя адносіны паміж часткамі камбінаваных сказаў і спосабы іх выражэння.

З а д а н н і

1. Выпішыце нумары сказаў, якія адпавядаюць наступнаму азначэнню: *складаныя сказы, прэдыкатыўныя часткі якіх звязаны пры дапамозе злучнікавай і бяззлучнікавай сувязі. Ахарактарызуйце сінтаксічную прыроду гэтых сказаў.*

1. *Бусел* (бацян, буська) шырока прадстаўлены ў беларускай міфалогіі, паводле якой гэта чалавек ці анёл, пакараны богам за цікаўнасць: даручаную яму торбу ці гаршчок з сабранымі там нячыстымі жывёлінамі-гадамі ён павінен быў кінуць, не развязаючы, у прадонне, ды не стрымаўся, развязаў паглядзець ды выпусціў усіх тых жывёлак на зямлю (Т. В.). 2. Існуе павер’е, што *ліса*, якая пачаткова мела чорную і белую поўсць, змяніла яе на жоўтую, пасля таго як яна аднойчы з’ела *вавёрку* (С-ко). 3. Уяўленні пра святасць *голуба* звязаны з хрысціянствам, менавіта голуб прынёс галінку на Ноеў карабель, даючы знаць, што затопа пайшла на спад, што з’явілася зямля, якую можна засяляць (Л. С.). 4. *Ястраб* (сімвал жарсці і адвагі ў каханні) выкарыстоўваўся ў любоўнай магіі, бо лічылася, што калі на жываце

насіць галаву ястраба, то ўсе будуць любіць (С-ко). 5. У беларускім фальклору ёсць паданні, што *свіння*, рыкучыся ў зямлі, дарылася да крыніцы, якая паслужыла вытокаам пэўнай ракі (Э. З.). 6. *Жайна* (вялікі чорны дзяцел), паводле беларускіх міфалагічных паданняў, — гэта пчалаяр-бортнік, ператвораны Богам у птушку за тое, што не святкаваў у надзелю, а выдзёўбаваў у сасне борць для пчол: чалавек павінен цяпер штодня, у будні і святы, дзяўбці дрэвы, рабіць у іх вялікія дуплы (Л. С.). 7. *Кажана* называлі начным чортам, здольным прыносіць як няшчасце, так і шчасце — таму яго стараліся злавіць на Купалле, бо выпушчаны потым на волю ён можа прынесці свайму збавіцелю багацце (У. В.). 8. Калі ў пачатку I тыс. н. э. на сучасных беларускіх землях была засвоена верхавая язда, *конь* зрабіўся сімвалам ваярства, хутчэй іх вярхушкі, бо выхаваць спецыяльна падрыхтаванага для вайны каня было цяжкай і дарагой справай (Пр-ў). 9. Згодна з легендай, чорт, задумаўшы спакусіць Еву і абярнуўшыся ў мыш, накіраваўся да яе на востраў, але Прасвятая Дзева, убачыўшы гэта, скінула долу сваю рукавічку, з якое і ўтварыўся *кот*, які тут жа ўхапіў чорта-мыш (Т. В.). 10. Беларусы лічылі, што калі прыведзены ручны *мядзведзь* зараве пасярод хаты, то неўзабаве ў ёй адбудзецца вяселле (Э. З.).

2. Вызначце характар сувязі паміж састаўнымі часткамі камбінаваных складаных сказаў, дамінуючую сувязь кампанентаў, ці блокаў, у іх. Назавіце тыпы складаных сказаў кантамінаванай структуры, прывядзіце да кожнага з іх адпаведную мадэль.

1. Так, народ павінен ведаць сваю гісторыю, але не на тое, каб яе паўтараць, бо паўтарэнне гісторыі, нават самай бліскучай, азначае, што народ гэты не мае ўжо сваіх ідэалаў у будучым, што ён бачыць іх толькі ў мінулым, а гэта раўназначна яго пагібелі (Ерм.). 2. Летапіс — гэта кніга, у якую адукаваныя людзі запісвалі галоўныя падзеі: калі пачалася вайна, калі здарыўся вялікі пажар, калі быў добры ўраджай, а калі — голад... (Арл.). 3. Спачатку было бела, потым — руда, іржава, потым нічога не было; краса квецені жыла ўспамінам, шкадаваннем, што ўсё хутка мінула (Мел.). 4. Калі вы скажаце, што гэта не праўда, а байка, дык я запытаюся: а дзе тая мяжа, што аддзяляе праўду ад выдумкі? (К-с). 5. Відаць, той, хто тут касіў, добра ведаў, што пакідаць сена ля дарогі нельга, — кожны, хто будзе сюдою ехаць, ускубе ці каню, ці сабе пад бок, каб не мулка было трэсціся на голых драбінах, і перавёз яго дахаты, бо ні стажка, ні коп нідзе паблізу не было відаць (Сач.). 6. Перасталі ісці дажджы, кудысьці сплылі хмары,

а сонца пякло так, што і дзецца ад яго не было куды (Я. Г.). 7. У класе стала шумна, усе паўскоквалі са сваіх месц, павыцягвалі шыі, каб убачыць першага вестуна вясны (Г. В.). 8. Спачатку лёгкая чырвань зайграе ў верхавінах далёкага бору, потым сонечныя зайчыкі, нібы спрабуючы сваю моц, лягуць на спакойныя хвалі ракі, і толькі яна ветліва ўсміхнецца, сонца поўнай жменяй кіне свае праменні ў шыбіны вясковых хат (І. Н.). 9. Гэты народ папракалі ў забітасці, у цямноце, а ён толькі смяяўся, бо верыў у свае сілы, у сваіх сыноў і дачок (Л. Д.). 10. Універсітэты і акадэміі будуць вучыць цябе роднай мове, але, калі не ўспрыняў мову гэтую з матчыных вуснаў, з першакрыніцы, ніколі ты адчуваць не будзеш слова, дзе гук кожны ад матулі (Р. Б.).

3. Пастаўце знакі прыпынку. Адзначце магчымыя пунктуацыйныя ва-рыянты.

1. Жанчына папраўляла пакет прытрымлівала вінаград рукамі але на твары ў яе не было заклапочанасці ці раздражнення якія часта бываюць у чалавека калі яму нешта замінае (Ар.). 2. Васілёк дужа засумаваў па старэйшым браце і таму не мог дакацацца калі прыедзе ото было б лягчэй што ж ён можа сваімі дзіцячымі рукамі? (Бар.). 3. У самы поўдзень каровы прыгоненыя «з ранак» былі дома але і тады калі мы іх зноў выганялі на пашу цень быў яшчэ ўсё кароткі мы мералі яго з дакладнасцю да палавіны і да чвэрткі ступака у хлопцаў невялікага а ў дзяўчатак яшчэ меншага (Б.). 4. Але цяпер калі сіеста збольшага сканчалася а вечаровы курортны тлум яшчэ не настаў было быццам ціха адно мерна гуў пад столлю вялізны трохлопасны вентылятар ды ў падваконні раз-пораз уздыхаў кандыцыянер (В. Б.). 5. Цяпер успамінаючы ўсё гэта я зноў думаю аб тым як перапляляла лёсы людзей вайна як яна звяла іх як развяла граф Патоцкі выратаваў ад смерці маю матулю яе сяброўку і мяне (Г. В.). 6. Не ведаю што атрымалася ці я стаў заблізка да Віцькі ці ён не тым бокам да мяне але Красянец з усяго размаху «змазаў» мне палкай па пераносіцы ажно іскры якія там іскры? ажно вуголлі з вачэй пасыпаліся (С. Дав.). 7. Неяк не верылася што гэты мужчына вырас з таго маленькага бледнага з твару хлопчыка які насіў картовыя штанікі на адной плеечцы і мацаў за бацькавы кішэні калі той вяртаўся з работы ці прывёз зайчыкавага хлеба? (Ж.). 8. Відаць любому мастаку акцёру пісьменніку зайздросцяць куды болей чым палітыку або філосафу палітыка і філасофія маюць уплыў на абмежаваную колькасць розумаў магчымасці ж мастацтва неабме-

жаванья (*Іпат.*). 9. Высока над дарогаю ззяў вузенькі вастрарогі месячык а за ім працягам ягонага паўкруга можна было разгледзець увесь бляклы круг адно краёчкам якога і быў яркі месячык (*Карам.*). 10. Мы выехалі па віне студыі позна прыехалі туды на бераг Бярозы зусім уначы і паверце толькі сілаю жорсткіх абставін! я вымушаны быў сцягнуць з кастра каля фермы некалькі паленцаў каб раскласці хоць нейкае цяпельца і хаця пры ягоным святле нацягаць пасля лаўжоў і сухастою каб развесці зыркае вогнішча і сям-так пераначаваць ля яго (*Каратк.*).

З а н я т к і 13—14. СКЛАДАНАЕ СІНТАКСІЧНАЕ ЦЭЛАЕ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ) як мінімальная адзінка тэксту.
2. Граматычная прырода ССЦ, асноўныя крытэрыі яго вылучэння.
3. ССЦ і абзац. Суадносіны ССЦ і абзаца. Асноўныя функцыі абзаца.
4. Сродкі міжфразавай сувязі на ўзроўні ССЦ: уласна лексічныя, лексіка-граматычныя, граматычныя.
5. Віды сувязі ў ССЦ: ланцужковая, паралельная, далучальная, змешаная.
6. Тыпы рэматычнай дамінанты ССЦ: прадметная, якасная, статальная, акцыянальная, статальна-дынамічная, імпрэсіўная, сінкрэтычная.
7. Тэма-рэматычная структура складанага сінтаксічнага цэлага. Тыпы тэма-рэматычных ланцужкоў: простая лінейная паслядоўнасць, паслядоўнасць са скразной тэмай, паслядоўнасць з вытворнымі тэмамі, паслядоўнасць з расшчэпленай тэмай.

З а д а н н і

1. Ахарактарызуйце тэкст па наступных параметрах: тэма, ідэя, яго канструктыўныя кампаненты. Запішыце асноўныя дыферэнцыяльныя прыметы складанага сінтаксічнага цэлага.

Янка прачнуўся, калі ўжо ў вокны свяціла сонца. Надзеў кашулю, нацягнуў штаны, падышоў да мыцельніка і, як кот, фыркаючы, пачаў мыцца. Потым спёк яешню, падагрэў чаю і, злёгка паснедаўшы, выйшаў з хаты. У чыстым блакіце то там, то сям

плылі белыя, як вата, невялікія хмаркі, шчабечучы, адна перад адной, як навыверадкі, праносіліся хуткакрылыя ластаўкі. Па абодва бакі ганка бела-ружовым полымем цвілі густыя кусты бэзу. Яго даўкі пах сталяў у паветры і аж кружыў галаву. У садзе ў пышны вэлюм апрануліся яблыні і вішні, у голлі якіх была добра чуваць пчаліная музыка.

Праз вуліцу ў сваім гародчыку штосьці рабіла, кешкалася суседка Гануля. Янка здзівіўся, калі ўбачыў яе дома, бо ўжо з месяца як жыла ў сына ў Сібіры, а на дзвярах яе хаты вісеў вялікі, як не на цэлага паўпуда, самаробны замок. Ён ступіў да плота, павітаўся з Гануляй і не то жартам, не то ўсур'ёз сказаў:

— Во, суседка, і добра, што вярнулася. Гаварыў жа я табе, што гарадскія булкі прыядуцца скоры. Дык не, не паверыла, нават слязу пусціла, што не ўбачымся болей.

Гануля выпрастала спіну, прыставіла да галавы стрэшкай далонь і доўга глядзела на Янку пустымі выцвілымі вачыма, як усё роўна не пазнаючы яго.

— Анягож... Чым за морам віно піць, лепей у Нёмане вадзіцу. Сяджу ў гэтай камяніцы пад самым небам, як у турме, і рук няма да чаго прыкласці. А тут цыбульку пасаджу, бурачок, бульбачку — усё сваё. Вішанька паспее, яблычак сокам наліецца. Анягож... Родная зямелька, як зморанаму пасцелька... .

(Я. Галубовіч)

2. Вызначце віды сувязі паміж кампанентамі ССЦ і сродкі яе рэалізацыі.

I. Імгненні... Няўлоўныя, бязважкія, яны наслойваюцца адно на адно, утвараючы непераадольную запруду часу, якая ўстае паміж толькі што бачным, адчувальным і цяпер аднесеным назад, за мяжу пагляду, і тым, што ўяўлялася далёкім, а то і недасяжным і ўжо наблізілася, наплыло і вось-вось захлісне ўсё вакол, каб тут жа адхлынуць, адкаціцца, зліцца з сучемкамі, а потым і са змрокам ужо пражытага, прамінулага — мінулага. Калі азірнуцца і ўгледзецца, калі да рэзі ў вачах углядвацца ў гэты змрок за спіною, недзе адразу за спіною, вышукваючы паглядам згадкі-іскары, адчуеш, як пагляд упіраецца ў нябачную сцяну і, адштурхнуты ёю, гэтак сцяною, адступае, сцінаецца, гасне — ён бездапаможны, бяспільны перад змрокам. Перад мінулым. Ён бездапаможны...

Толькі душа можа паспрачацца з часам. Паспрачацца і перамагчы. І тады няўмольнасць часу, руху яго, абарочваецца пляхам, які то абганяе жыццё і расквечвае нязнаны, неведомы свет будучыні самымі вычварнымі, самымі дзівоснымі мроямі, то імкне назад, наўстырч, у памяць, вяртаючы асветленыя новым, яр-

чэйшым, святлом самыя розныя малюнкi і адчуванні. Першае памкненне дадае сілы, другое — веры.

Імгненні... Ніхто не вымярае імі шлях, хоць менавіта з іх складаюцца дні, гады чалавечага жыцця, хоць менавіта яны вызначаюць усе павароты лёсу. Ды і сам лёс нярэдка!

(Т. Бондар)

II. Шчасце — гэта заўсёды нешта недасягальнае. Яно — толькі наперадзе. І калі ты дасягнуў, дамогся таго, чаго так ужо да няўсцерпу чакаў, — табе робіцца вельмі ж ужо радасна, і ты, задаволены і зняможаны, лічыш, што гэта і ёсць шчасце. А пройдзе час, і зноў заўважаеш, што гэтае шчасце блякне, робіцца будзённым жыццём, а ты, нудзячыся ад яго, пачынаеш сумаваць і тужліва чакаць нечага такога, што яшчэ наперадзе, што непазнана, як музыка, турбуе цябе і прымушае шчымець сэрца. Шчасце — гэта не тое, чаго ты дасягнуў. Відаць, шчасце нельга ўзяць у рукі і разгледзець, бо шчасце — гэта заўсёды лінія гарызонта: а на яе не наступіш нагою.

(Я. Сінакоў)

III. Дзіўна, але прыкмеціў, што не люблю двукроп'е — бо ўсё так ясна пасля няўмольнай ягонай перакананасці, — здаецца, думцы робіцца цесна ў гэтай сваёй скончанасці...

Мне даспадобы працяжнік, які стралою нясецца наперад, — ён пакідае думцы прастору...

Значыць, пішу не дзеля таго, каб расстаўляць кропкі над «і», — мусіць, не веру ў мажлівасць такую слова...

Пішу, спрабуючы большыць яснасць, якая здаецца мне непакіснай, што жыццё — як працяжнік, стралою нясецца наперад, — і ніколі не будзе ў ім скончаных фраз — толькі адзін няспынны, імклівы рух — адзін нястрымны вечны працяжнік...

(А. Асташонак)

IV.

Мудры —
хто вучыцца ва ўсіх, усюды, заўсёды.
Багаты —
хто жыве на сродкі, якія ёсць.
Шчаслівы —
хто жадае быць шчаслівым.
Вольны —
хто адказны перад сабой.

Святочны —
хто ўмее лавіць чароўнасць.
Моцны —
хто падмагае слабаму.
Карысны —
хто працуе не на сябе.
Міласэрны —
хто ўпускае ў сэрца чужое гора.
Праведны —
хто шануе душу.
Вечны —
каго помняць.
Кім хочаш быць,
тым і будзь!
А хочаш вечнасці —
будзь мудрым,
багатым,
шчаслівым,
вольным,
святочным,
моцным,
карысным,
міласэрным,
праведным.

(У. Ліпскі)

3. Ахарактарызуйце тэкст па яго рэматычнай дамінанце. Адказ абгрунтауйце.

АЛАДКА І БЛІН

Аладка гладкая, блін пульхны, аладка ўдалая, блін файны, аладка — латка, блін — лапik, аладка — аўра, блін — німб.

Аладка пячэцца на патэльні, блін — на блясе, аладка салодкая, блін «аблізны», аладка лагодзіць згадку, блін — успамін.

Аладка — на Каляды, блін — на Вялікдзень, аладка — на сняданак, блін — на абед, аладка пахкая, блін бліскучы, аладка ладкуецца ў далонь, блін плішчыцца ў жменю; але аладка гэтка ж смачная, як і блін, а блін лепіцца з таго ж самага цеста, што і аладка.

(А. Разанаў)

З аднаго канца вуліцы раптам выскачыла ў адной кашулі няскладная фігура селяніна. Па тым, як неслі яго ногі, людзі свядомыя адразу пазналі б, што дзядзька Арцём крыху «хлесьянуў», што цяпер няспрытнымі нагамі выратаўваў сваю асобу і што ззаду за ім павінна быць нейкая грозная сіла, ад якой і ратавалі яго непаслушныя ногі. Прабегшы некалькі хат, Арцём звярнуў на агароды, шуснуў у каноплі, адтуль разораю між капусты забег у надворак Юркі Труса, з надворка заламаў у вулачку і пасучыў проста да калодзежа. Дабегшы да студні, Арцём азірнуўся. Вуліца была пустая. Арцём яшчэ раз азірнуўся і, уляпіўшыся за зруб, перакінуў сваё цела ў студню, павішы на руках. Павісеўшы так з паўхвіліны, ён высунуў сваю кудлатую, ускалмачаную галаву і агледзеўся навокал. Якраз недалёка ад студні бегла, падаткнуўшы спадніцу, кабеціна з качаргой у руках. Арцём борздзенька схаваў за зруб галаву, зірнуў уніз, пусціў рукі і... шугнуў! Праз момант пачуўся глухі пляск вады. Калодзеж быў неглыбокі, і вады ў ім было мала. Шчасліва апынуўшыся на дне, Арцём трохі пачухаў цяжэйшае месца і стаў прымайстроўвацца на скрыні. Скрыня заметна выдавалася над вадой. Арцём усеўся на адным яе беразе, а ў другі ўпёрся нагамі. Тут ён пачуў сябе вольна і выгодна і ўздыхнуў лягчэй.

(Якуб Колас)

Жніво. Ранне.

Спелеа жыта схіліла каласы. Блішчыць раса і буйнымі круглымі слязьмі капае і з коласа, і з тонкага залатога сцябелля. Тхне свежасцю зямелька...

Там-а-там сінеюць чароўна-прынадныя галоўкі-красачкі ціхіх васількоў. Трыпутнікам, гугалем і мышыным гарошкам парасла высокая мяжа.

Падзьме цёплы, і густы, і лёгкі ветрык — і ад жытняе сцяны льецца і плыве пах упрэлай палявой зямлі і ціхамірнай непрыкметнай румянкі, сыплюцца ў сем колераў вясёлкі росныя перлы, дыхаючы угору духам цеплыні.

Шарпае пад лёгкімі лапцікамі колкае і яшчэ поўнае соку іржышча. Грубая, туга звязаныя снапы разлягліся, як купцы, бавячы погляд. Не хочацца думаць, што там, на ўзгорачку, на пясочку, ёсць і рэдзенькае, жыдзенькае, дробненькае жытца з малюсенькімі каласінкамі. Сумна там... Затое ж тут, дзе яно буйнае, дзе яно

густое, — надта хораша! Дзятліна зелянее патройнымі лісцінкамі. Клякоча скакунец-каваль. Гудам гудзіць сіне-пазалачваная муха. Трапыхаецца і снуе туды-сюды над жытам жоўценькая мятлушка.

(Паводле М. Гарэцкага)

Вясна выдалася дружнай і цёплай.

І хоць снег трымаўся яшчэ на палях, хоць па начах можна было лёгка ісці па хрупасткаму падморожанаму насту, сонца прыгравала з кожным днём усё мацней і мацней, адмакрэлі і пацямнелі лагчыны, першыя праталіны зачарнеліся на палях, прыбярэжныя лазнякі страцілі сваю зімовую празрыстасць і, здаецца, адразу пагусцелі, набраклі пяшчотнымі пералівамі фарбаў: шызых, ліловых.

Надзвычайна ўрачыстымі здаваліся дрэвы ў густым бары, паскідаўшыя снегавыя шапкі і зімовую панурасць. Кожнае дрэва стаяла ў круглай лунцы-праталіне, нібы дыхала дрэва і подыхам сваім прадыхала снег аж да самай зямлі, да леташняй пабурэлай травы і ігліцы. Сям-там па нізкіх мясцінах чуліся днём ледзь улоўныя пералівы нябачных яшчэ ручаінак. Днём разлівалася вада па балоце, за ноч падмярзала, і ранішняя сонца з такой страсцю ўглядалася ў гэтыя лядовыя люстры, што яны пачыналі падтайваць, дыміцца лёгкай празрыстай парай, якая паступова пераходзіла ў цёплы, густы туман. Востра пахла тады гаркавай лазой і талым снегам.

(М. Лынькоў)

Абед быў вельмі сціплы і не каштаваў гаспадыні ані шэлега, бо ўсе стравы былі з вясковых прадуктаў. Толькі на сярэдзіне стала стаяла бутэлька віна, ды і тое, відаць, было сваё, са сваіх сутарэнняў. Але ўсё іншае было проста феерверкам фарбаў і форм. Пасярэдзіне стаяла срэбная ваза для кветак, і ў ёй дзве жоўтыя галінкі клёна, поруч з ёю, але, відаць, з другога сервіза, вялікая, таксама срэбная, супавая міса, срэбная салонка, талеркі, блюда. Усе гэтыя рэчы былі разрозненыя, цёмныя ад старасці, там-сям трохкі змятыя.

І сярод гэтага стаялі два келіхі з вясёлкавага старажытнага шкла, якога зараз на вагу золата не знойдзеш.

Адзіны за ўвесь дзень апошні прамень сонца прабіўся ў акно і зайграў у шкле, запаліў у ім дзiesiąткі рознакаляровых агенчыкаў.

(Паводле У. Караткевіча)

Дабрыня, веру я апантана, гэта тая каштоўнасць, якая перамагае ўсё: жорсткасць, сквапнасць, двудушнасць, неразуменне і недавер...

Дабрыня асвятляе душу, дабрыня — гэта стрыжань спрадвечны, на якім трымаецца чалавецтва, — і яна з'яднае людзей, нягледзячы ні на што.

Ледзь не ўсе астатнія людзі таксама здаюцца мне амаль бездарнымі.

І, вядома, думаю я, ім не заўсёды хапае сіл на кантраляванне кожнага кроку, але той, хто першы здолее стаць зусім дасканалай асобаю, сустрэне і разуменне. За першым яго заслужыць другі... соты... мільённы... — гэткім воль чынам людзі павінны паразумецца з усімі сваімі братамі і сёстрамі.

(А. Асташонак)

КАНТРАЛЮЕМАЯ САМАСТОЙНАЯ РАБОТА СТУДЭНТАЎ

1. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

Варыянт 1

1. Упершыню тэрмін «словазлучэнне» (як частку граматыкі, якая «паказвае правілы, па якіх спалучацца павінны словы ў маўленні») выкарыстаў:

1) М. В. Ламаносаў; 2) Я. І. Лёсік; 3) Я. Ф. Карскі; 4) І. А. Бадуэн дэ Куртэнэ; 5) А. Х. Вастокаў.

2. Словазлучэнне — гэта:

- 1) сродак адлюстравання псіхалагічнага суджэння;
- 2) зыходны пункт выказвання;
- 3) інтанацыйна-сэнсавае адзінства, абмежаванае з двух бакоў паўзамі;
- 4) складанае найменне, прызначанае для абазначэння пэўнага паняцця рэчаіснасці;
- 5) сінтаксічная адзінка, прызначаная для арганізацыі паводлення.

3. Раскрыйце названыя дыферэнцыяльныя прыметы словазлучэння.

1) граматычная: ...; 2) функцыянальная: ...; 3) структурная: ...;
4) семантычная: ...; 5) парадыгматычная:

4. Якія з прыведзеных канструкцый не з'яўляюцца словазлучэннем?

1) Абапал дарогі; 2) прыемная ўсмешка; 3) біць лынды; 4) бадай поўны; 5) дзень цёплы; 6) адказваць на пытанні; 7) традыцыйная сустрэча выпускнікоў школ; 8) праз поле; 9) сядзеў устрывожаны; 10) даць рады.

5. Вызначыць лексіка-граматычны тып словазлучэнняў.

Не толькі зараз, але і праз месяц; лекі ад гультайства; здольны з дзяцінства; першы са студэнтаў; нешта незвычайнае.

6. Праілюструйце названыя семантыка-сінтаксічныя адносіны, рэалізаваныя пры дапамозе прыназоўніка *у*.

Прасторавыя: ...; часавыя: ...; аб'ектныя: ...; стану: ...; пераўтварэння: ...; прыналежнасці: ...; колькасныя: ...; азначальныя: ...; падабенства: ...; спосабу дзеяння:

7. Вызначыць від падпарадкавальнай сувязі паміж кампанентамі словазлучэння.

Воз дроў; нёс з вярсту; у першы тыдзень; касцюм у палоску; жураўліным сумам; дзесяць крокаў; шумелі лісцем; як заўсёды прывабная; чырвоная ад сораму; нехта са студэнтаў.

8. Якія з прыведзеных схем словазлучэння, дзе прэпазіцыйны кампанент з'яўляецца галоўным, рэалізуюць патэнцыяльнае граматычнае значэнне? Адказы праілюструйце.

1. Vf _{pl} — Inf;	6. Num _(нап.) — Adv;
2. Adv — Adv;	7. Vf — Vf _{adv} ;
3. N ₁ — Vf _{adv} ;	8. N ₁ — Adv;
4. Vf — Adv;	9. Adj — Adv;
5. Adj — Inf;	10. N ₁ — Inf.

9. Перакладзі на беларускую мову.

Шагах в двадцати — ...; ухаживать за ней — ...; истопить печь — ...; приехать в двенадцатом часу — ...; ушёл на ночь глядя — ...; идти по полю — ...; увидеть собственными глазами — ...; три удивительных вечера — ...; отправили на мельницу — ...; избавится от ненужного —

10. Адзначце спецыфічныя мадэлі арганізацыі беларускага словазлучэння ў параўнанні з рускай мовай.

Ты па чужое з гаршком, а чорт па тваё з мяшком. За Саса было досыць хлеба й мяса. У ліхога і скупага заўсёды па абедзе. Як шкоды нарабляць, на госці не ходзяць. З гультаём пажаніцца — лепей задавіцца. Хто з каго смяецца, той таму і застаецца. Кум куму пазнаў і ў піва пазваў. Пайшоў Апанас па квас, дык ні Апанаса, ні кваса. Па смачным кусе вады нап'юся. Як пойдзеш за вадою, сустрэнешся з бядою.

Варыянт 2

1. Закончыце фармулёўку.

Граматычная форма словазлучэння — гэта

2. Аўтарам манаграфіі «Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове (структурна-семантычнае апісанне)» (1972) з'яўляецца (адзначце правільны адказ):

1) М. М. Баркоўскі; 2) М. Г. Булахаў; 3) Я. Ф. Карскі; 4) Ц. П. Ломцеў; 5) А. І. Наркевіч; 6) Ф. М. Янкоўскі; 7) А. В. Шыдлоўскі.

3. Адзначце, у якой з прыведзеных груп не ўсе канструкцыі з'яўляюцца словазлучэннямі.

1) Сярод залатых дзьмухаўцоў, скончыўся лівень, руіны даўняга замка, пражыты час, трава-гараджанка; 2) старая вузкакалейка, сярод гамонкі анямеў, за крок да ўдачы, паміж дзвюма бяздоннямі, у гэтым лесе; 3) засыпала пяском, празрыста загарыцца, не хапіла хвіліны, кранае першую струну, развярэдзіць душу; 4) густая ціш, прыпасці да пяра, сцюдзёнае паветра, твой недаступны лёс, яшчэ не чалавек; 5) чытаў натхнёна, волі не было, дыхае ветрам і лёдам, самы кемлівы, жаданне жыць.

4. У якой з прыведзеных структурных схем дапушчана памылка пры вызначэнні спалучальныхнасных магчымасцей часціцы мовы?

1) Назоўнік + назоўнік; 4) дзеяслоў + дзеяслоў;
2) займеннік + займеннік; 5) прыметнік + прыметнік;
3) лічэбнік + лічэбнік; 6) прыслоўе + прыслоўе.

5. Вызначце лексіка-граматычны тып словазлучэнняў.

То ўверсе, то збоку; зрабіць сумыслу; даволі неардынарна; парваць у шматкі; трое ў лодцы.

6. Праілюструйце названыя семантыка-сінтаксічныя адносіны, рэалізацыяны пры дапамозе прыназоўніка *на*.

Прасторавыя, часавыя, аб'ектныя, пераўтварэння, меры і ступені, размеркавальныя, колькасныя, спосабу дзеяння, азначальныя, мэтавыя.

7. Вызначце від падпарадкавальнай сувязі паміж кампанентамі словазлучэння.

Прасіць парады; набываць вопыт; спазніцца праз дождж; некалькі слоў; дзве лекцыі; трох выкладчыкаў; трое студэнтаў; колер хакі; талент маляваць; Міхасёў канспект.

8. У якім са сказаў сувязь сінтаксемы *голас* не адпавядае характару адносін у выдзеленых словазлучэннях?

1. У голасе караля нечакана прарэзалася нотка падазронасці (Арл.). 2. ...Мне мамін голас плыве здалёку хмурынай сэрцу, слязінай воку... (Р. Б.). 3. Красу птушынага голасу я ведаў, перш за ўсё, ад жаваранка і шпака (Б.). 4. Каб не той самы мяккі з прыемным тэмбрам голас, яна адразу не пазнала б яго ці ён здаўся б ёй чужэйшым (Гар.). 5. Ён заплакаў ціха, глухім голасам, сарамліва, нібы нешта ўкраў у сябе самога, і мямліў бяззубым ротам, як бы хлёбнуўшы гарачай вады... (Бяд.).

9. Перакладзіце словазлучэнні ў дужках.

1. А калі ён (*женился на Галине*), Тамара проста ашалела (Шам.). 2. Параска (*поблагодарила старую бабу*) і заспяшалася дадому па асенняй начной цемры (Саб.). 3. Вядома, (*над этим человеком насмехались*) у кожнай хаце, але за вочы (К. Ч.). 4. (*Заведующая женотделом*) таварыш Домна Лузбан вельмі мужная асоба... (Мр.). 5. ...Волеччын твар быў цяпер так падобен да твару зусім малой дзяўчынкі, якая (*подражает поступкам*) свае маці! (К. Ч.). 6. Яна спынілася (*шагах в двадцати*) і пазірала на яе, сляпуючы, з-пад рукі (Г. Ч.). 7. Але іх жа вунь колькі ўжо (*ухаживало за Гарпуськой*), а яна — ні прыступу (Саб.). 8. ... Дастаў сякерку і свярдзёлак, / Пад паху сунуў ён аполак / На латакі і на падстаўкі / Ды вынуў (*два горшка*) з-пад лаўкі (К-с). 9. (*Избавиться от воспоминаний*) тых цяжкіх не мог, усё стаяла ў памяці як жывое, і жыў, як звязаны чым (Лыньк.). 10. Васіль ужо не раз (*про себя*) адзначаў, што яна прыбіраецца, ідучы на спатканне, і яго гэта поўніла гонарам (Мел.).

10. Адзначце спецыфічныя мадэлі арганізацыі беларускага словазлучэння ў параўнанні з рускай мовай.

За каралём Гарохам, як людзей было троху. Розум прыходзе па шкодзе. Садзьма на калодзе, пагаворым аб прыродзе. Да Іллі просяць аб дажджы, а па Іллі і баба хвартухом нагоніць. Чорт з голаду й мухі еў. Праз рудлі і ў пясок зграблі. Дзеля дроў замуж пайшла. Калі не да цябе п'юць, не кажы «на здароўе». Годзе цалавацца, пара і на хлеб старацца. За капейку жабу з Барысава дубцом пагоніць.

Варыянт 3

1. Закончыце фармулёўку.

Семантыка-сінтаксічныя адносіны — гэта... .

2. Адзначце, хто з названых мовознаўцаў з'яўляюцца аўтарамі раздзела «Словазлучэнне» ў «Граматыцы беларускай мовы» (1966) і «Беларускай граматыцы» (1986).

1) А. Я. Міхневіч; 2) З. Ф. Краўчанка; 3) А. І. Падлужны; 4) А. І. Наркевіч; 5) П. П. Шуба; 6) М. Г. Булахаў; 7) І. К. Германовіч; 8) Б. С. Лапаў; 9) Л. І. Бурак; 10) Л. А. Антанюк.

3. Адзначце, якая з мадэляў спалучэння ўказаных часцін мовы не рэалізуецца як словазлучэнне.

1) Назоўнік + назоўнік;	4) прыметнік + дзеяслоў;
2) займеннік + займеннік;	5) прыслоўе + дзеяслоў.
3) лічэбнік + дзеяслоў;	

4. Пазначце, якія з прыведзеных канструкцый не з'яўляюцца словазлучэннем.

1) Навокал сябе; 2) букет кветак; 3) ад яйка адліць; 4) вочы выбіраць; 5) нябёсы ў спеве; 6) адказваць на пытанні; 7) зрабіць адным махам; 8) сярод лесу; 9) меўся паехаць; 10) куст альховы.

5. Вызначце лексіка-граматычны тып словазлучэнняў.

Разам з аднакурснікамі; [не хапіла] некалькіх балаў; [хацела-ся сказаць] некалькі слоў; некаторыя з нас; мелася прыехаць.

6. Укажыце разнавіднасць уласна-сінтаксічных адносін паміж кампанентамі словазлучэння.

Пачатак заняткаў; вывучыць на памяць; займацца навукай; універсітэцкая адукацыя; напісаць без памылак.

7. Праілюструйце названыя семантыка-сінтаксічныя адносіны, рэалізаваныя па схеме $N + N$.

Азначальна-ўказальныя, намінатыўна-ўказальныя, прызначэння, прыналежнасці, параўнання, паходжання, часткі і цэлага, меры і колькасці, азначальна-часавыя, азначальна-якасныя.

8. У якім са сказаў адносіны сінтаксемы *вочы* не адпавядаюць агульнай дэманіце адносін у выдзеленых словазлучэннях?

1. Затое бровы — шнурочкам, вялікія карыя вочы, маленькія спрытныя рукі і лёгкія ножкі (Б.). 2. А снег блішчаў, вочы сляпіў (Бяд.). 3. Старога вочы разбягаюцца ўдоўж і ўпоперак, па роўных радках белакомельных купчастых кудравых дзярэўцаў (Ц. Г.). 4. Парашылі вызваліць Ветрыка ад цяжкой работы, каб зноў ён цешыў людскія вочы... (У. Д.). 5. Яе твар стаў зусім дзіцячым, шэрыя вочы заіскрыліся смехам (Інат.).

9. Падрэсліце ў дужках нарматыўны варыянт залежнай сінтаксемы.

1. Рыжы Ананік, загадчык (радыёвузлом, для радыёвузла, радыёвузла), быў добрым акардэаністам (Б.). 2. Вось (пра што, па кім, для чаго) ты журышся (М.). 3. Лабановічу здалася, што брат хоча пакпіць (для яго, з яго, над ім, пра яго)... (К-с). 4. І нядарам (ва, па, на, з-за) усмешку я хадзіў на твой парог (Гл.). 5. І ніякая кніга не дасць вам таго, што я (уласнымі вачамі, праз уласныя вочы, на ўласныя вочы) бачыў (Каратк.). 6. Нарэшце Сцяпан Баранаў падняўся там за дзядоўнікам (ва ўвесь, на ўвесь) рост (І. Ч.). 7. Партызан, што прынёс (у млын, на млын) тэрмас з крупнікам, чамусьці не прапанаваў яму дабаўкі (І. Ч.). 8. Князь не наведваў Галубінку (больш паўгода, больш за паўгода). (Л. А.). 9. Мне жыцця ўжо не будзе, а (із-за мяне, праз мяне) і вам (К. Ч.). 10. У гэты момант Галіна Адамаўна прапасіла яго схадзіць (за вадой, па ваду, у ваду) (Шам.).

10. Адзначце спецыфічныя мадэлі арганізацыі беларускага словазлучэння ў параўнанні з рускай мовай.

Паслалі сабаку па табаку — ані табакі, ані сабакі.

Баязліўцу адзін пень за тры ваўкі здаўся.

Выказанага слова да губы не вернеш.

Гэты пра воз, а той пра коз.

Матка за ўсіх мілейшая, праўда за ўсіх даражэйшая.

Хто з каго смяецца, таму не мінецца.

Плакаць як матка па дзіцятку.

Хто па гарэлку часта ходзіць, той сам сабе шкодзіць.

За царом кесаром, як свет гарэў, а саломая тушылі.

За дурною галавою і нагам няма спакою.

2. ГРАМАТЫЧНАЯ АСНОВА ПРОСТАГА ДВУХСАСТАЎНАГА СКАЗА

Варыянт 1

1. Узнавіце дакладнасць фармулёўкі, падкрэслішы ў дужках **неабходныя словы**.

Дзейнік — гэта (*стабільны ізатоп вадарода; даданы член сказа; кіраўнік факультэта ў вышэйшай навучальнай установе; галоўны член сказа*), які з'яўляецца (*лагічным вывадам ад агульнага да прыватнага; прадметам маўлення; юрыдычнай ці фізічнай асобай, што мае запазычанасць пэўнаму прадпрыемству, арганізацыі ці ўстанове; носьбітам прэдыкатывнай адзнакі*) і тыповай формай выражэння якога з'яўляецца (*нумэратыв, субстантыв, прэдыкатыв, ад'ектыв, адвербіятыв*) у форме (*назоўнага, роднага, давальнага, вінавальнага, творнага, меснага*) склону.

2. Выпішыце дзейнікі са сказаў. Растлумачце іх «марфалагічную універсальнасць».

1. А жаніцца — пара! (*Мел.*). 2. Праз ручай на вузкай кладцы два сустрэліся казлы (*Я. З.*). 3. Няхай усе прамовы і ўсе тосты прымаў бы на сябе той «хтосьці» (*Сядн.*). 4. Са сцірты два чалавекі пачынаюць скідаць снапы... (*С. Дав.*). 5. Настроены к развітанню, натоўп сялян спыніўся, затупаў (*Ц. Г.*).

3. Дзейнік **выражаны**: лічэбнікам (1), займеннікам (2), інфінітывам (3), субстантываваным прыметнікам, прыслоўем (4), субстантываваным службовым словам, выклічнікам (5), словазлучэннем (6), сказам (7).

1. Даверыць пяцігадоваму хлопчыку такую адказную справу — гэта не жартачкі (*С. Дав.*). 2. Адзін у сельскагаспадарчай кааперацыі, другі каморнік, трэці загадвае паравым млынам (*Мр.*). 3. Я не ведаю, хто мне свой і хто чужы (*Гар.*). 4. Старыя папіралі, маладыя старэлі, а малыя падрасталі (*Бяд.*). 5. Яго падтрымалі толькі некалькі чалавек (*Мел.*).

4. Дзейнік **выражаны** займеннікам: асабовым (1), зваротным (2), прыналежным (3), указальным (4), азначальным (5), пытална-адносным (6), адмоўным (7), няпэўным (8).

1. Вы, можа, мне проста вочы замыльваеце (*Каратк.*). 2. ...Хто ж любіць, хто любіць мяне? (*Куп.*). 3. Там, насупраць акна, нехта

стаяў у белым халаце... (*Каратк.*). 4. Свой сваяка бачыць здаляка (*Прык.*). 5. Гэта была наша гімназія (*Скр.*).

5. Падрэсліце выказнік у сказе і вызначце яго тып: просты дзеяслоўны (1), просты іменны (2), просты дзеяслоўны ўскладнены (3), састаўны дзеяслоўны (4), састаўны іменны (5), складаны выказнік (6).

1. На полі неба лес страхлівы / Стаіць зацяты, нерухлівы (*К-с*). 2. Вепручок так і сеў мне на карак (*Б.*). 3. І штось незразумелае / Шуміць-пяе чарот... (*У. Ж.*). 4. Чалавек пачаў разграбаць вуголле... (*В. Б.*). 5. Ціха ўсё было на небе, зямлі і на сэрцы... (*Б-ч.*).

6. Пазначце, што выконвае функцыю звязкі ў састаўным дзеяслоўным выказніку: фазісны дзеяслоў (1), мадальны дзеяслоў (2), кароткая форма прыметніка, дзеепрыметніка (3), безасабова-прэдыкатыўнае слова (4), назоўнік ці прыназоўнікава-назоўнікавае спалучэнне (5), прыслоўе (6), дзеяслоўнае фразеалагічнае ці сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне (7).

1. Ціха песня разліваецца, звiніць, / Вымаўляе, як я маладосць згубіў, / Як дагэтуль не патрапіў палюбіць... (*Б-ч.*). 2. Імкнуцца ўстаць са снежнай пасцелі цені (*Раз.*). 3. Туды нам нельга заходзіць... (*І. Ч.*). 4. І пан Зыгмунт ціха, ціхусенька пачынае апраўдвацца... (*Лыньк.*). 5. ...Юнак, мужчына, спелячы ў сабе рыцара, добраахвотна, з найвялікшай асалодай падпарадкоўваецца сваёй абранніцы (адзінай на Зямлі!), патурае усім яе слабасцям і капрызам і гатоў памерці па ківу яе пальчыка (*Л. Д.*).

7. Падрэсліце выказальнае слова ў састаўным іменным выказніку і вызначце спосаб яго марфалагічнага выражэння.

Ля плота разасланым палатном ляжаў тратуар: асфальт быў шэры і шорсткі, як каровін язык (*В. А.*).

Чалавек быў у вялікім, доўгім — да самых пят — чорным кажусе, зашпіленым на драўляныя белыя біркі аж да шыі (*Пт-ў.*).

Лес тут быў зусім іншы, як на пясчанніку (*Мел.*).

За тыя дні я стаў другім чалавекам (*Шам.*).

Душна, невыносна было яму і ў школе, і дома (*Як.*).

8. Укажыце пытанні, на якія можа адказваць выказнік, паведамляючы пра ўласцівасці асобы ці прадмета.

1) Што?

6) хто ён такі?

2) што з ім адбываецца?

7) як?

3) які ён?

8) прадмет які?

4) каго?

9) што робіць прадмет?

5) калі?

9. Укажыце семантычную прымету, якая аб'ядноўвае прыведзеныя сказы.

1. Але жанчына ёсць жанчына... (*Шам.*). 2. Ногі — гэта не галава, не шлунне (*Сач.*). 3. Бровы ў яе былі высокія, як здзіўленыя (*Скр.*). 4. Яна — не горшая за іх! (*Сав.*). 5. От нервенны дык нервенны! (*Б.*).

10. У якім сказе выказнік вылучаны недакладна? Адказ абгрунтуйце.

1. Ёй трэба перад заняткамі напаліць печы (*Нях.*). 2. Разагрэць і завесці адразу машыну на марозе ніхто не мог... (*Пт-ў.*). 3. Не такая ўжо цяжкая справа наглядаць за праціўнікам пад аховай тоўстых сцен і перадаваць звесткі па тэлефоне (*Г. Н.*). 4. Камандзір аддзялення пайшоў у хату дзеля ветлівасці запытаць у гаспадароў дазволу на начлег... (*А. М.*). 5. Адчуваючы блізкасць адзін да аднаго, яны ляглі попlech і пачалі страляць у цемь (*Лунс.*).

11. Які са сказаў не адпавядае агульнаму характару сэнсавых адносін паміж дзейнікам і выказнікам? Выбар растлумачце.

1. І ён стаў яшчэ больш марнец, нервавацца... (*Хомч.*). 2. — Ты, Самсон, за гэты час іншым стаў... (*Мр.*). 3. Стаў вінаватым без віны (*Б.*). 4. Бегаў стаў нашым (*Лыньк.*). 5. Цыкнуў на нас Барыс, а выганяць не стаў... (*С. Дав.*).

12. Трансфармуйце выказванне ў адпаведнасці з зададзеным характарам узаемаадносін паміж дзейнікам і выказнікам.

Няма межаў для праяўлення студэнтамі індывідуальнасці і іх імкненню да ведаў.

- а) Мэтанакіраванае дзеянне прадмета маўлення: ...;
- б) характарыстыка ўласцівасцей прадмета маўлення:

13. Які сказ не адпавядае агульнаму характару функцыі звязкі ў састаўным дзеяслоўным выказніку? Адказ абгрунтуйце.

1. А дзядзька хоча дзеля спробы / Далей з гэтай выбрацца трушчыбы... (*К-с*). 2. Хоня першы кінуўся ратаваць надламаную дружбу (*Мел.*). 3. Я не мог больш цяпець (*К. Ч.*). 4. ...Ён разлашаваўся на суды і навучыўся іх выйграваць (*Б.*). 5. Ці ён не павінен абараніць свой гонар? (*Лыньк.*).

14. Запішыце сказы, у якіх прыведзеныя дзеяслоўныя формы выконваюць функцыю выказніка самастойна і ў складзе састаўной канструкцыі.

Узор: *Пачынаць*: 1. За лесам пачынаецца поле. 2. Дні пачынаюцца кляпатыня.

Лічыцца:	Нарадзіцца:
1.	1.
2.	2.

15. Укажыце тып прэдыкатыўнай сувязі паміж дзейнікам і выказнікам: уласна-граматычная каардынацыя (1), сэнсавая каардынацыя (2), умоўна-граматычная каардынацыя (3), асацыятыўна-граматычная каардынацыя (4), суразмяшчэнне (5), прыцягненне (6).

1. Ён — завала, ён — нязгрэба, ён радзіўся гультаём (*К-с*).
2. Нехта надзвычай знаёмы — быццам світала ўваччу — набліжаўся насустрач (*Раз.*). 3. Пажоўклы клён абветраў і абмок, / Нямая сінь на возера ўпала (*П. Т.*). 4. Ранак быў цяжкі (*Каратк.*). 5. ...Я гаспадар (*Раз.*).

16. Перакладзіце на рускую мову. Растлумачце асаблівасці выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

1. А дзень быў слаўны такі, ясны (*Лыньк.*). 2. Васіль ужо гатоў быў зноў пакрыўдзіцца... (*К. Ч.*). 3. Сцёпка быў за гаспадара (*Кр.*).

17. Паводле канцэпцыі аўтараў «Граматыкі беларускай мовы» (1966), асаблівасці каардынацыі дзейніка і выказніка абумоўлены:

- 1.
- 2.

18. Устаўце прапушчаныя літары, каардынуючы выказнік з дзейнікам.

1. І разам з ім маўкліва, як заварожаныя, сядзел... дваццаць два байцы, пазіраючы, як немцы бесперашкодна падпаўзаюць да траншэй (*Лунс.*). 2. Вакол у розных мясцінах свяціл...ся ў цемры некалькі агнёў (*Мел.*). 3. Услед за Ігнатам па адным з’явіл...ся і трое астатніх (*Арл.*). 4. Да фэтона прайшл... панна Кася з дырэктарам (*Скр.*). 5. Дык бачаць яны — пабегл... трое ў кусты (*Лыньк.*).

19. Выпішыце нумары сказаў, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам ставіцца працяжнік.

1. Школа гэта яго дом, яго радня (*Нях.*). 2. Уладзік зараз шмыг у дзверы (*К-с*). 3. Вось гэта як у сук улеплена (*Мр.*). 4. Душа мая тужлівая Лілея між балот (*У. Ж.*). 5. Я самы маленькі (*С. Дав.*).

20. Знайдзіце граматычную аснову сказаў і вызначце характар пунктуацыйнага афармлення адносін паміж дзейнікам і выказнікам: працяжнік ставіцца абавязкова (1), пастаноўка працяжніка з’яўляецца факультатыўнай, інтанацыйнай і вызначаецца камунікатыўнымі задачамі актуалізацыі прэдыкатыўных адносін (2).

1. Застыла — цішыня нямая (*М. Т.*). 2. Адзін сяржант ішоў уперадзе, другі — ззаду мяне (*Хомч.*). 3. А вось сусед, гугнявы Зміцер, дык гэты — зух! (*Стр.*). 4. Піфагор казаў, што гшчасце — у веданні дасканаласці лічбаў... (*Стр.*). 5. І валасы унь — ззаду як не чорныя... (*Мел.*).

Варыянт 2

1. Выказнік — гэта... (прапануйце правільны адказ).

- а) Дзіця з выключнымі здольнасцямі;
- б) працэс утварэння гукаў пры дапамозе спецыяльных акустычных прыстасаванняў;
- в) кампанент граматычнай асновы двухсастаўнага сказа, які выражае прэдыкатыўную адзнаку і прызначаны для перадачы інфармацыі пра прадмет маўлення;
- г) адзін з раздзелаў граматыкі, дзе даследуюцца сінтаксічныя канструкцыі, заканамернасці і спосабы іх утварэння, магчымасці спалучэння і функцыянавання ў тэксце;
- д) пасада, якая добра аплачваецца і не патрабуе асаблівых намаганняў;
- е) арганічнае рэчыва, неабходнае для нармальнай жыццядзейнасці арганізма чалавека ці жывёлы.

2. Выпішыце дзейнікі са сказаў. Растлумачце іх «марфалагічную універсальнасць».

Беларуская зіма — зямля, усланая небам (*Раз.*). І што значыць гэтае «Я Зямля»? (*Пт-ў.*). Незнаёмы паварушыўся, пашамацеў саломую і больш ужо не пытаўся (*Мел.*). А сам і яшчэ колькі чалавек кінуліся наперад і, упаўшы на мяжу, пачалі страляць па лесу (*Лыньк.*). Той-сёй з дзядзькаў драмаў (*Мел.*).

3. Дзейнік выражаны: лічэбнікам (1), займеннікам (2), інфінітывам (3), субстантывавным прыметнікам, прыслоўем (4), субстантывавным службовым словам, выклічнікам (5), словазлучэннем (6), сказам (7).

1. ...Тут падстаўлялася запасное, дзяжурнае «ага!» (*Б.*).
2. Пяць-шэсць чалавек у адзенні службоўцаў марна спрабавалі наладзіць авацыю (*Арл.*).
3. А ў гутарковай мове сыскаць — значыць спагнаць нешта сваё, пазычанае ці ўкрадзенае некім (*Р. Б.*).
4. Позна вечарам нехта пазваніў у дзверы (*Бар.*).
5. Не паедзем мы з табой, кабылка! (*Мр.*).

4. Дзейнік выражаны займеннікам: асабовым (1), зваротным (2), прыналежным (3), указальным (4), азначальным (5), пытална-адносным (6), адмоўным (7), няпэўным (8).

1. Усё ж ты салдат, ды яшчэ дээрцір, мусіць, слаба ў гэтым петраеш (*В. Б.*).
2. І хто цябе пашкадуе, хто табе прывязе гэтых дроў ці пра ваду гэту ўспомніць? (*В-ч.*).
3. Гэта не языком мянціць... (*Ц. Г.*).
4. І раптам неўспадзеўкі наперадзе нехта дужа

свіснуў (*Гар.*). 5. Ніхто не мае права трымаць у палоне грамадзян з планеты Зямля (*Л. Д.*).

5. У якім са сказаў дзейнік вылучаны недакладна? Адказ абгрунтуйце.

1. [Я ведаю, пра што ён пытаецца, — пра машыну.] Гэта яго гордасць (*Скр.*). 2. Але той вырваўся, падбег да ўзброенага магістрата з начной варты, выхапіў у яго з похваў меч і кінуўся ў бок сцэны (*Стр.*). 3. А вось сусед, гугнявы Зміцер, дык гэты — зух! (*Стр.*). 4. То былі вядомыя бяскрыўдныя песенькі (*Хомч.*). 5. А гэты павінен, каб жыць, служыць палякам, як той казаў, не для Езуса, а для хлеба куса (*К. Ч.*).

6. Падкрэсліце выказнік у сказе і вызначце яго тып: прасты дзеяслоўны (1), прасты іменны (2), прасты дзеяслоўны ўскладнены (3), састаўны дзеяслоўны (4), састаўны іменны (5), складаны выказнік (6).

1. Мэта жыцця — захаваць жыццё! (*Арс.*). 2. А сын узяў ды звар'яцеў... (*Б.*). 3. А дзядзька раптам — гоп налева! (*К-с*). 4. Беларусь для мяне — мая родная маці... (*Я. З.*). 5. Стала неяк золка (*У. Д.*).

7. Функцыю звязкі ў састаўным дзеяслоўным выказніку выконвае: фазісны дзеяслоў (1), мадальны дзеяслоў (2), кароткая форма прыметніка, дзе-прыметніка (3), безасабова-прэдыкатыўнае слова (4), назоўнік ці прыназоўнікава-назоўнікавае спалучэнне (5), прыслоўе (6), дзеяслоўнае фразеалагічнае ці сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне (7)?

1. Ён перастаў гаварыць... (*Зар.*). 2. ... Я не ў сілах перайначыць ніводнай хвіліны! (*Інат.*). 3. Але тут здзіўляцца не трэба (*Каратк.*). 4. Адзін толькі Вецер любіў часта варушыць лісцё гэтага Дрэва, гойдаць яго галінкі і шаптаць яму хітра-ліслівыя напевы (*К-с*). 5. Сабака мае поўнае права ехаць у купэ... (*Кул.*).

8. Падкрэсліце выказальнае слова ў састаўным іменным выказніку і вызначце спосаб яго марфалагічнага выражэння.

Мы з ім былі на «ты»... (*Б.*).

Нейкі час ззяду яго чуцён быў шэпт... (*Лупс.*).

Вясна выдалася дружнай і цёплай (*Лыньк.*).

Яна была вельмі ўзбуджана (*Сав.*).

Бацька наш быў на фронце... (*Сач.*).

9. Укажыце семантычную прымету, якая аб'ядноўвае прыведзеныя сказы.

1. Але думка пра буржуаў не пакідала Міколку (*Лыньк.*).
2. З кожнай хвілінай Курані ўсё больш поўніліся людскімі гала-

самі, людскім рухам... (Мел.). 3. Успомніцца цяжкае драўлянае вядро — акованае, скрып сцюдзёнае вады на зубах... (В. А.). 4. Надоечы прысніўся яму дзіўны сон... (Бар.). 5. На хлопца зноў абвалілася звыклае адчуванне адзіноты... (В. Б.).

10. У якім сказе выказнік вылучаны недакладна? Адказ абгрунтуйце.

1. Вось выбег з хаты і пагнаўся за катом бялявы хлапчук (В-ч.). 2. У кожнага працаўніка была думка ўзгарусціць к восені хлеба, прызабыць на голад... (У. Г.). 3. Стаяла летняя цёплая пара (Ц. Г.). 4. Я не ведаю, хто мне свой і хто чужы (Гар.). 5. Зазваніў, а дакладней, забэкаў тэлефон (Л. Д.).

11. Які сказ не адпавядае агульнаму характару сэнсавых адносін паміж дзейнікамі і выказнікамі? Выбар растлумачце.

1. Ад такой нечаканкі і болю я пачаў моцна плакаць (У. Д.). 2. На кусты, на траву пачала класціся пазалота... (Зар.). 3. У пакоі было светла ад маладзіка, неба ледзь пачало ружавець... (Інат.). 4. Людзі пачалі адвязваць чаўны (Каратк.). 5. На другі дзень наша газета пачала выходзіць штодзённа (Мр.).

12. Трансфармуйце выказванне ў адпаведнасці з зададзеным характарам семантыкі.

Свечкі разлівалі мяккае, спакойнае святло (І. Н.).

а) Паведамленне аб прымеце прадмета маўлення, яго якасці: ... ;

б) паведамленне аб стане прадмета маўлення:

13. Які сказ не адпавядае агульнаму характару функцыі звязкі ў састаўным дзеяслоўным выказніку? Адказ абгрунтуйце.

1. Абрыцкі — некуды дзявацца — / Спыніўся, кінуўся кусацца! (К-с). 2. Цяпер яго ўжо нельга было стрымаць (Нях.). 3. Рады быў сустрэць цябе (І. Ч.). 4. І навошта патрэбна было фальсіфікаваць усё тое органам? (В. Б.). 5. Велена так — так і мусіце рабіць! (Ц. Г.).

14. Запішыце сказы, у якіх прыведзеныя дзеяслоўныя формы выконваюць функцыю выказніка самастойна і ў складзе састаўной канструкцыі*.

Навучыцца:

1.
2.

Марыць:

1.
2.

* Гл. узор выканання задання на с. 198.

15. Укажыце тып прэдыкатыўнай сувязі паміж дзейнікам і выказнікам: уласна-граматычная каардынацыя (1), сэнсавая каардынацыя (2), умоўна-граматычная каардынацыя (3), асацыятыўна-граматычная каардынацыя (4), суразмяшчэнне (5), прыцягненне (6).

1. Да добрай восені ён бадзяўся па лесе і полі і стаў порсткі і ўскідзісты на рух (*К. Ч.*). 2. Нешта не пускала яго туды... (*Бар.*). 3. Не гаспадар быў дзядзька Бохан-Калоша (*Б.*). 4. Замоўклі людзі, пахаваўшыся хто куды (*У. Г.*). 5. Я баюся пустаты і хаосу (*У. Ж.*).

16. Перакладзіце на рускую мову. Растлумачце асаблівасці выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

1. Ужо трох леснікоў ён чуць быў не прыняў за аб'ездчыка, і кожны раз ёкала яго сэрца (*К-с*). 2. Меўся і я сёння выехаць (*К. Ч.*). 3. Тады з гадзіну, а мо і болей, ён можа быць спакойны за іх... (*Бар.*).

17. Адкажыце на пытанне: што, паводле канцэпцыі прафесара А. Я. Супруна, упывае на каардынацыю выказніка і «колькаснага дзейніка».

18. Устаўце прапушчаныя літары, каардынуючы выказнік з дзейнікам.

1. У гэты час перад гуртам дзяўчат і хлопцаў зацямнел... некалькі постацей (*Мел.*). 2. У мяне з'явл...ся шмат запытанняў, якія трэба было зараз жа вырашыць (*Мр.*). 3. Двое застал...ся ў вітальні, уладкаваўшыся каля дзвярэй на засланай зялёным аксамітам кушэты (*Арл.*). 4. Іш... Янка з Янкелем і знайш... торбачку (*Р. Б.*). 5. ...Мінул... два тыдні (*С. Дав.*).

19. Выпішыце нумары сказаў, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам ставіцца працяжнік.

1. — Марына, наша каханне гульня, спектакль (*Як.*). 2. З гурменца бацька шусь у хату! (*К-с*). 3. Ён быў як прывязан тут (*К. Ч.*). 4. Ён і сам мастак! (*Мр.*). 5. Я разьбяр (*Каратк.*).

20. Знайдзіце граматычную аснову сказаў і вызначце характар пунктуацыйнага афармлення адносін паміж дзейнікам і выказнікам: працяжнік ставіцца абавязкова (1), пастаноўка працяжніка з'яўляецца факультатыўнай, інтанацыйнай і вызначаецца камунікатыўнымі задачамі актуалізацыі прэдыкатыўных адносін (2).

1. Беднаму чалавеку — і гэта багацце (*С. Дав.*). 2. [Ой, ой — стрыжэнь!] Ён — гоп туды! (*К-с*). 3. Мы ведаем, што сук — частка дрэва (*Мр.*). 4. Адзін сяржант ішоў уперадзе, другі — ззаду мяне (*Хомч.*). 5. Ето ж — пяць дзён за жменю! (*Мел.*).

Варыянт 3

1. Закончыце азначэнне.

Прэдыкатыўнасць — гэта... .

2. Выпішыце дзейнікі са сказаў. Растлумачце іх «марфалагічную універсальнасць».

1. Зрэшты, значна раней, на самым пачатку рэфлексавання, з эмбрыёну «Мы» мусіла паўстаць самотнае «Я» ў якасці апазіцыі ідэальнай універсальнасці і адначасна гораду... (*Акуд.*) 2. Браты з сестрыным мужам павялі гаворку аб фотаапаратах (*Ар.*) 3. На якой мове мусяць гаварыць узаемапаразуменне і згода? (*Раз.*) 4. Ісці проста — значыць часам выбраць самы доўгі шлях, перайсці, пераскочыць, абмінуць каменныя масты, палічыць календары, не знішчыць кветкі (*Арт.*) 5. Здавалася, усё вярнулася ў сваю звычайную каляіну (*А.*)

3. Дзейнік выражаны: лічэбнікам (1), займеннікам (2), інфінітывам (3), субстантываваным прыметнікам, прыслоўем (4), субстантываваным службовым словам, выклічнікам (5), словазлучэннем (6), сказам (7).

1. Багата хто з маіх знаёмых стаіць ля вакна (*Аст.*) 2. Ужо ніхто не сумняваўся ў канчатковай перамозе (*Ас-ў.*) 3. Як буслы на адной назе, гуськом, пазіраючы ўніз вочапамі, папрытульваліся «бабы» з «жураўлямі» і нудна скрыгіталі, п'ючы раніцою вадку са студняў (*А. Б.*) 4. На днях адзін таксама хацеў збыць тысячу фальшывых баксаў (*Як.*) 5. Столькі герояў і сюжэтаў сядзела ў яго галаве, столькі жыццёвых сітуацый, трагедый і шчаслівых імгненняў! (*Бар.*)

4. Дзейнік выражаны займеннікам: асабовым (1), зваротным (2), прыналежным (3), указальным (4), азначальным (5), пытална-адносным (6), адмоўным (7), няпэўным (8).

1. [Баяніст наш таксама прышлы.] Гэты ўжо — бог ведае адкуль (*Б.*) 2. Што гэта было? (*В. Б.*) 3. Хлопец ён быў, як і ўсе Альшэўскія, ганарлівы, але бязвольны (*Вад.*) 4. Нехта яго выдаў (*Г. В.*) 5. — Хто ж гэта ўсё наладзіў? (*П. В.*)

5. У якім сказе дзейнік вылучаны недакладна? Адказ абгрунтайце.

1. Гэта была зусім ціхая, нават для нашага няшумнага горада, вулка (*Л. В.*) 2. Хто — вар'ят?.. (*Ф. В.-Л.*) 3. Цэлую ноч з суботы на нядзелю таргаваліся Якаў з Сяргеєм... (*Гал.*) 4. Мно-

гае ўжо ў маім саракачатырохгадовым жыцці забылася... (Галуб.). 5. — Спаць то добра будзе, але мухі на раніцы пытлююць трохі (У. Г.).

6. Падрэсліце выказнік у сказе і вызначце яго тып: просты дзеяслоўны (1), просты іменны (2), просты дзеяслоўны ўскладнены (3), састаўны дзеяслоўны (4), састаўны іменны (5), складаны выказнік (6).

1. Няхай на яго прогліца, няхай... (Ц. Г.). 2. Немкі — уга!.. (Астр.). 3. Кавалак рукапісу «Дзвюх душ», пачынаючы ад гэтага радка, узялі й не аддалі назад прадстаўнікі акупацыйнай улады... (Гар.). 4. Зямлі — зірні — як скінуць вокам (К-с). 5. Але не-не ды смутна стане... (К-с).

7. Што выконвае функцыю звязкі ў састаўным дзеяслоўным выказніку: фазісны дзеяслоў (1), мадальны дзеяслоў (2), кароткая форма прыметніка, дзеепрыметніка (3), безасабова-прэдыкатыўнае слова (4), назоўнік ці прыназоўнікава-назоўнікавае спалучэнне (5), прыслоўе (6), дзеяслоўнае фразеалагічнае ці сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне (7)?

1. Я павінен вас пакінуць на нейкі час... (Гар.). 2. Мабыць, варта было павярнуць з грудка ўніз, у сыраваты аleshнік на беразе рэчкі (В. Б.). 3. І пачынае кідацца няшчасны чалавеча туды-сюды... (В. Г.). 4. І я ўглядаўся ў старыя здымкі, імкнуўся ўбачыць тое святое ззянне (А. Г.). 5. А мы ўсё стаялі акамянелыя, не ў сілах варухнуцца... (С. Дав.).

8. Вызначце выказальнае слова ў састаўным іменным выказніку і вызначце спосаб яго марфалагічнага выражэння.

1. Неба адразу зрабілася густа-зялёным... (Л. Д.). 2. Ды Валя не адступілася, аднойчы першая пазваніла (Г. Д.). 3. У свае дзясвочыя гады была тая бабуля пакаёўкай у багатай пані... (У. Д.). 4. Лёня з біклажкі доўга піў квас, потым стомлены адкінуўся на пакошу... (Ж.). 5. Яму было шкада бацьку, і брата, і жанчыну, і хлопчыка, асабліва хлопчыка (В. К.).

9. Укажыце семантычную прымету, якая аб'ядноўвае прыведзеныя сказы.

1. Вецер уварваўся праз весніцы, / Пыл на дварэ крутануў (У. Ж.). 2. Здалёк затарабаніла каламажка... (Зар.). 3. Шарак, падняты ганчакамі, панёсся па полі, высока ўскідваючы ногі, перамахваючы купіны (Іпат.). 4. За глухой сцяной гоцнуў, шаргануўшы ў бульбоўніку, яблык (Каз.). 5. Гаварылі, талкавалі і пісалі многа, а нічога не зрабілі (К.).

10. У якім сказе выказнік вылучаны недакладна? Адказ абгрунтуйце.

1. Доўгія пальцы нібы самі па сабе, без усялякай каманды, пачалі вылускаць гузічкі з пяцелек (*Карам.*). 2. Ісці ў міліцыю і расказаць гісторыі пра прывідаў не мела сэнсу (*К-ч.*). 3. У пеці Глашы быў сёння цяжкі дзень (*Карп.*). 4. І гэтую думку можна было прагнаць канчаткова (*К-ч.*). 5. А чаравічкі на іх ножках / Так і паскрыпваюць, спяваюць, / Нібы капыцікі мільгаюць... (*К-с.*)

11. Які сказ не адпавядае агульнаму характару сэнсавых адносін паміж дзейнікам і выказнікам? Выбар растлумачце.

1. Цётка Палуся — гэта кума мае кватэрнае гаспадыні (*Кр.*). 2. Ды гэта ж ён, Сцяпан! (*Кудр.*). 3. Гэта міжволі непакоіла Ярмолава (*Кул.*). 4. ...Гэта, княжа, твае саматканы (*Куп.*). 5. Хлеб — гэта дар Божы... (*Лыньк.*)

12. Трансфармуйце выказванне ў адпаведнасці з зададзеным характарам семантыкі.

Рака дыхнула вільготнай свежасцю і прахалодай (*Шам.*).

а) Паведамленне пра ўласцівасці прадмета маўлення: ...;

б) паведамленне пра стан прыроды: ...;

в) паведамленне аб прымеце прадмета:

13. Які сказ не адпавядае агульнаму характару функцыі звязкі ў састаўным дзеяслоўным выказніку? Адказ абгрунтуйце.

1. І тут, паміж рэдкіх дрэў, пачаў распаўзацца сіні вячэрні змрок (*І. Ч.*). 2. Ён пакінуў часаць бервяно і стаў над ім (*К. Ч.*). 3. Былі расклеены афішы, і многія, канечне, збіраліся пабываць на канцэрце (*Хомч.*). 4. Англічанкі смяюцца і робяцца непрыгожымі (*У. С.*). 5. Усцешаны верабейка яшчэ болей замітусіўся — аж крыльцы распусціў і пачаў мачаць іх у пыл на сцежачцы (*Я. С.*).

14. Запішыце сказы, у якіх прыведзеныя дзеяслоўныя формы выконваюць функцыю выказніка самастойна і ў складзе састаўной канструкцыі*.

Любіць:

1.

2.

Кінуцца:

1.

2.

* Гл. узор выканання задання на с. 198.

15. Укажыце тып прэдыкатыўнай сувязі паміж дзейнікам і выказнікам: уласна-граматычная каардынацыя (1), сэнсавая каардынацыя (2), умоўна-граматычная каардынацыя (3), асацыятыўна-граматычная каардынацыя (4), суразмяшчэнне (5), прыцягненне (6).

1. Гаспадар маўкліва сядзеў за сваім прасторным рабочым сталом (С.). 2. Яна ўжо шмат чаго не ведала (Руб.). 3. За ёй ішоў нехта назірам... (Саб.). 4. Дворык быў утульны, прыветны... (Пятр.). 5. Ну і было яму, скажу я вам! (Нав.).

16. Перакладзіце на рускую мову. Растлумачце асаблівасці выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

1. Адсюль відаць шырокі разліў ракі, бязмежныя лугі і палі на тым беразе (Лыньк.). 2. Калі ён браў на павадок сабак, я быў абурыўся (Каратк.). 3. Маладзкік пашырэў, стаў зусім цьмяны — слеп (Пт-ў.).

17. Адкажыце на пытанне: пры чым, паводле меркаванняў прафесара А. Я. Супруна, заўсёды выкарыстоўваецца множны лік выказніка?

18. Устаўце прапушчаныя літары, каардынуючы выказнік з дзейнікам.

1. У сталоўцы абедал... яшчэ некалькі рабочых... (Карп.). 2. Павольна шчоўкаў маятнік, з сумежных пакояў даносі...ся гоман і смех (С.). 3. Тры чалавекі ў Шапялёўцы зрабіл... ўплыў на маю фразеалогію і памагл... фармаванню маіх мастацкіх пачуццяў (Мр.). 4. Прайшл... гадзіны дзве ў гэтай бясконцай плыні думак (Шам.). 5. Каля іхніх дзвярэй стаял... двое ў масках, размаляваных касцямі: высокі і каржакаваты (Як.).

19. Выпішыце нумары сказаў, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам ставіцца працяжнік.

1. Твар у яго стаў як каменны (Як.). 2. Салдат без трафеляў не салдат (Астр.). 3. Вочы яе цёмная ноч, косы быццам у русалкі (Л. А.). 4. ...Чалавек гэта тое, што ён есць (Арл.). 5. Цэнтральная вуліца Гомеля гэта яго дамы (Бар.).

20. Знайдзіце граматычную аснову сказаў і вызначце характар пунктуацыйнага афармлення адносін паміж дзейнікам і выказнікам: працяжнік ставіцца абавязкова (1), пастаноўка працяжніка з'яўляецца факультатыўнай, інтанацыйнай і вызначаецца камунікатыўнымі задачамі актуалізацыі прэдыкатыўных адносін (2).

1. Я — кепская (Як.). 2. — Ты — гэта сюды як? — пралапатаў я (Ян.). 3. Самае лепшае — схавацца ў ваннай (К-ч.). 4. А рукі — дрыжалі (Карш.). 5. — У цябе, Віка, характар — што разагрэты воск (Шам.).

3. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ

Варыянт 1

1. Закончыце фармулёўку.

Складаназалежны сказ нерасчлянёнай (прыслоўнай) структуры — гэта... .

2. Дапоўніце значэнне.

Катэгарыяльная валентнасць апорнага слова ў складаназалежных сказах прыслоўнай структуры абумоўлена... і рэалізуецца ў... тыпе гэтых сказаў.

3. Вызначце разнавіднасці дадзеных частак у наступных сказах у адпаведнасці з: а) функцыянальным і б) структурна-семантычным падыходам да класіфікацыі складаназалежных сказаў.

1. Адкуль дым, адтуль і полымя. 2. Балявалі-гулявалі, пакуль голыя не сталі. 3. Бачыць карова, што на павеці салома. 4. Вазьмі, Даніла, што нам няміла. 5. Дай, божа, каб было ўсё гожа. 6. За вуха ды туды, дзе суха. 7. І месяц свеціць, калі сонца няма.

4. Вызначце тып падпарадкавання ў складаназалежных сказах з некалькімі даданымі. Пабудуйце лінейную схему гэтых сказаў.

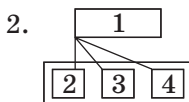
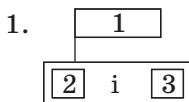
1. Чалавек — гадзіннік, які не ведае, / На колькі Ўсявышнім заведзены ён (Р. Б.). 2. Праўда йдзе па зямлі, / Дзе сумёціцца смецце, / Дзе за ёй неадступна цікуе мана (Р. Б.). 3. Вандраваць па сваіх руінах — тое, / Што сябраваць з вятрамі, / Што нясуць на далёкіх спінах прах дзяржаў / З рабамі й царамі (Р. Б.). 4. Сцяжыны ўмуражэлыя радкоў / Бягуць пад засень ранішняга дрэва, / Дзе яблык падала Адаму Ева, / Дзе спяць сляды Пегасавых падкоў (Р. Б.). 5. Гады, як недасушаныя дровы, / Гарэлі, каб мягчэў мароз суровы / І грэўся лёс пры вогнішчы рудым (Р. Б.).

5. Укажыце тыпы складаназалежных сказаў нерасчлянёнай (прыслоўнай) ці расчлянёнай (прысастаўнай) структуры: а) з прысубстантыўна-атрыбутыўнай; б) тлумачальна (выказальна)-аб'ектнай; в) прыкампаратыўна-аб'ектнай; г) займеннікава-суадноснай; д) акалічнаснай прысастаўнай.

1. Гаршчок агорнуты пашанай, / Хоць ён фаміліі глінянай (К-с). 2. Разявіўшы рот, як варона, / Гляджу я ў дзівосным сне /

На шчасце, што садам зялёным / Ідзе бліжэй да мяне (*Каратк.*).
 3. На беларускі гарох рохкаюць свінні, што ён у гародзе найгоршы... (*Раз.*). 4. Там, дзе дрыжала празрыстае неба, чарнелі хма-ры, гусцелі і сунуліся на вёску (*Пт-ў.*). 5. Лепш першы хлеб ар-жаны, / Чым другі палавы (*Р. Б.*).

6. Запішыце сказы, якія б адпавядалі прыведзеным схемам, і ахаракта-рызуйце іх у адпаведнасці са структура-семантычным падыходам да кла-сіфікацыі складаназалежных сказаў.

Варыянт 2

1. Закончыце фармулёўку.

Складаназалежны сказ нерасчлянёнай (прыслоўнай) структу-ры — гэта... .

2. Дапоўніце азначэнне.

Кантамінаваны характар семантыка-сінтаксічных адносін у сказах тыпу *Парыла так, што ў Куранях і навокал усё млела ў духаце* тлумачыцца тым, што... .

3. Вызначце разнавіднасці дадзеных частак у наступных сказах у адпа-веднасці: а) з функцыянальным і б) структура-семантычным падыходам да класіфікацыі складаназалежных сказаў.

1. Каб рыбку есці, трэба ў ваду лезці. 2. Кажуць, што і масла хлебама мажуць. 3. Колас, што зярнят не мае, лоб угару задзірае. 4. Лепей сем разоў змарыцца, як адзін раз пасварыцца. 5. Мялі, васпане, пакуль язык не перастане. 6. На тое і каты, каб мышы лататы. 7. Пры цары Гароху, як людзей было троху.

4. Вызначце тып падпарадкавання ў складаназалежных сказах з некалькімі даданымі. Пабудуйце лінейную схему гэтых сказаў.

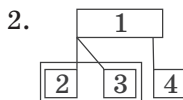
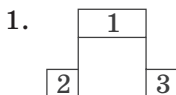
1. Калі ўсе згублены ключы, калі ні шанцу, анічога — усё ж ідзі, любі, крычы і пасягай на перамогу (*Раз.*). 2. Блакіт нябёсаў, луг стракаты больш не ўзрадуюць таго, хто страціў сэнс, бо сэнсу страта — то, пэўна, страта усяго (*Раз.*). 3. Як стары мудры вуж

шукае вузкае выйсце, каб скінуць старую скуру — так і я патаемнай вужовай натурай шукаю сабе перашкоды, хоць і пярэчыць гэтаму розум (*Раз.*). 4. Што ўбачыў я ў горадзе іхнім за дзень — распытваюць гаспадары, быццам самі яны ўжо не могуць убачыць таго, што ў ім ёсць (*Раз.*). 5. Калі настае дзень — мы заўважаем, што нам светла... (*Раз.*).

5. Укажыце тыпы складаназалежных сказаў нерасчлянёнай (прислоўнай) ці расчлянёнай (прысастаўнай) структуры: а) з прысубстантыўна-атрыбутыўнай; б) тлумачальна-(выказальна)-аб'ектнай; в) прыкампаратыўна-аб'ектнай; г) займеннікава-суадноснай; д) акалічнаснай прысастаўнай.

1. Хто куры краў, у таго рукі трасуцца (*Прым.*). 2. Будзе смачна, як духі падвядзе (*Прым.*). 3. Здаецца, што і певень смяецца (*Прым.*). 4. Хвалілася Ганна, што выйдзе за пана (*Прык.*). 5. Няма чаго зубы правяраць, калі сэрца становіцца (*Прым.*).

6. Запішыце сказы, якія б адпавядалі прыведзеным схемам, і ахарактарызуйце іх у адпаведнасці са структурна-семантычным падыходам да класіфікацыі складаназалежных сказаў.

4. АНАЛІЗ ТЭКСТУ

Варыянт 1

Заданне: Паводле прапанаванай схемы правесці разгорнуты аналіз складанага сінтаксічнага цэлага.

Да чаго прыгожая гэта вясновая раніца! У паветры яшчэ сыра. На лістах вішняку вісяць буйныя кроплі начных туманаў. На платах і на стрэхах ляжыць яшчэ вільгаць. За сялом густа і тучна зеляніцца поле. Загоны перасякаюцца то тонкімі, то шырокімі завілінамі дарог. На пагорку стаіць і яшчэ дрэмле вятрак, але, здаецца, ён ужо сіліцца ўзмахнуць паднятымі крыламі. Узыходзіць сонца. Яно паволі і баязліва паказваецца з-за гарызонта — першыя промні яго кладуцца шырока — густым і нібы цягучым золатам. Над стрэхамі хат вывіваюцца лёгкія празрыстыя дымкі. За імі на небе такое ж самае лёгкае ружаватае воблачка. Здаецца,

што яму нудна быць невялічкаму, аднаму на гэтай сіняватай бясконцасці неба, але запрапасціўся недзе свавольнік-вечер, і яно не можа скрануцца... Сонца падымаецца над лесам. Яно слізгае па вершалінах дрэў і западае ў прагаліны. Лес пачынае дыміцца густымі пахамі. Бесклапотна цвыркаюць птушкі.

(Я. Скрыган)

1. Структура тэксту.
2. Суаднесенасць ЗФА і абзаца.
3. Магчымыя мікратэмы ЗФА.
4. Тып рэматычнай дамінанты.
5. Сродкі міжфразовай сувязі.
6. Асноўная сувязь і яе механізм.
7. Функцыянальна-сэнсавы тып тэксту.

Варыянт 2

Заданне: Паводле прапанаванай схемы правесці разгорнуты аналіз складанага сінтаксічнага цэлага.

Гавораць, што на зямлі пакуль яшчэ больш добрых людзей, што дабро ўсё яшчэ перамагае зло...

Аднак людзі чамусьці хлусяць часцей, чым гавораць праўду. Няхай часам і ў імя добра. Дый сам я, каго знаёмыя лічаць дастаткова шчырым, хлусу часцей, чым гэта неабходна.

Найперш мы хлусім сабе пра сябе, пасля — сабе пра іншых і ўрэшце — іншым пра сябе...

Хлусня гэтая як бы дробная, непрыкметная, невызначальная, ні на што не прэтэндуючая, нібы гульня з праўдай у хованкі...

Але па часе, незаўважна для нас саміх, маленькія нашы паўсядзённыя няпраўды ствараюць вакол нас непраўдзівы свет. І паступова гэты свет пачынае здавацца несправядлівым. Зразу мела, у дачыненні да нас саміх...

І — нараджаецца зло... Яно жыве, пакуль жывуць людзі. З адным чалавекам яно не памірае. Зло памрэ разам з усімі...

(Л. Галубовіч)

1. Структура тэксту.
2. Суаднесенасць ЗФА і абзаца.
3. Магчымыя мікратэмы ЗФА.
4. Тып рэматычнай дамінанты.
5. Сродкі міжфразовай сувязі.
6. Асноўная сувязь і яе механізм.
7. Функцыянальна-сэнсавы тып тэксту.

Варыянт 3

Заданне: Паводле прапанаванай схемы правесці разгорнуты аналіз складанага сінтаксічнага цэлага.

Лета для мяне яшчэ там, у дзяцінстве, назаўсёды прапахла альховай карою, з якой мы рабілі лубкі для ягад, суніцамі, малінаю ды чарніцамі, якімі пахлі нашы рукі, вусны і нават шапкі, у якіх назаўсёды аставаліся пачарнелыя крапінкі ад ягад: калі мы траплялі на ягадную паляну, а браць болей не было куды, добрымі кузаўкамі рабіліся тады гэтыя шапкі, а для грыбоў — сарочкі з завязанымі рукавамі. Лета пахне для мяне печанымі на кастры каласамі, у якіх зерне яшчэ мяккае і салодкае; свежым сенам, якое яшчэ зусім нядаўна было травой і не паспела ў пунях запыліцца.

Лета — гэта ціхая паляна ў лесе, уся прагрэтая паўдзённым сонцам...

Лета — гэта воз казытлівага непаслухмянага сена, збольшага ўвязаны і ўціснуты жэрдзю: ехаць жа недалёка, неяк давязём.

Лета — гэта яшчэ і пах свежай, падварушанай зямлі. Ты ідзеш па баразэнцы за акучнікам, моцна трымаючы яго за ручкі, а твае паабдзіраныя, пасунутыя конскімі капытамі ногі радуюцца халаднаватаму, мяккаму дотыку зямлі. А зямля ў дзяцінстве лечыць усё, залепленыя ёю, хутка загойваюцца і праколы, і парэзы, і апёкі...

(Я. Сінакоў)

1. Структура тэксту.
2. Суаднесенасць ЗФА і абзаца.
3. Магчымыя мікратэмы ЗФА.
4. Тып рэматычнай дамінанты.
5. Сродкі міжфразавай сувязі.
6. Асноўная сувязь і яе механізм.
7. Функцыянальна-сэнсавы тып тэксту.

ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. Сінтаксіс як навука. Асноўныя адзінкі мікра- і макрасінтаксісу. Сінтаксіс і іншыя ўзроўні мовы.
2. Аспекты даследавання сінтаксічных адзінак.
3. Слова, словазлучэнне, сказ: параўнальны аналіз.
4. Словазлучэнні са злучальнай сувяззю.

5. Словазлучэнні з падпарадкавальнай сувяззю.
6. Спецыфіка сувязі кіравання ў сучаснай беларускай мове.
7. Сказ як камунікатыўная адзінка і яго адметныя адзнакі. Класіфікацыя сказаў у беларускай мове.
8. Прэдыкатыўнасць як граматычная ўласцівасць сказа. Сінтаксічныя катэгорыі мадальнасці, часу, асобы і сродкі іх выражэння ў беларускай мове.
9. Дзейнік і выказнік двухсастаўнага простага сказа: тыпалогія, спосабы выражэння.
10. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў беларускай мове.
11. Асаблівасці арганізацыі прэдыкатыўнай асновы двухсастаўнага простага сказа ў беларускай мове.
12. Даданыя члены сказа: традыцыйны і сучасны падыходы. Сінкрэтычныя члены сказа і дуплексівы. Паняцце аб дэтэрмінантах і сітуантах.
13. Азначэнне як даданы член сказа: тыпалогія, спосабы выражэння і роля ў пашырэнні структурнай схемы сказа.
14. Дапаўненне як недэтэрмінаваны і дэтэрмінаваны член сказа.
15. Акалічнасць як даданы член сказа: тыпалогія, спосабы выражэння і роля ў пашырэнні структурнай схемы сказа. Паняцце аб сітуантах.
16. Семантычная структура простага сказа і семантыка яго членаў.
17. Сказ і выказванне. Асноўныя тыпы выказванняў.
18. Камунікатыўная арганізацыя простага сказа. Актуальнае члянэнне выказвання, сродкі яго рэалізацыі ў сказе.
19. Аднасастаўныя сказы ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы: граматычная прырода, арганізацыя, семантыка. Класіфікацыя аднасастаўных сказаў.
20. Дзеяслоўна-адвербіяльныя аднасастаўныя сказы: семантыка-граматычная характарыстыка.
21. Безасабовыя сказы ў сучаснай беларускай мове: асаблівасці арганізацыі, семантыкі і функцыянавання.
22. Субстантыўныя аднасастаўныя сказы: семантыка-граматычная характарыстыка.
23. Нечлянімыя сказы, іх сінтаксічная прырода, класіфікацыя.
24. Няпоўныя сказы, іх разнавіднасці. Размежаванне няпоўных, аднасастаўных і нечлянімых сказаў.

25. Граматычная прырода і дыферэнцыяльныя прыкметы ўскладненага сказа ў беларускай мове.

26. Сказы з аднароднымі членамі. Аднародны рад і яго арганізацыя. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж аднароднымі членамі сказа і спосабы іх выражэння.

27. Сказы з адасобленымі членамі. Асноўныя ўмовы іх адасоблення. Адасобленыя паўпрэдыкатыўныя члены сказа (атрыбутыўныя, акалічнасныя, аб'ектныя).

28. Адасобленыя параўнальныя звароты: структура, тыпы, значэнне, функцыі, адносіны і сувязь у сказе.

29. Сказы са звароткам: структура, спосабы арганізацыі, функцыя, значэнне і сувязь у сказе.

30. Сказы з пачочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі.

31. Некаторыя асаблівасці арганізацыі і функцыянавання простага ўскладненага сказа ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

32. Дыферэнцыяльныя прыкметы складанага сказа. Сродкі сувязі ў ім. Прынцыпы класіфікацыі і тыпалагічная характарыстыка складаных сказаў.

33. Граматычная прырода складаназлучаных сказаў. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучаных сказаў, спосабы і сродкі іх выражэння ў беларускай мове.

34. Граматычная прырода складаназалежных сказаў, іх структура, значэнне і сродкі сувязі. Прынцыпы класіфікацыі складаназалежных сказаў.

35. Функцыянальныя прынцыпы класіфікацыі складаназалежных сказаў.

36. Асаблівасці арганізацыі нерасчлянёных складаназалежных сказаў. Асноўныя тыпы ўласна-прыслоўных складаназалежных сказаў.

37. Асаблівасці арганізацыі расчлянёных складаназалежных сказаў. Тыпы семантыка-сінтаксічных адносінаў паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа.

38. Складаназалежныя сказы з некалькімі галоўнымі або даданымі часткамі.

39. Граматычная прырода бяззлучнікавых складаных сказаў, іх структура і значэнне. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі і іх тыпы.

40. Многачленныя бяззлучнікавыя складаныя сказы.

41. Многачленныя складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, іх граматычная прырода, структура і значэнне. Семантыка-сінтаксічныя адносіны і сувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі.

42. Чужая мова, яе віды, дыферэнцыяльныя прыкметы і спосабы перадачы. Сінтаксічныя асаблівасці разнавіднасцей чужой мовы.

43. Граматычная прырода звышфразавога адзінства (ЗФА), крытэрыі яго вычлянення. ЗФА і абзац. Асноўныя функцыі абзаца.

44. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі ЗФА, сродкі і спосабы іх выражэння.

45. Размежаванне і характар дзеяння міжфразавай сувязі ў ЗФА.

46. Камунікатыўная арганізацыя ЗФА і тэма-рэматычныя мадэлі сувязі ў ім.

47. Асновы сучаснай беларускай пунктуацыі. Прынцыпы пунктуацыі. Нарматыўнасць пунктуацыі і пунктуацыйныя варыянты.

48. Класіфікацыя знакаў прыпынку, іх агульная характарыстыка, асноўныя правілы пастаноўкі ў пісьмовых тэкстах.

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. Мінск, 1992.

Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы [і інш.]. Мінск, 1985—1986. Ч. 2.

Бордович, А. М. Сопоставительный курс русского и белорусского языков / А. М. Бордович, А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1999.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Т. 2 : Сінтаксіс. Мінск, 1966.

Клюсаў, Г. Н. Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі / Г. Н. Клюсаў. Гродна, 1993.

Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : Сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лещенко. Минск, 1994.

Курс сучаснай беларускай мовы : Сінтаксіс. Мінск, 1959.

Пытанні культуры пісьмовай мовы / пад рэд. А. І. Падлужнага. Мінск, 1991.

Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. Мінск, 1996.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987.

Дадатковая

Аўласевіч, М. А. Пабочныя кампаненты сказа ў беларускай літаратурнай мове / М. А. Аўласевіч. Мінск, 1970.

Бабайцева, В. В. Система членов предложения в современном русском языке / В. В. Бабайцева. М., 1988.

Базыленка, А. М. Пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / А. М. Базыленка. Мінск, 1964.

Бандарэнка, Т. П. Аднатыпныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / Т. П. Бандарэнка. Мінск, 1981.

Бурак, Л. І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л. І. Бурак. Мінск, 1975.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Арфаграфія і пунктуацыя / Л. І. Бурак, І. Л. Бурак. Мінск, 1993.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : практычныя заняткі / Л. І. Бурак, В. П. Красней, У. М. Лазоўскі. Мінск, 1989.

Гаўрош, Н. В. Намінатыўныя сказы ў сучаснай беларускай мове / Н. В. Гаўрош. Мінск, 1987.

Гируцкий, А. А. Практикум по сопоставительной грамматике русского и белорусского языков / А. А. Гируцкий, Л. В. Чернышева. Минск, 1996.

Дабрыян, М. В. Сучасная беларуская мова : лабараторныя работы / М. В. Дабрыян, Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба. Мінск, 1987.

Золотова, Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. М., 1998.

Карский, Е. Ф. Белорусы : Язык белорусского народа / Е. Ф. Карский. М., 1956. Вып. 1—3.

Кривицкий, А. А. Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. Минск, 1990.

Лёсік, Я. Ю. Сынтакс беларускае мовы / Я. Ю. Лёсік. Мінск, 1926.

Лосева, Л. М. Как строится текст / Л. М. Лосева. М., 1980.

Міхневіч, А. Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы / А. Я. Міхневіч. Мінск, 1976.

Міхневіч, А. Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове / А. Я. Міхневіч. Мінск, 1965.

Наркевіч, А. І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове : Структурна-семантычнае апісанне / А. І. Наркевіч. Мінск, 1972.

Падгайскі, Л. П. Словазлучэнне ў беларускай мове / Л. П. Падгайскі. Мінск, 1971.

Рамза, Т. Р. Безасабовыя сказы / Т. Р. Рамза. Мінск, 1998.

Сцяцко, П. У. Праблемы нормы, культуры мовы / П. У. Сцяцко. Гродна, 1998.

Тарашкевіч, Б. А. Беларуская граматыка для школ. Факсімільнае выданне / Б. А. Тарашкевіч. Мінск, 1991.

Чеснокова, Л. Д. Проблема членов предложения в теоретическом и методическом аспектах / Л. Д. Чеснокова. Таганрог, 1991.

Чеснокова, Л. Д. Связи слов в современном русском языке / Л. Д. Чеснокова. М., 1980.

Шакун, Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства / Л. М. Шакун. Мінск, 1995.

Шакун, Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. Мінск, 1984.

Юргелевіч, П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі / П. Я. Юргелевіч. Мінск, 1974.

Яўневіч, М. С. Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай мове / М. С. Яўневіч. Мінск, 1977.

Слоўнікі і даведнікі

Арашонкава, Г. У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : слоўнік-даведнік / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. Мінск, 1991.

Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994.

Бурак, Л. І. Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы / Л. І. Бурак. Мінск, 1980.

Золотова, Г. А. Синтаксический словарь : Репертуар элементарных единиц русского языка / Г. А. Золотова. М., 1988.

Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. Мінск, 1990.

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ

- А.* — А. Асіпенка
А. Б. — А. Бабарэка
А. В. — А. Вольскі
А. Г. — А. Глобус
А. Е. — А. Ельскі
А. Ж. — А. Ждан
А. З. — М. Зарэцкі
А. К. — А. Куляшоў
А. М. — А. Марціновіч
А. П. — А. Пысін
А. Яск. — А. Яскевіч
Акуд. — В. Акудовіч
Ар. — Л. Арабей
Арл. — У. Арлоў
Арс. — Н. Арсеннева
Арт. — Н. Артымовіч
Аст. — А. Асташонак
Аст-ка. — А. Астрэйка
Астр. — С. Астравец
Ас-ў — А. Астраўцоў
Аўр. — М. Аўрамчык
Б. — Я. Брыль
Багуш. — Ф. Багушэвіч
Бар. — А. Бароўскі
Бр. — П. Броўка
Бул. — М. Булгаков
Бур. — Г. Бураўкін
Б-ч. — М. Багдановіч
Бяд. — З. Бядуля
Бял. — А. Бялевіч
В. А. — В. Адамчык
В. Б. — В. Быкаў
В. В. — В. Вольскі
В. Г. — В. Гігевіч
В. К. — В. Казько
В. Ласт. — В. Ластоўскі
В. С. — В. Солоухін
Вад. — М. Ваданосаў
Вас. — Я. Васілёнак
Віт. — В. Вітка
В-ч. — А. Васілевіч
Г. В. — Г. Васілеўская
Г. Д. — Г. Далідовіч
Гал. — П. Галавач
Галуб. — Л. Галубовіч
Гар. — М. Гарэцкі
Гіл. — Н. Гілевіч
Гл. — П. Глебка
Гр. — С. Грахоўскі
Гур. — І. Гурскі
Ерм. — М. Ермаловіч
Ж. — А. Жук
Зар. — М. Зарэцкі
И. Т. — И. Тургенев
І. Н. — І. Навуменка
І. Ч. — І. Чыгрынаў
Іпат. — В. Іпатава
К. — К. Каліноўскі
К. Ч. — К. Чорны
Каз. — А. Казлоў
Калач. — М. Калачынскі
Кап. — А. Капусцін
Карам. — В. Карамзаў
Каратк. — У. Караткевіч
Карп. — А. Карпюк
Карш. — Я. Каршукоў
Кр. — К. Крапіва
К-с — Якуб Колас
Кудр. — А. Кудравец
Кул. — А. Кулакоўскі

Куп. — Янка Купала
К-ч. — М. Клімковіч
Л. А. — Л. Адамовіч
Л. В. — Л. Вольскі
Л. Д. — Л. Дайнека
Л. Д.-М. — Л. Дранько-Майсюк
Л. С. — Л. Салавей
Л. Т. — Л. Толстой
Лоз. — А. Лозка
Лупс. — М. Лупсякоў
Лыньк. — М. Лынькоў
М. — М. Машара
М. Т. — М. Танк
М. Ш. — М. Шаховіч
Мак. — А. Макаёнак
Мар. — У. Марук
Мел. — І. Мележ
Мр. — А. Мрый
Н. Г. — Н. Гоголь
Н. О. — Н. Островский
Нав. — А. Наварыч
Наўр. — А. Наўроцкі
Нём. — Я. Нёманскі
Нях. — Р. Няхай
П. — П. Пестрак
П. В. — П. Васючэнка
П. Т. — П. Трус
Панч. — П. Панчанка
Пр. — П. Прыходзька
Пр-ў — А. Прохараў
Прык. — Прыказка
Прым. — Прымаўка
Пт-ў. — І. Пташнікаў
Пуш. — А. Пушкин
Пятр. — Б. Пятровіч
Р. Б. — Р. Барадулін
Раз. — А. Разанаў
Руб. — С. Рублеўскі
С. — Э. Самуйлёнак
С. В. — С. Васілёнак
С. Г. — С. Грахоўскі
С. Дав. — С. Давідовіч

Саб. — Р. Сабаленка
Сав. — А. Савіцкі
Сач. — Б. Сачанка
Серб — А. Сербантовіч
С-ко — С. Санько
Скр. — Я. Скрыган
Стр. — М. Стральцоў
Сах. — В. Сахарчук
Сядн. — М. Сяднёў
Т. Б. — Т. Бондар
Т. В. — Т. Валодзіна
Тв. — А. Твардовский
У. В. — У. Васілевіч
У. Г. — У. Галубок
У. Д. — У. Дубоўка
У. Ж. — У. Жылка
У. К. — У. Карызна
У. Л. — У. Ліпскі
У. П. — У. Паўлаў
У. С. — У. Сцяпан
Ф. В.-Л. — Ф. Вядзьмак-Лысагорскі
Фед. — А. Федарэнка
Хомч. — В. Хомчанка
Ц. — Цётка
Ц. Г. — Ц. Гартны
Цвір. — К. Цвірка
Ч. — М. Чарот
Ч. А. — Ч. Айтматов
Чарн. — А. Чарнышэвіч
Шам. — І. Шамякін
Шкр. — Р. Шкраба
Шол. — М. Шолохов
Э. З. — Э. Зайкоўскі
Ю. Гр. — Ю. Грыбаў
Я. Г. — Я. Галубовіч
Я. З. — Я. Золак
Я. Л. — Я. Лёсік
Я. М. — Я. Маўр
Я. С. — Я. Сіпакоў
Як. — А. Якімовіч
Ян. — С. Яновіч
Янк. — Ф. Янкоўскі

ЗМЕСТ

Прадмова	3
----------------	---

СЕМЕСТР I

Курс лекцый	5
Лекцыя 1. Беларуская мова як найважнейшы элемент нацыянальнай культуры	6
Лекцыя 2. Генетычная і тыпалагічная характарыстыка беларускай мовы	6
Лекцыя 3. Фанетыка як навука аб гукавым ладзе мовы	7
Лекцыя 4. Прынцыпы класіфікацыі гукаў. Галосныя і зычныя гукі	8
Лекцыя 5. Змены гукаў у моўнай плыні	9
Лекцыя 6. Фаналагічная сістэма беларускай мовы. Сістэма галосных фанем у беларускай мове	10
Лекцыя 7. Сістэма зычных фанем у беларускай мове	10
Лекцыя 8. Арфаэпія	11
Лекцыя 9. Лексікалогія	12
Лекцыя 10. Семантычная структура мнагазначнага слова. Сістэмныя адносіны ў лексіцы	13
Лекцыя 11. Фразеалогія	13
Тэматыка практычных заняткаў	14
Практыкум	15
Занятак 1. Дыктоўка	15
Занятак 2. Фанетыка як навука аб гукавым ладзе мовы	16
Занятак 3. Змены гукаў у моўнай плыні	18
Занятак 4. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні гукаў	20
Занятак 5. Арфаэпія як сістэма правіл рэалізацыі фанетычнай сістэмы	22
Занятак 6. Арфаграфія, яе прызначэнне і задачы	23
Занятак 7. Лексікалогія. Шляхі фарміравання і развіцця лексічнага складу беларускай мовы	26
Занятак 8. Сістэмныя адносіны ў лексіцы	27

Занятак 9. Фразеалогія. Значэнне, будова і склад фразеалагізмаў...	29
Занятак 10. Класіфікацыя фразеалагічных адзінак паводле паходжання	31
Матэрыялы да кантралюемай самастойнай работы студэнтаў	32
1. Беларуская арфаграфія	32
2. Дыферэнцыяцыя слоўнікавага складу беларускай мовы паводле паходжання, характару функцыяніравання і наяўнасці/адсутнасці гістарычнай перспектывы.....	43
Кантралюемая самастойная работа студэнтаў	61
1. Фанетыка.....	61
2. Беларуская арфаграфія.....	65
3. Дыферэнцыяцыя слоўнікавага складу беларускай мовы паводле паходжання, характару функцыяніравання, наяўнасці/адсутнасці гістарычнай перспектывы.....	69
4. Беларуская лексікаграфія і фразеаграфія	72
Пытанні да заліку	73

СЕМЕСТР II

Курс лекцый	76
Лекцыя 1. Марфеміка. Марфаналогія	76
Лекцыя 2. Змены ў марфемнай структуры слоў	77
Лекцыя 3. Словаўтварэнне	78
Лекцыя 4. Марфалогія	79
Лекцыя 5. Назоўнік	79
Лекцыя 6. Прыметнік	80
Лекцыя 7. Лічэбнік	81
Лекцыя 8. Займеннік	82
Лекцыя 9. Дзеяслоў	83
Лекцыя 10. Прыслоўе	84
Лекцыя 11. Службовыя часціны мовы	85
Тэматыка практычных заняткаў	86
Практыкум	87
Занятак 1. Марфеміка, яе прадмет і задачы	87
Занятак 2. Змены ў марфемнай структуры слова.....	89
Занятак 3. Назоўнік	91
Занятак 4. Прыметнік	94
Занятак 5. Лічэбнік.....	96
Занятак 6. Займеннік	98
Занятак 7. Дзеяслоў	99
Занятак 8. Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе.....	102
Занятак 9. Прыслоўе. Безасабова-прэдыкатыўныя словы. Мадальныя словы	104
Занятак 10. Службовыя часціны мовы	105

Матэрыялы да кантралюемай самастойнай работы студэнтаў	108
1. Словаўтваральны аналіз. Спосабы словаўтварэння ў беларускай мове	108
2. Тыпы скланення назоўнікаў. Асаблівасці склонавых канчаткаў назоўнікаў	117
Кантралюемая самастойная работа студэнтаў	127
1. Словаўтваральны аналіз. Спосабы словаўтварэння ў беларускай мове ...	127
2. Тыпы скланення назоўнікаў. Асаблівасці склонавых канчаткаў назоўнікаў	133
3. Катэгорыя трывання дзеяслова	136
4. Кантрольны пераклад з рускай мовы на беларускую	139
Пытанні да заліку	140

СЕМЕСТР III

Курс лекцый	142
Лекцыя 1. Сінтаксіс як навука	143
Лекцыі 2—3. Словазлучэнне	143
Лекцыі 4—6. Просты двухсастаўны сказ	144
Лекцыя 7. Аднасастаўныя сказы	146
Лекцыі 8—9. Ускладненне простага сказа	147
Лекцыі 10—13. Складаны сказ	149
Лекцыі 14—16. Складанае сінтаксічнае цэлае	152
Тэматыка практычных заняткаў	153
Практыкум	157
Занятак 1. Тэкставы дыктант з граматычным заданнем	157
Занятак 2. Словазлучэнне	159
Занятак 3. Граматычная аснова сказа	162
Занятак 4. Даданыя члены сказа	165
Занятак 5. Аднасастаўныя сказы	167
Заняткі 6—7. Просты ўскладнены сказ	169
Занятак 8. Складаназлучаныя сказы	172
Заняткі 9—10. Складаназалежныя сказы	174
Занятак 11. Складаныя бяззлучнікавыя сказы	179
Занятак 12. Камбінаваныя складаныя сказы	181
Заняткі 13—14. Складанае сінтаксічнае цэлае	184
Кантралюемая самастойная работа студэнтаў	190
1. Словазлучэнне	190
2. Граматычная аснова простага двухсастаўнага сказа	196
3. Складаназалежныя сказы	208
4. Аналіз тэксту	210
Пытанні да экзамену	212
ЛІТАРАТУРА	216
Умоўныя скарачэнні	219

Вучэбнае выданне

**Белакурская Жанна Яўгенаўна
Радзевіч Аляксандр Аляксандравіч**

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА

**Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў I—II курсаў
па спецыяльнасці 1-21 05 02 «Руская філалогія»**

Рэдактар *Г. В. Мыцык*
Мастак вокладкі *Т. Ю. Таран*
Тэхнічны рэдактар *Т. К. Рамановіч*
Карэктар *Л. С. Ліс*
Камп'ютэрная вёрстка *С. М. Ягоравай*

Падпісана да друку 19.10.2007. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Гарнітура SchoolBook. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 13,02.
Ул.-выд. арк. 14,01. Тыраж 100 экз. Зак. 114.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
ЛВ № 02330/0056804 ад 02.03.2004.
220030, Мінск, праспект Незалежнасці, 4.

Надрукавана з арыгінала-макета заказчыка.
Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».
ЛП № 02330/0056850 ад 30.04.2004.
220030, Мінск, вул. Чырвонаармейская, 6.